

ƏKRƏM CƏFƏR

...Yandım avazeyi
eşqinlə sənin

ÇAŞIOĞLU
2010

Tərtib, transliterasiya və
ön sözün müəllifi:

Gülşən Əliyeva-Kəngərli
filologiya elmləri doktoru

Elmi redaktor:

Tərlan Quliyev
filologiya elmləri doktoru

Redaktor:

Sokrat Cəfər

Əkrəm CƏFƏR. Yandım avazeyi eşqinlə sənin... .
Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010.- 352 səh.

“Yandım avazeyi eşqinlə sənin...” kitabına görkəmli şərqşünas alim, Azərbaycan müqayisəli əruzşünaslıq elminin yaradıcısı professor Əkrəm Cəfərin dahi şair Məhəmməd Füzuli haqqında araşdırmaları toplanıb. Bu araşdırmaların bəziləri müxtəlif vaxtlarda çap olunsa da, əsas materiallar alimin arxivindən verilir. Kitab nəzəri irsimizi öyrənənlər, ecazkar Füzuli sənətini sevənlər və dərk etmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulur.

ISBN: 978-9952-27-164-5

© Gülşən Əliyeva-Kəngərli, 2010

ƏKRƏM CƏFƏR

(1 9 0 5 - 1 9 9 1)

A macımız bizdən geriyə
qalacaq bir naxışdan
ibarətdir.

Şeyx Sədi Şirazi

FÜZULİ SƏNƏTİNDƏN ƏRUZ ELMİNƏ

*“Ərəb islam millətlərinə iki şey verdi:
din və əruz”*

İsmayıl Həbib.

Görkəmli şərqşünas və mətnşünas, nəzəriyyəçi alim, şair və tərcüməçi, müqayisəli əruzşünaslıq elminin və Azərbaycan milli əruzşünaslıq məktəbinin banisi Əkrəm Cəfərin yaradıcılıq yolunu belə müəyyənləşdirmək olar: Füzuli sənətindən əruz elminə! Bu, çox çətin, ziqzaqlı, ciddi elmi axtarışlarla zəngin bir həyat və yaradıcılıq yoludur. Bu yol XX əsrin 20-30-cu illərinin mürəkkəb ədəbi mübahisələrindən - “Ədəbi döyüşlər”dən (M.Hüseyn), əlyazmalar dünyasından, arxiv və kitabxana fondlarından, məmur bataqlığından, ali elmi kürsülərdən, əsassız siyasi ittihamların vahiməli gecələrindən, həbs düşərgələrindən və nəhayət, dünya şöhrətli elmi əsərlərin bəxş etdiyi həzz və qürur zirvələrindən keçib gedir.

Filologiya elmləri doktoru (1969), professor

(1971) Əkrəm Cəfər 86 sənəlik inadkar və nəhayətdə nikbin bir ömür yaşadı. Gecə-gündüz işləyib çalışsa da, özünü zahidlər kimi həyat həzzlərindən də məhrum etmədi, az qala bütün XX əsri başdan sonadək yaşadı, üç siyasi inqilab, iki dünya müharibəsi, qanlı repressiyaları, iki müstəqil Azərbaycan dövləti gördü, 70 illik Sovet İmperiyasının– dünyada ən qorxunc rejimin çökməsini gördü, ikinci kərə milli istiqlalın tarixi təntənəsini yaşadı.

Əkrəm Səftər oğlu Cəfərov 1905-ci il rus inqilabının dalğaları Azərbaycana hücum çəkəndə– may ayının 5-də Azərbaycanın füsunkar bölgəsi olan İsmayılıda, qədim Lahıc obasında dünyaya gəlib. Atası Seyid Səftər tacir idi. Anasının adı Həcər xanım idi. Ə.Cəfər dindar ailədə dünyaya gəlmiş 16 uşağın birincisi idi. O, bir çox müasirləri kimi ilk təhsilini mollaxanada almış, “Qurani-Kərim”i, Sədinin “Gülüstan” və “Büstan”ını mənimsəmişdi. Ə.Cəfərin ilk şeirləri Bakı Darülmüəllimində təhsil aldığı illərdə mətbuat səhifələrində çap olunmağa başlamışdır. Darülmüəllimi bitirdikdən sonra o, qaynar paytaxt həyatından, ədəbi mübahisələr mühitindən, yeni- proletar sənəti uğrunda mübarizələr gedən aləmdən ayrılır, əvvəlcə 2 il Lənkəranda,

sonra isə 2 il Qazax mahalında müəllimlik edir. Ə.Cəfər 1929-cu ildə S.Vurğun və O.Sarıvəlli ilə birlikdə Moskvaya getmişdir. 1929-1932-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almış, nümunəvi məzun kimi orada saxlanılmışdır. Bu, böyük bir ədəbiyyat epoxası idi. Ə.Cəfər Moskvada dünyada ən böyük ədəbiyyat forumunun - SSRİ Yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayının (1934) canlı şahidi olmuşdur. Bu zaman o, hər şeylə dərinlən maraqlanan 29 yaşlı gənc şair və ədəbiyyatşünas idi. İstedadlı gənc filoloq SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olur. Onun namizədlik işi dilçilik mövzusunda idi: "XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələləri (1905–1936)". Ə.Cəfərin elmi rəhbəri görkəmli türkoloq, akademik A.N.Samoyloviç olmuşdur. Lakin göründüyü kimi, söhbət ədəbi dildən gedir və bu mövzu onu ədəbiyyatdan ayırmırdı. Ə.Cəfər aspiranturada akademik N.Y.Marrın mühazirələrini dinləmiş, onunla yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Elə bu illərdə də o, tərcüməçilik fəaliyyətinə başlamış, Kremlə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan qanunları redaktə etmişdir. Bu, ümumiyyətlə,

sovet cəmiyyətində ziyalılara, xüsusilə də milli ziyalılara etimadsızlıq göstərilən ən gərgin bir dövr (1935-1937)- repressiyalara hazırlıq epoxası idi. İşləmək, ümumiyyətlə, canlı varlıq kimi şübhələr, təqiblər altında vahimə mühitində mövcud olmaq olduqca ağır və çətin idi.

Bakıya, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna kafedra müdiri vəzifəsinə dəvət olunan Ə.Cəfər 1937-1939-cu illərdə bu işdə çalışır. Elə bu müddətdə də namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir. 34 yaşlı alim Azərbaycan Dövlət Universitetinə kafedra rəhbəri vəzifəsinə təyin olunur, 1942-ci ilə - həbs olunana qədər bu vəzifədə çalışır.

Ə.Cəfər 1942-ci il sentyabr ayının 5-də türkçülüyünə, millətçiliyinə, H.Cavid, Ə.Cavad və M.Müşfiqlə əlaqələrinə görə həbs olunaraq Kuybişevə həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Oradan Krıma köçürülmüş, 1949-cu ilə qədər həbsdə olmuşdur. Həbsdən azad edildikdən bir müddət sonra yenidən Türkmənistanın Mərv vilayətinə sürgün edilmiş, Stalin ölənədək burada məhbus həyatı yaşamışdır. O, 1954-cü ildə vətənə qayıtmış, API və ADU-da “Qədim türk yazılı abidələri” fənnindən dərslər demişdir.

Ə.Cəfər 1954-1961-ci illərdə Azərbaycan SSR

Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi kimi fəaliyyət göstərir. Məhz bu illərdə o, dahi Füzulinin sehrli sənət dünyası ilə əbədi ünsiyyətə başlayır. Ə.Cəfər 1961-ci ildən 1991-ci ilədək, yəni ömrünün sonuna qədər taleyini Akademiyanın Şərqşünaslıq İnstitutu ilə bağlayır. Burada 30 il sərasər zəkasının bütün imkanları, qəlbinin sevgi dolu enerjisi ilə doğma Azərbaycan elminə təmənnasız xidmət göstərir, bütün dünyada məşhur “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı (ərəb, fars, türk, tacik və özbək əruzları ilə müqayisədə)” (1977) adlı fundamental əsərini yaradır. Bu, sadəcə nəzəri monoqrafiya deyil, böyük elmi abidə idi. Bu əsərlə və 250-dən artıq məqaləsi ilə o, Azərbaycan-da milli əruz məktəbinin və müqayisəli əruzşünaslıq elminin əsasını qoyur.

Ə.Cəfər mətnşünaslıq kimi çətin bir sahədə də intensiv fəaliyyət göstərmiş, Xəqani, Nizami, Ömər Xəyyam, Füzuli, Nəsimi, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi, M.Ə.Sabir, Tofiq Fikrət, Hüseyn Cavid kimi klassiklərin əsərlərini tərtib etmiş, onlara ön söz və izahlar yazmış, redaktoru olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərində o, SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq Assosiasiyasının və Şərqşünaslıq üzrə Əlaqələndirmə Şurası-

nın üzvü kimi geniş miqyaslı elmi-təşkilati fəaliyyət göstərmişdir. Ə.Cəfər 1940-cı ildə namizədlik, 1969-cu ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Onun “Mirzə Ələkbər Sabir şeirinin qafiyə lüğəti” (2006), oğlu Sokrat Cəfərin məlumatına görə, “İran və türkdilli xalqlarda rübai: tarix, nəzəriyyə və praktika”, “Şərq poetikasının izahlı terminləri lüğəti”, on beş minə yaxın türk, fars və Azərbaycan şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarını əhatə edən “Ədəbiyyat ensiklopediyası” kimi əlyazma kitabları mövcuddur (Bax: “Media xəbər”, 19-25 mart 2005-ci il). S.Cəfərin həmin qəzetdə (31 mart - 8 aprel) verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Ə.Cəfər Moskvada ailə həyatı qurmuş, May və Yuri adlı iki oğlu olmuşdur. May M.V.Lomonosov adına MDU-da kafedra müdiri, Yuri İtaliyada “Trud” qəzetinin nümayəndəliyinin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ə.Cəfər 1969-cu ildə 64 yaşında ikən Badam xanımıla ailə həyatı qurmuş və bu nikahdan Sokrat adlı oğlanları dünyaya gəlmişdir. Ə.Cəfər 1991-ci il avqust ayının 18-də 86 yaşında Bakı şəhərində vəfat etmiş, II Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Fəqət böyük alimlərin və böyük sənətkarların ömrü məhz ölümündən sonra davam edir. Çünki on-

lara ölməzlik gətirən əsərləri onları qədirlən oxucuların yaddaşında yaşadır. Ə.Cəfər XX əsrin yetirdiyi S.Mümtaz, B.Çobanzadə, Ə.Nazim, Ə.Abid, M.Arif, M.Cəfər, F.Qasımzadə kimi klassik alimlər nəslinə mənsub idi. Klassiklər isə hər gələn nəsillə yenidən doğulur.

* * *

Ə.Cəfərin irsinə qiymət vermək üçün onun ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşdığı ədəbi-tarixi dövrü nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bunsuz onun elmi maraqlarının istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

XX əsrin 20-30-cu illəri ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövr idi. Ümumi şəkildə desək, Azərbaycanda Şərq düşüncə tərz, xüsusilə türkçülüklə modern avropaçılıq, ələlxüsus onun ifrat rusçu forması olan marksist-leninçi ideologiya arasında nəzəri-metodoloji mübarizə gedirdi. Başqa cür desək, Şərq təfəkkürü, türk-islam ruhu ilə düşünən alimlər marksist metodologiyanın şablonları ilə yazmağa məcbur idilər. Marksist-materialist fəlsəfəyə dayaqlanan sosializm realizmi bədii yaradıcılığa, onun nəzəri təzahürü olan vulqar sosiologizm isə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığa, ümumən milli filoloji fikrə ciddi

əngəllər törədirdi. Proletkultçular və onların yerlərdəki nümayəndələri olan nihilistlər yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi adı altında Şərq mədəniyyətini, orta əsrlər elmini inkar edir, türk-islam xalqlarının mədəniyyətini milli təməldən məhrum etməyə çalışırdılar. Lakin xalqları öz kökündən qoparmaq, milli məənəviyyatı işğal etmək çətindir. Buna heç bir sərt ideologiyanın gücü çatmaz. 20-30-cu illərdə də ədalətli tarix öz sözünü deyir, ziyalılar 1925-ci ildə Füzulinin, 1928-ci ildə M.F.Axundzadənin, 1934-cü ildə Firdovsinin, Ömər Xəyyamın və s. Şərq mütəfəkkirlərinin yubileylərini keçirməyə nail olurlar...

H.Cavidə həsr olunmuş “Həqiqət şairi” (“Kommunist”, 8 iyul 1984-cü il) adlı məqaləsindən məlum olur ki, Ə.Cəfər Lahıcdan Bakıya 1920-ci ilin sentyabr ayında gəlib və Darülmüəllimə qəbul olunub. Darülmüəllim indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında yerləşib. Birinci mərtəbədə tədris otaqları və yeməxana, ikinci mərtədə yataqxana fəaliyyət göstərüb. Üçüncü mərtəbədə isə Darülmüəllimin müdirinin və böyük romantik şair H.Cavidin ailəsi yaşayıb. H.Cavid Ə.Cəfərin ədəbiyyat fənni üzrə müəlimi olub. O, şeirlərini müəlliminə verir, Cavid əfəndi isə bu şeirlərə düzəlişlər edirmiş. Ə.Cəfər bu

dövrə M.Ə.Sabirin təsiri ilə şeirlər yazıb. Ədibin “Bir xəyal” adlı ilk şeiri 1923-cü ildə Şəfiqə xanım Əfəndizadənin köməyi ilə onun redaktoru olduğu “Şərq qadını” jurnalında çap olunub. Bu zaman Cavid ona “Əkrəm, şair gərək həmişə şəxsi hisslərdən yüksəkdə dayansın” məsləhətini verib. O, yazır: “Cavidin şeirinə və sənətkarlığına məftun tək mən deyildim, məndən də çox Mikayıl Müşfiq ona məftun idi”.

M.Müşfiqin 1929-cu ildə Ə.Cəfərə yazdığı məktub onun 20-ci illərdə şeirə, sənətə münasibətini açmaq baxımından maraq doğurur. “Sevgili böyük Əkrəm!” sözləri ilə başlayıb, “Əllərini sıxar, şeirli dodaqlarını qardaşlıq sevgisi ilə öpərim!” sözləri ilə bitən məktubdakı “Əkrəm! Sizə göndərdiyim naciz əsərlərin üzərində yürütdüyünüz fikirlər məni çox məmnun etdi. Amma sizin o yazılara sərf etdiyiniz zaman məni bir qədər utandırıldı... Hər halda, sizin vaxtınızı aldığımdan dərin bir vəcd ilə üzr istiyorum... Göstərdiyiniz yolları hər addım başında düşünməmiş deyiləm!”¹. Bu sətirlərdən bir neçə qənaət hasil etmək olar. Birincisi, Ə.Cəfər 20-ci illərin sonunda ədəbi mühitdə müəyyən nüfuza malik gənc şair idi.

¹ Mikayıl Müşfiq. Əsərləri. Üç cildə. III c. Bakı “Səda” nəşr. 2004. s.109-110.

İkincisi, M.Müşfiq onunla dost idi və onu qardaş məhəbbəti ilə sevirdi. Üçüncüsü, M.Müşfiq kimi parlaq bir istedad öz şeirlərini Ə.Cəfərə göndərir, çox zaman, M.Müşfiqin sözü ilə desək, 95 faiz onunla hesablardı: “Yenə bəzi Sizinlə barışmayacağım nöqtələr vardı. Amma yadımdan çıxmışdır. Ancaq 95 faizini qəbul ediyorum” (s. 111).

M.Müşfiq həm özünə, həm də Ə.Cəfərin şeirlərinə prinsipial-tənqidi mövqedən yanaşırdı. Məktubdan məlum olur ki, Ə.Cəfər M.Müşfiqin “Mən şeir yazmazdım sevgiyə dair, Neyləyim ürəyim dinc oturmayır!” – misralarını bəyənməyib. Müşfiq yazıb: “bu kimi iki misra ilə hankı ədalət məhkəməsində olursal olsun kəndimi qurtara bilərəm, deyilmi, əziz dost! Sən ki məni tanıyanlardanсан, mən eşqi cocuq ikən duydum, cocuqkən çırpınışlarım yetim barmaqlarımla saçlarımı yoldu. Mən şeiri göz yaşlarım skamyaların qara üzünü ağartırkən duydum” (s. 110).

M.Müşfiq onun şeirlərindəki fərdi, subyektiv hissləri, qəmli duyğuları tənqid edən Ə.Cəfəri bədii forma məsələsinə görə tənqid edir, yeni Türkiyə şeirinin Faruq Nafiz, Nəcib Fazil kimi nümayəndələrinin şeirlərindən misallar gətirərək yazırdı: “Əkrəm, şəkil məsələsində hiç səninlə razılaşmayacağım.

Çünkü ondan “Sərvəti fütun”un ağır lisanının tənəffüsü, müşkül qoxusu gəliyor, hətta o lisanın hökmü “Lokomotiv”, “Kooperativ” şeirlərində də cari idi. Bu, sənin müqəddəsliyindən irəli gəlir... və tərbiyəndən... Çünkü yeni Türkiyə şeirini bəyənmiyorsun, deyilmi?”(s. 112).

M.Müşfiq öz yaradıcılığına qarşı da sərt və prinsipial idi: “Əkrəm, mana “Mədəni hücum” adlı şeirim haqqında yazmaq istiyorsun. Fəqət, o şeirim nöqsanla doludur”(s. 115).

Bu, 20-ci illərin sonu idi. 1930-cu ildə isə Ə.Cəfər artıq Moskvada - proletar ədəbiyyatının paytaxtında, coşqun inqilabi həyatın içində, kommunizmə doğru revanşist yürüşün ön sıralarında idi. Və təbii ki, onun şeirə münasibəti də, sənət haqqında görüşləri də sürətlə dəyişmişdi. Ədəbi tənqidin çağırışlarında da “üzümüzü füzulilərə deyil, verxarlara, mayakovskilərə çevirəlim” tələbi şüar şəklində qoyulurdu. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Ə.Cəfərin də yeni sənət, yeni şeir konsepsiyasında öz əksini tapırdı.

“H.Cavidə açıq məktub” şeiri bunun əyani nümunəsidir. Şeir 1930-cu ildə Moskvadan göndərilərək “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1930-cu il 11-12-ci saylarında dərc olunmuşdu. Artıq burada nə

müəllim kimi, nə dost kimi, nə də zamanın böyük romantik filosof şairi kimi H.Cavidə məhəbbətdən əsər-ələmət yox idi. Əksinə, şeirdə belə misralar var:

*Əvət şeirlərim əbədiyyən ayıldılar
Sənəlcə yatdıqları qış yuxusundan
əbədiyyən ayrıldılar
Kosmetikli şeirlərinə can verən
“Xumarların”..., Afətlərin duyğusundan...
Düşdülər yola
Gedib girdilər komsomola
Bu gün
Müzəffər bir döyüş nəşəsiylə
Akınca alınlarından təri
Şeirlərimə bir şey demir artıq
“Bahar şəbnəmləri”.
... Hey peyğəmbərlər və knyazlar şairi!
Mən bilirəm sənəin xülyələrin kimi gözləyir
... Hey köhnə şair!
Gözlərindən o köhnə gözlüyü endir
Yer üzünü qurtaramaz
Nə şairlər, nə dahilər
Nə filosof, nə peyğəmbər.
Onu yalnız milyonlar qurtaracaq*

*Mil-yon-lar
Tarixin görmədiyi bir səddlə
İki zidd yerə bölən
Oktyabr ilə yüksələn
Mil-yon-lar
Hey mələklər və ibislər xanəndəsi.*

Belə şeirlər o zaman çox yazılır, onlarla tənqidi məqalədə H.Cavid sosializmə dəvət olunur, burjua şairi adlandırılır, əslində böyük şərəf rəmzi, fəqət 20-30-cu (hətta 40-50-60-cı) illərdə ittiham yarlığı olan pantürkizm “damğası” ilə fərqləndirilir, ədəbi prosesdə psixoloji sıxıntılara məruz qalırdı. Yəni, demək istəyirik ki, Ə.Cəfərin şeiri yeganə fakt deyil, o dövr üçün səciyyəvi olan sıradan bir nümunə idi.

Ə.Cəfərin fəlsəfi dünyagörüşü də bu dövrdə əksəriyyət kimi, dialektik və tarixi materializm və yeni dövrün təlimi olan marksizm-leninizm fəlsəfəsinin təsiri (təzyiqi!) altında formalaşırdı. Çox güman ki, sərəsər 7 il əzab və məşəqqətlər çəkdiyi həbs düşərgəsində Ə.Cəfər bu rejimin saxta mahiyyətini, ədalətsiz simasını tanıdı. Böyük sələfi A.Bakıxanov öz yolunu həmişə getdiyi Peterburqdan Məkkəyə çevirdiyi kimi, Ə.Cəfər də üzünü Şərqə, M.Füzuliyə,

Türkiyə romantizminə və ən başlıcası isə bir zamanlar kütləyə dəvət etdiyi, “mələklər və iblislər xanəndəsi” adlandırdığı, “Sən gəlsən də, gəlməsən də mən getdim” - deyə üz döndərib ayrıldığı müəllimi H.Cavidə çevirdi. Tarix o qədər də dəyişməmişdi, aradan cəmi 12 il keçmişdi...

* * *

1958-ci ildə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyinin dünya miqyasında keçirilməsi haqqında Azərbaycan hökuməti xüsusi qərar qəbul etdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin bütün görkəmli xadimləri, xüsusilə şərqşünaslar, ədəbiyyat tarixçiləri və mətnşünaslar bu işə ürəkdən qoşuldular. Böyük şərqşünas, dilçi və mətnşünas, əruz nəzəriyyəsinin kamil bilicisi Ə.Cəfər hələ dövlət qərarından əvvəl bu barədə mülahizələri ilə çıxış etmişdi. Alim 1957-ci ildə yazdığı “Füzulinin yubileyi qarşısında qəlbim” adlı romantik məqaləsində bu barədə öz fikirlərini bəyan etmişdi: “On altıncı əsrdə ərəb İraqında dərin bir nalə qopurdu. O nalə bir Azərbaycan şairinin naləsi idi. On altıncı*

* Bu məqalə S.Cəfərin təqdimatı ilə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 26 mart 1993-cü il sayında çap edilib.

əsrdə ərəb İraqında böyük bir ürək çırpınırdı, o ürək bir Azərbaycan şairinin ürəyi idi. O nalənin sədası bizə bütün mənasilə hələ indi çatır. O ürəyin çırpıntısını bütün mənasilə biz hələ indi eşidirik.

On altıncı əsrdə bir dahi Azərbaycan şairi “oyadar xəlqi əfqanım” deyə bizə xitab edirdi. O əfqan bütün mənasilə bizi hələ indi oyatmağa başlamışdır. O nalənin böyük mənasını, o qəlbin dərin hisslərini, o əfqanın xalqına xitabını layiqincə, Füzuli mərifətilə biz əsl indi duyuruq, indi anlayırıq. Füzulinin dilini, sənətini, onların sonsuz gözəlliklərini biz əsl indi mənimsəməyə başlayırıq”. Məqalə beləcə, Füzulini sevən şairanə qəlbdən mənsur şeir kimi süzülüb gəlir.

“Qəlbim mənə deyir ki,” müraciəti ilə hərəsi bir bənd şeirə bənzəyən hər abzasda alim Füzulinin dövrününü, mühitini, mənşəyini, sənətini, dilini və s. öyrənmək sahəsində vəzifələri müxtəsər şəkildə ümumiləşdirir. “Qəlbim mənə deyir ki,... 1. tarixçilərimiz Füzuli İraqını, XVI əsr Bağdad tarixini; 2. ədəbiyyatşünaslarımız Füzuli dühasının sənət aləminin sirlərini; 3. dilçilərimiz Füzuli sözlərinin qövs-i qüzeh kimi parıldayan rəng mənalarını; 4. bəstəkarlarımız, musiqiçilərimiz Füzuli şeirinin simfoniya-

sını; 5. müğənnilərimiz bu sənətin ahəng və avazını; 6. rəssamlarımız Füzuli əsərlərindəki Məcnunlu səhraları, Leylivəş gözəllikləri; 7. alimlərimiz dahi Füzuli sənətinin təsir gücünü araşdırsınlar, əks etdirləsinlər. Beləliklə, məqalədə Füzulinin həyat və yaradıcılığına kompleks yanaşmanın strategiya və metodologiyası əks olunur. Bununla da Ə.Cəfər bir dilçi, şərqşünas, ərəzşünas filoloq kimi həm öz qarşısında duran, həm də həmkarlarının icra etməli olduğu işlərin necə dəyərlər, baş planını vermiş olurdu. Çap olunmuş silsilə məqalələri göstərir ki, qəlbinin səsinə baxanlardan biri də məhz o özü - Əkrəm Cəfər olmuşdur.

Həmid Araslı, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Mirzəğa Quluzadə, Fuad Qasımzadə, Azadə Rüstəmovə kimi müasirləri ilə birlikdə o, Bəkir Çobanzadə, İsmayıl Hikmət, Mehmed Fuad Köprülü kimi alimlərin ənənələrini, onların əsərlərində Füzuli ilə bağlı perspektiv fikirləri davam etdirərək Azərbaycan füzulişünaslığının yeni-tarixilik mərhələsini yaradanlardan biri oldu. Ə.Cəfəri bir füzulişünas kimi həm yaşlı müasirlərindən, həm də yaşlı müasirlərindən fərqləndirən mühüm bir cəhət var idi: o, Füzuli poetikasının ən çətin sahəsini – Füzuli şeirinin vəznləri-

ni işlədi! Ə.Cəfərin əsrarəngiz Füzuli sənətinə münasibətinin çıxış nöqtəsi, guşə daşı, metodoloji mövqeyi belə idi: “Son dərəcə mürəkkəb və son dərəcə müxtəlif elmi problemlər obyektı olan bu böyük sənətin ən mühüm cəhətlərindən biri Füzuli şeirinin vəzn məsələsidir. Bu məsələ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı elminin ciddi bəhslərindən birini təşkil edir. Dörd yüz ildən bəri milyonlarla ürəkləri fəth edib gələn Füzuli şeirinin sirlərini, onun gözəlliklərini, musiqisini, zövq və ədə rəngarəngliyini yaxşı duymaq və anlamaq üçün o şeirin bədii ahəngini ifadə edən vəzn növlərini bilmək lazımdır. Füzuli şeirinin vəznini layiqincə bilməsək, onu bədii surətdə oxuya bilmərik; onu bədii surətdə, bütün axıcılığı ilə, ahənginin bütün incəlikləri ilə oxuya bilməsək, Füzuli sənətinin o qədər zəngin gözəllikləri, şübhə yox ki, bizim üçün anlaşılmaz qalacaq; o sənətin mahiyyətində olan qüvvət və təsir nə oxuyanlara, nə də dinləyənlərə çatacaq. Belə olsa, biz böyük Füzulinin yüksək sənətinə, o sənətin tükənməz bədii sərvətlərinə lazımınca yiyələnməyəcəyik”¹. Əlbəttə, Ə.Cəfər bu fikrə birdən-birə gəlməmişdir. XX əsrin ikin-

¹ Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəznı. “Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr” Bakı, 1958, s. 80.

*ci yarısında onun bu dahi şairlə bağlı müxtəlif məqalələri çap olunurdu. Bu məqalələrdə * Füzuli dövrü, onun həyatı və mühiti, şairin ədəbi-tarixi mövqeyi ilə bağlı müxtəlif məqamlar elmi fikrin – füzulişünaslığın mərkəzinə gətirilirdi.*

Ə.Cəfərin yarım əsr bundan öncə, “Füzulinin həyatına dair yeni məlumat” məqaləsində irəli sürdüyü fikirlər, gəldiyi nəticələr XX əsrin ortaları üçün aktual olduğu kimi, XXI əsrin əvvəlləri üçün də xeyli maraqlı və əhəmiyyətlidir. Ə.Cəfər 1867-ci ildə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap olunmuş Füzuli “Divan”ının sonuna farsca “Füzulinin həyatı haqqında məlumat olub, onun səmimi dostu sivaslı Əbdülkərim Əhdi tərəfindən söylənilmişdir” adı ilə verilmiş bioqrafik məlumatı təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gəlir: Əbdülkərim Əhdi bu məlumatı 1554-cü ildə fars dilini öyrənmiş Hüseyn adlı yaxın adamına danışmış və o, bu məlumatı qələmə almışdır. Əb-

* Məsələn bax: Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında olan mənzum əsərlərinin vəznü. Füzuli – 400. Azərbaycan EA Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı, 1958, s. 111-125; Füzulinin əsərlərini öyrənirik. “Azərbaycan gəncləri” 17 avqust 1958; Füzulinin həyatına dair yeni məlumat. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 15 noyabr 1958; Величие Физули. «Бакинский рабочий», 9 декабря 1958; Великий Азербайджанский поэт. «Молодёжь Азербайджана», 30 ноября 1958.

dülkərim Füzulinin məktəb yoldaşı və dostu olub. Füzuli 1494-cü ildə Hit kəndində, Süleyman Sarvanın (dəvəçinin) ailəsində dünyaya göz açıb.

Füzuli müdərri İbrahim Kərhinin qızına aşiq olub. Beləliklə, Füzuli M.F.Köprülü və A.Şaiqin, Rəhmətullahın, Mir Cəlalın dediyi kimi Həbibinin yox, müdərri İbrahim Kərhinin qızına aşiq olub. Dostları Qasım qızın atasına məsələni açır, fəqət, qızı Füzuliyə vermirlər, “ümitsizlik içində qalan şair özünü “Füzul” səhrasında hiss edir və özünə “Füzuli” ləqəbini seçir. Eyni zamanda Əbdülkərim də əhdinə vəfa edərək onun sirlərini saxladığı üçün “Əhdi” ləqəbini alır”. Bundan sonra, ümidini itirmiş şair Hüseyn Nəqqaşın xəttatlar məktəbinə keçir. Buradan belə məlum olur ki, Füzuli həm də xəttat və rəssam imiş. Ə.Cəfər “Füzul” sözünün aşağıdakı mənalarını qeyd edir: “bezikdirən, qarayaxa, beyinə girmiş, beyindən çıxmayan, zəhlətökən, başqasının işinə müdaxilə edən, şəriətə uymayan iş görən, çağırılmamış qonaq və sairə”. Əlbəttə, sözün bu mənaları da var. Lakin fikrimizcə, bu sözün həqiqi anlamını – ləqəb kimi mənasını hamıdan əfzəl M.Füzuli*

* Bu barədə ətraflı bax: Əliyeva-Kəngərli G. Azərbaycan füzulşünaslığı. B., “Çaşıoğlu”, 2007, s. 41-43.

özü doğru izah edir. Şair farsca “Divan”ının dibacəsində yazır: “Əvvəla, mən özümü rüzigarın yeganəsi görmək istəyirəm. Bunu təxəllüsüm təmin etdi. Fərdiyyətimin ətəyi ortaqlıq əlindən qurtardı. İkincisi, mən bütün ülum və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım. Bunu ifadə edən bir təxəllüs tapdım. Çünki “füzul” lüğətdə “ülm” və “fünun” kimi “fəzl”in cəmidir. Füzulinin xalq arasında başqa mənası ədəbə müxalif deməkdir”¹. Bu izah bizə həm də belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, “füzul”i fəzilətli deməkdir.

Ə.Cəfər Füzulinin atası haqqında da əsl həqiqəti müəyyən edir. Türkiyə alimi İsmayıl Hikmət yazmışdır ki, “Füzulinin atası üləmadan Süleyman əfəndi ismində bir zat imiş. Rəvayətə görə, Hillədə müfti imiş”. Ə.Cəfər “Yeni material Füzulinin atasının adı bir kəndli, sənətinin də dəvəçilik olduğunu bildirir” deyərək bu məsələyə aydınlıq gətirir.

Bütün bunlarla bərabər, Ə.Cəfər bu mənbədə adı çəkilən Əbdülkərim (Kərim) Əhdinin məşhur təzkirəçi, “Gülşəni-şüəra”nın müəllifi Əhdi Bağdadi olmadığı qənaətinə gəlir. Yeri gəlmişkən qeyd edək

1 Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. III c. Bakı, Azərbaycan nəşr. 1996. s. 17.

ki, xalq şairi, akademik B.Vahabzadə “Şəbi-hicran” poemasında Füzulinin yaxın dostu kimi Kərimin də obrazını yaradır.

“Беликий Азербайджанский поэт” məqaləsi ümumi oçerk səciyyəsi daşıyır. Burada müəllif Füzulinin böyük şair olmaq üçün əvvəlcə böyük alim-filosof olmasından, Şərqin üç böyük dilində- ərəb, fars və türk dillərində misilsiz sənət yaratmasından, ana dilində- Azərbaycan türkcəsində yazdığı qəzəllərin Füzuliyə dünya şöhrəti gətirməsindən bəhs edir. Məqalədə Füzuli Şərqi böyük lirika ustadı kimi təqdim edilir: “Газели Физули - жемчужины чувства, мысли и воображения, симфония человеческой души. В них высокохудожественно выражена любовь ко всему прекрасному в человеке, в жизни в природе...”. “Şikayətnamə” əsərinə əsaslanaraq Ə.Cəfər belə qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında satira janrı Füzulinin yaradıcılığı ilə başlayır. Bu minvalla o, “Hədiqət-üs-süəda”-nı da tarixi povest adlandırır ki, bu məsələlər də xeyli mübahisəlidir.

“Беликие Физули” məqaləsində görkəmli alim dahi şairə dünya şöhrəti gətirən səbəblər üzərində dayanır. Birmənalı tərzdə bildirir ki, “Физули

– честь и слава культуры азербайджанского народа, его национальная гордость. Неизмеримо велики заслуги Физули перед родной литературой, перед родным народом”. Ə.Cəfər Füzulinin *ərəb, fars və türk dillərində yazmasını, onun Azərbaycan ədəbi dilini əcnəbi təsirlərdən təmizləməsini misilsiz xidmət hesab edir. O, ingilis şərqşünası Gibbin belə bir fikrinə qəhmar çıxır ki, “Bütün türk ədəbiyyatında Füzuli adından yüksək ad tapmaq çətin-dir”. Yubiley məqalələri üçün xarakterik olan ümumiləşmiş tezis və mülahizələrə yer verilsə də, Ə.Cəfər rus dilində yazılmış bu məqalədə Füzulini dahi bir sənətkar kimi səciyyələndirən parlaq cəhətləri təsnif və şərh etməyə nail olmuşdur. Ə.Cəfər diqqəti maraqlı bir cəhətə də yönəldir: Füzulinin dövrü Avropada renesansın apogey vəziyyətində olduğu dövr idi. Bu tezis bizə intibah Avropası ilə Şərqi müqayisə etməyə, bu intibahın Şərq intibahının davamı olması ideyası üzərində düşünməyə imkan verir. Axı Şərq (Azərbaycan!) daha zəngin idi: İntibah, sufizm (təşəvvüf), hürufizm... Bütün bunlar, əslində Avropa bədii-fəlsəfi fikrini qidalandırır, həm də yeni poetik formalar verirdi. Müəllif Füzulini ümumdünya ədəbi-tarixi prosesində dəyərləndirərək*

yazır: “Стихи Физули известны по всему Востоку. Физули поистине велик, ибо он завоевал любовь и признание народа. Как нельзя мыслить греческую литературу без Гомера, италянскую без Данте, иранскую без Хафиза, английскую без Шекспира, индийскую без Тагора, русскую без Пушкина, так и нельзя представить азербайджанскую литературу без Физули, одного из величайших поэтов мира».

Ə.Cəfərin bu kitaba daxil etdiyimiz əlyazmaları içərisində “Füzuli dövrü” adlı məqaləsi maraqlıdır. Sırf tarixi planda yazılmış bu yazıda Səfəvilərin tarixi xidmətləri və siyasi rolu nəzərdən keçirilir. Diqqəti çəkən cəhətlərdən biri Bağdad-Azərbaycan münasibətləridir. Müəllif yazır: “Hələ monqol istilası ilə əlaqədar olaraq Bağdad ilə Azərbaycanın birləşməsi, Teymurilər dövründə və bunların hakimiyyəti sarsılından sonra belə, təşəkkül etmiş Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qızılbaş dövlətləri dövründə də davam edir. Bağdad Azərbaycanın bir əyaləti kimi yaşayır. Demək, tarix əksinə çevrilir.” Ə.Cəfər azərbaycanlıların buraya köçməsinə üç səbəblə izah edir: Ana yurdundan zorla sürgün edilmə; ticarət məqsədilə gedənlər və Kərbəla hadisəsinin (şiəli-

yin) şişirdilməsi! Alim bu qənaətə gəlir ki, “Belə bir dövrə böyüyüb yüksələn Füzuli, əsasən Azərbaycan klassiklərinin - nizamilərin, xaqanilərin, nəsimilərin, həbibilərin əsərləri ilə tərbiyələnilir. Dünya poeziyasının məşhur ustalarını dərinlən öyrənən alim sənətkar Azərbaycan poeziyasını onun son dərəcə yüksək zirvəsinə qaldırdı və yeni bir ədəbi məktəbin başçısı oldu. Azərbaycan lirikasının atası, Azərbaycan bədii dilinin banisi, Azərbaycan poeziyasında yeni ədəbi hərəkətin yol göstəricisi olan Füzuli əsrlərlə Yaxın Şərq ədəbiyyatı üzərində təsir edən ədəbi irs yaradır”. Hesab edirik ki, bu, Füzuli dövrünə və Füzuli sənətinə, dahi şairin ədəbi-tarixi mövqeyinə verilən dolğun və düzgün qiymətdir. Bunu da yadda saxlamaq gərəkdir ki, bu mülahizələr hələ Füzuli əsərlərinin tam nəşr olunmamış, şairin az öyrənilədiyi dövrə söylənilib.

“Füzuli haqqında düşüncələrim” adlı kiril əlifbası ilə əlyaz-masında şairin bəşəri əhəmiyyətini qeyd edən alim belə bir fikri nəzər-diqqətə çatdırır: “Mən Füzuli dilinin lüğətinin bir hissəsini (birinci cildi) tərtib edib Respublika Əlyazmalar Fonduna vermişəm. Bunun Füzuli yaradıcılığının mahiyyətinə nüfuz etmək üçün ciddi əhəmiyyəti olacaq. Şairin

əsərlərində çoxlu düyünlü yerlər dilini düzgün anlamaq yolu ilə həll olunur. Həm poetikasının, həm semasiologiyası və sintaksisinin öyrənilməsi şairin dünyagörüşünün və sənətkarlığının öyrənilməsi ilə bağlı və yanaşı gedir. Füzulinin dilini öyrənmək Azərbaycan dilinin tarixini öyrənməkdir”.

Ə.Cəfər Füzulinin doğum ilini, ölüm tarixini və ana yurdunu dəqiqləşdirməyi füzulişünaslığın mübahisəli problemləri kimi irəli sürür.

Ə.Cəfərin “Füzulinin əsərlərini öyrənirik” məqaləsi onun bir çox əlyazmaları kimi, Füzulinin əsərlərinin nəşri ilə bağlı mətnşünaslıq işidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Cəfər eyni zamanda klassiklərin əsərlərinin mətnlərinə çox diqqətlə yanaşan həssas və qayğıkeş bir mətnşünas idi. O, bəzən bir sözü, bir hərfi öz yerinə qoymaq, təhrif olunmuş bədii (və elmi!) mətnləri bərpa etmək üçün aylarla axtarışlar və prinsipial mübahisələr aparırdı. Ə.Cəfər Nizaminin, Ömər Xəyyamın, Hafizin, Ə.Nəvainin, Füzulinin mətnlərinə müqəddəs abidələr kimi yanaşırdı. Alimin sözügedən məqaləsi şairin 1958-ci ildə nəşr olunmuş əsərlərinin birinci cildində çap olunmuş onlarca əsərin ikisindən- bir tərkibbənd və bir qəzəldən bəhs edir. Bu nümunələrlə də Ə.Cəfər Füzuli

çoxcildliyinin yubiley nəşrinin vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq istəyir. Bu məqalə Ə.Cəfərin bir mətnşünas kimi yüksək peşəkarlığını, həm dilimizi, həm vəznı, həm də poetikanı, xüsusilə də Füzuli şeirinin sistem özəlliyini dərinlən bildiyini dəqiq əks etdirir. Məsələn, I cildə daxil edilmiş tərkibbənddə belə bir beyt var:

*Sirişk təxti-rəvandır mənə bu ah,
aləm
Cəfavü cövr-mülazim, bəlavü dərd-
həşəm.*

“Füzulinin bu beytində kitabda nə kimi təhriflər olduğunu görmək üçün biz əvvəl onu düzgün şəkildə yazmalıyıq. Beyt əslində belədir:

*Sirişk təxtrəvandır mana və ah-ələm,
Cəfavü cövr-mülazim bəlavü dərd-həşəm.*

Padişəhin təxtirəvanı və ələmi (bayrağı) olar. Füzuli bunlara malikdir. Lakin “fəqiri-padişəhasa” (tərkibbəndin birinci bəndinin dördüncü misrası “Fəqiri-padişəhasa, gədayi – möhtəşəm” nəzərdə

tutulur – G.Ə-K.) olduğu onun təxtrəvanı göz yaşıdır (göz yaşının axması ilə təxt-rəvan yerişi arasında bir bənzəyiş var, ikisi də rəvan olur), bayrağı isə ahdır (ikisi də göydə dalğalanır). Beytin bu birinci misrası oxucuya padişəh kimi bir fəqirin (Füzulinin) surətini təsvir edir.

İndi Füzulinin bu misralarını sadə dillə desək, belə olacaq:

*Göz yaşı mənim təxtrəvanım, ah isə
bayrağımdır.
Vəfa və cövr mənim qulluqçum, bəla və dərd
rəiyyətimdir.*

Ə.Cəfər beytin kitabda çap olunan variantının tamamilə məntiqsiz olduğunu sübuta yetirir. Bununla da Füzulinin poeziyasına, ümumən klassik bədii irsə diqqətli, həssas, savadlı və məsuliyyətli yanaşmağın zəruriliyini ön plana çəkir, cildin tərtibçi və nəşrinin nəzərinə çatdırır.

Ə.Cəfərin bu topluya daxil edilən əlyazmaları içərisində 28 dekabr 1989-cu ildə yazılmış “Füzulinin IV cildinin materialları haqqında rəy”, 1984-cü il nəşrinin I cildi üçün yazılmış “Füzulidə xüsusi ad-

lara dair” adlı tarixi adların izahını verən bir yazı da var. Haqqında söz gedən yazılar mətnşünas alim kimi onun görüşlərini müəyyən qədər əks etdirir. Sonuncu yazı 1984-cü ildə Ə.Cəfərin tərtib, müqəddimə, şərh və lüğəti ilə “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunmuş “Füzuli. Seçilmiş əsərləri” bircildliyi üçün hazırlanmış lüğətin natamam variantıdır.

15 makina səhifəsindən ibarət “Füzulinin IV cildinin materialları haqqında” rəydə Ə.Cəfər həm Cəlal Əfəndiyev və Qafar Kəndlinin rəylərini, həm Həmid Araslının müqəddiməsinə fikir söyləyir. Redaktorlar tərəfindən düzəldilməmiş makina xətalari, təshih olunmamış imla səhvləri, IV cildə durğu işarələrinin yanlışlıqlarını dəqiq faktlarla açıb şərh edir. Əlavə olaraq, bu cildə bəzi məqamları şərh edərək “Rəyimin xülasəsi” adlandırdığı nəticədə yazıb: “Bunu bir qanun hökmündə qəbul etmək lazımdır ki, dil səslərdən əmələ gəlidiyi kimi, yazı da hərflərdən və durğu işarələrindən əmələ gəlir. İkinci tərəfdən, bir səs sözlün və cümlənin mənasını dəyişə bildiyi kimi, bir hərf və ya vergül də cümlənin və mətnin mənasını dəyişə bilir. Buna görə nəşriyyata, xüsusən Akademiya nəşriyyatına göndərilən əsərdə hərf və vergül nöqsanlarına yol verilməməlidir. Tə-

sadıfı hallar hər yerdə var və hər zaman ola bilər, lakin Füzuli cildlərindəki nöqsanlar təsadüf sayıla bilməz...". IV cilddə düzəldilməsi zəruri olan, özünün dediği kimi, "mübahisəsiz" 7 nöqsan göstərərək, yeddincini ("Xüsusilə durğu işarələrinə ciddi əhəmiyyət vermək") qeyd edib yazır: "Unutmamalı ki, Füzuli əsərlərində durğu işarələrinin düzgün qoyulub-qoyulmamasından onların xalq tərəfindən anlaşılma dərəcəsi asılıdır".

Qeyd etməliyik ki, bu bir əsər haqqında rəyin nəticəsi deyil, ümumən "əsl rəy necə olmalıdır?" sualının dolğun və düzgün cavabı, ciddi və prinsiplial rəy nümunəsi, klassikin mətninə xalis tekstoloji yanaşma faktıdır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, bu toplunun bir bölməsi Ə.Cəfərin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif əsərlərə, kitab, məqalə və dissertasiyalara yazdığı rəy nümunələrindən ibarətdir. İndi haqqında bəhs etdiyimiz rəy kimi onun, məsələn, gənc tədqiqatçı alimlərin əsərlərinə yazdığı rəylər də həm savadlı, həm xeyirxah, həm də prinsiplial idi.

15 sentyabr 1983-cü ildə - 78 yaşında ikən Namiq Babayevin "Füzuli və XX əsr Azərbaycan romantizmi" adlı dissertasiyasına yazdığı rəy Ə.Cəfə-

rin həmişə formada olduğunu, prinsiplərini heç vaxt dəyişmədiyini əyani şəkildə əks etdirir. Böyük nəzəriyyəçi-əruzşünas dissertasiyanın müsbət cəhətlərini qeyd edib, onun konsepsiyasını təqdir etdikdən sonra bir sıra ağıllı və səmərəli tənqidlər söyləyir. Onlardan ikisini nümunə üçün qeyd edək: “Səh. 119-120-də Cavidin bir beşliyi müxəmməs sayılır, onun hər misrası 5 bəndin sonunda təkrar edilir. N.Babəyev buna müxəmməs və təxmīs deyir və klassik poeziyamızın qanunlarına zidd gedir.

Təxmīs bir şairin bir qəzəlinin hər beytinə 3 misra əlavə etməkdir. Burada isə belə deyil. Bu, qərb ədəbiyyatından türk ədəbiyyatına, türk ədəbiyyatından bizə gələn şeir şəkillərindən biridir. Lakin bizdə müvafiq termin olmadığından bunu işlətmək olar. Lakin burada (s. 120) N.Babəyev doğru göstərir ki, bu cür orijinal quruluşa malik şeir nə Cavidə qədər, nə də Caviddən sonra bizdə yaradılmamışdır”.

Beləliklə də adi bir rəydə Ə.Cəfər poetikaya aid ciddi bir problemi qoyur və öz münasibətini bildirir. Ümumiyyətlə, onun iş üsulu, yaradıcılıq fərdiyyəti ilə bağlı belə bir cəhəti qeyd etməliyik ki, istər üç səhifəlik rəy olsun, istərsə üç yüz səhifəlik monoqrafiya, Ə.Cəfər həmişə eyni ampulada, eyni səviyyədə-

dir. O, yazılarının birində 25 səhifəlik müqəddiməni təhlil və tənqid edərək göstərir ki, 25 səhifədə deyilənləri daha yığcam və elmi şəkildə 7-8 səhifədə vermək olardı. Ə.Cəfər elmi-nəzəri fikri dəqiq və müxtəsər deyən, dediyini dönməz faktlarla sübut edən prinsipial bir alim, yüksək intellekt sahibi idi.

Sözügedən rəydə gənc tədqiqatçı N.Babayev “səpki” sözünü işlədib. Bu sözü yazılarımızda hamımız, məsələn, “Bu səpkili əsərlərdə...” - deyərək işlədirik. Ə.Cəfər yazıb: “Səpki” sözü deyil, “səbk”dir. Səbk–üslub deməkdir. “Səbkşünasi-üslubiyyat”. Beləliklə, üç sadə cümlədə ciddi bir elmi-nəzəri irad göstərilir. Deməli, “Bu səbkili əsərlərdə”, - Bu üslublu əsərlərdə fikrini ifadə edirmiş.

“Ərəb və fars sözləri lüğəti”nə (Bakı,1966) baxırıq. 541-ci səhifədə yazılıb: “Səbk” (سبك) 1) bir metalı əridib qəlibə tökmə. 2)ədəbiyyatşünaslıqda: üslub, stil”. Ə.Cəfərin kiçik həcmli bir rəyində bu tipli bir neçə məsələyə aydınlıq gətirilir.

Alimin tərtibi, müqəddiməsi, şərh və lüğəti ilə 1984-cü ildə çap olunmuş “Füzuli. Seçilmiş əsərləri” bircildliyi dahi şairin poeziyasını xalqa yaxınlaşdırmaq baxımından ən münasib nəşrdir.

Görkəmli şərqşünas və tərcüməçi Məmmə-

dağa Sultanovun redaktorluğu ilə nəşr edilmiş bu kitabı “Ön söz” yazan Ə. Cəfər özü də bunu qeyd edib: “Bircildliyi nəşrə hazırlarkən bizim əsas qaygımız böyük şairin yüksək sənətkarlığına xələl gətirməmək şərti ilə, əsərlərini xalqa daha da yaxınlaşdırmaq olmuşdur”¹. Bu məqsədə nail olmaq üçün alim aşağıdakı işləri görmüşdür: 1) klassik ədəbiyyatımızın imlası ilə müasir imlamız arasında maksimum yaxınlıq yaratmaq; 2) ixtilafları, imla ziddiyyətlərini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” əsasında həll etmək; 3) orfoqrafiya lüğətindən kənarda qalan kökşəkilçi məsələləri və qrammatik hadisələrin imlasında ahəng qanunun tələblərinə əməl etmək; 4) metatezalarda, fonetik uyarsızlıqlarda müasir dilə üstünlük vermək. Kitabın tərtib üsulu da oxucu üçün asanlaşdırılmış variantdadır. Tərtibçi-müəllif Füzulinin əvvəlki nəşrlərində şairin poeziyasını oxumaq və düzgün dərk etmək işinə əngəl olan durğu işarələri ilə bağlı səhv və nöqsanları say və diqqətlə aradan qaldırmışdır ki, bu da “Seçilmiş əsərlər”in məziyyətlərindən sayılmalıdır.

“Azərbaycan” jurnalı 1982-ci il tarixli 5-6-cı sayında “Füzuli dünyası: mülahizələr, düşüncələr”

1 Füzuli. Seçilmiş əsərləri. B., “Yazıçı” 1984. s. 8.

rubrikası altında M.Füzulinin 500 illiyi ərəfəsində füzulişünaslara belə bir çoxaspektli sorğu ilə mü-raciət edib: “Necə olub ki, siz Füzulini sevmisiniz, onun söz sehrinin, sənət möcüzələrinin əsirinə çev-rilmisiniz, Füzuli sizin üçün kimdir, onun dünya poe-ziyasında mövqeyini, ölməzliyini hansı sözlərlə ifadə etmək olar? Füzulişünaslığın nailiyyətləri sizi qane edirmi, bu sahədə sizi narahat edən problemlər han-sılardır? Siz qarşıdakı yubileyə hansı hisslərlə gəlir-siniz və nəhayət, dahi şairin hansı misrasının, beyti-nin qəzəlinin şərhı ilə Füzuli yangısını söndürə bi-lərsiniz?”. Bu suallara cavab verənlərdən birincisi Ə.Cəfər yenə də ümumi pafoslu sözlər söyləməklə işini bitmiş hesab etmədi, xüsusilə də “Məni candan usandırdı...” qəzəlini misal verib, konkret fikir və iradlar söylədi. “Çox zaman burada iki misranı bir misra kimi oxuyurlar. Tamamilə səhvdir! Bu dörd qafiyəli dördlük hərəsi iki məfAİlündən əmələ gələn yeganə şeirdir”- dedi. Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcı-lığı ilə bağlı nöqsanları qeyd etmək, 1986-cı ildə S.Əliyev və Ə.Mirəhmədov arasındakı mübahisələrə məhəl qoymadan belə bir fikir yazdı: “Məsələn, “Söhbətül-əsmar” kimi zəif bir əsəri Füzulinin aya-ğına yazırlar.

Dərbənddən tapılan “Cümcümənamə”ni də onun əsəri hesab edirlər. Səhvdir. Daha sonra, “Şahi-gədə” da Füzulininki deyil. Əhmədi adlı bir türk aliminindir. Lakin yerdə qalan bütün əsərlər onundur”. Xatırladaq ki, hələ 1926-ci ildə böyük ədəbiyyat tarixçisi Əmin Abid “Füzulinin tədqiq edilməmiş bir əsəri” məqaləsində (“Maarif və mədəniyyət. 1926. № 12) “Söhbətül-əsmar”ın Füzuliyə məxsus olduğunu göstərmişdir.

* * *

Heç şübhəsiz ki, Əkrəm Cəfərin dahi “qəlb şairi” (Gibb), dünya ədəbiyyatının klassiki M.Füzuli haqqında ən sanballı əsəri “Füzuli şeirinin vəzn-i”dir¹. Tərəddüd etmədən bu araşdırmanı Ə.Cəfərin 1969-cu ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasının və onun əsasında 1977-ci ildə çap olunub bütün dünyada şöhrət qazanmış və müqayisəli əruzşünaslıq nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu” adlı fundamental əsərin “baş məşqi” kimi dəyərləndirmək olar. “Füzuli şeirinin vəzn-i” tədqiqatında Ə.Cəfər Füzulinin

1 Məhəmməd Füzuli: elmi-tədqiqi məqalələr.B.,1958 toplusunda. s. 80-138.

ana dilində olan əsərlərindən nümunələri Azərbaycan ərurunun 10 bəhri üzrə nəzərdən keçirir. M.Füzuli ərurumuzun yalnız bir bəhrində - mütədarik bəhrində heç bir əsər yazmayıb. Ə.Cəfər qeyd edir ki, “Hədiqət-üs-süəda”dakı mənzum parçalardan başqa Füzuli 569 əsər yazıb, bu əsərlərdən 103-ü həzəc, 304-ü rəməl, 39-u müzare, 26-sı müctəss, 13-ü xəfif, 3-ü mütəqarib, 2-si münsərih, 1-i səri, 1-i kamil bəhrində yazılmışdır. Rübailər (76 rübai) bura daxil deyildir.

Bu əsər Azərbaycanda şeirin poetikasını araşdıran ən sanballı tədqiqatlardan biridir. Ə.Cəfər, özünün dediyi kimi, “Azərbaycan klassik şeirinin ən yüksək zirvəsi” olan Füzuli şeirinin sirli aləminə özünün şeir haqqında nəzəriyyəsiindən daxil olur: “Əsl şeir dil ilə musiqi arasında xüsusi bir sənətdir. Şeir dilin musiqisi və musiqinin dilidir. Şeirdəki bəşəri hisslər və fikirlər bu dilin musiqisi və bu musiqinin dili ilə ifadə olunur. Şeir dilinin musiqisi də onun müxtəlif vəzn növləri ilə, ahəng ölçüləri ilə bürüz edir” (s. 81). Şeirə verilən bu səciyyələnmə ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmində bəlli olan təriflərdən ən yaxşısı hesab oluna bilər. Ə.Cəfərin Füzuli şeiri və ərüz vəzni ilə bağlı mülahizələrinə istinadən belə qənaət

hasil etmək olar ki, şeiri dilin musiqisi və musiqinin dili səviyyəsinə qaldıran, onun bu ucalığını təmin edən VƏZNdir. Füzulinin dahiliyi isə bunda idi ki, ərəb poeziyasının, fars şeirinin vəznəni olan ƏRUZ-u Nəsimi və Nəvaidən sonra türk dilinə ən yüksək tərzdə uyğunlaşdırdı. Əruzun türk şeirinə tətbiqi XI əsrdən başlanır. Ə.Cəfərin təsdiqinə görə, türkcə əruzla yazılmış ilk əsər Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” (“Xoşbəxtlik gətirən bilik”) əsəridir. Füzuliyə qədər dörd əsrdən artıq Azərbaycan şairləri- Qazi Bürhanəddin, Həbib, Kişvəri, Nəsimi, Xətai əruzla yazılmış anadilli şeirin inkişafında böyük rol oynamışlar. Onların təcrübələrinə də yüksək dəyər verən Ə.Cəfər yazıb: “Əruz vəzninin fonetik səciyyəsi ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik təbiəti bir-birilə birdən-birə uzlaşmamışdır. İlk dövrlərdə dil asanlıqla şeirləşmədiyi kimi, əruz da asanlıqla azəriləşməmişdir. Buna görə, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsrlərindəki mənəzum əsərlərinin vəznində müxtəlif tipli nöqsanlar olmuş və olmalı idi” (s. 81). Alim konkret misallarla Füzuliyə qədərki anadilli şeirimizdə mövcud olan əruz nöqsanlarını təhlil edir, “ədəbiyyatımızın ilk inkişaf əsrlərində dilimiz ilə şeirimizin vəznəni arasında

böyük bir uyuşmazlıq var” - deyə fikrini yekunlaşdırır. O, sadəcə bununla kifayətlənmir, həmin uyuşmazlığın fonetik, qrammatik və əlbəttə, poetik səbəblərini məntiqi surətdə aydınlaşdırır.

“Ol səbəbdən farsî ləfziylə çoxdur nəzm kim” misrası ilə başlanan şeirdə “Füzulinin on altıncı əsrin Azərbaycan dilinə verdiyi xarakteristikanı on altıncı əsrin Azərbaycan əruzuna da verə bilərik” kimi bir fikir hasil edərək, “Burada nəzmi-nazik məfhumu eyni zamanda Azərbaycan dilində ustadanə şeir yaratmaq anlayışını ifadə edir” qənaətinə gəlir. Ə.Cəfər Füzuli şeirinin vəznî anlamını da dəqiqləşdirir: “Füzulinin heca vəznidə şeir yazması bizə məlum deyildir. Bu xüsusda heç bir təzkiyədə, heç bir mənbədə məlumat yoxdur. Buna görə biz Füzuli şeirinin vəznindən bəhs edərkən, yalnız əruz vəznindən danışa bilərik” (s. 91). Bu minvalla da alim, Füzuli poeziyasının, daha doğrusu, Füzulinin türkcə “Divan”ına, “Leyli və Məcnun”a daxil olan qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, tərkibbənd və s. kimi şeirləri Azərbaycan əruzunun 11 bəhrindən 10-u üzrə (mütədarikdən başqa!) nəzərdən keçirir. “Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəzninin birinci bəhri həzəc bəhridir. Ümumiyyətlə, otuza qədər növü olan hə-

zəc bəhrinin Azərbaycan şeirində bu günə qədər on seçmə növü işlənmişdir. Füzulinin yaradıcılığında isə bu on növün altısı tətbiq olunmuşdur” (s. 91). Məlum olur ki, “Leyli və Məcnun” poemasındakı 22 qəzəlin 6-sı bu bəhrədir. Artıq, qeyd etdiyimiz kimi, “Söhbətül-əsmar” da daxil olmaqla, Füzulinin 103 əsəri bir bəhrədə yazılıb. Azərbaycan şeirində əruzun ən fəal bəhri ikinci bəhr olan rəməldir. Şeirimizdə onun 9 növü tətbiq olunub. Füzuli bu növlərin 6-dan istifadə edib. Təfiləsi 4 dəfə “fAilA-tün”dən ibarət olan birinci növdə Füzuli 145 qəzəl, rəməl bəhrində isə 304 əsər yazmışdır. Ümumiyyətlə, rəməl bəhrinin birinci növü Füzuli yaradıcılığında ən çox işlənən rəməl növüdür. Şair 216 əsərini məhz bu növdə yazmışdır.

Azərbaycan əruzunun üçüncü və ərəb əruzunun ən fəal bəhri olan rəcəzin 24 növündən bizim əruzda cəmi 4 növü işlənmiş, Füzuli bu bəhrə heç ərəbcə qitələrində də müraciət etməmiş, bu bəhrin ikinci növündə cəmi 1 qəsidə yazmışdır. Digər bəhrlərdə neçə əsər yazdığını bir qədər əvvəl qeyd etmişik. Bir daha xatırladaq ki, M.Füzuli ən çox həzəc və rəməl bəhrlərində əsər yazmışdır ki, bu bəhrlər də ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında ge-

niş işlənən bəhrlərdir. Şair mütəqarib bəhrində 3, münsərihdə 2, rəcəz, səri və kamil bəhrlərinin hərəsində cəmi 1 şeir yazmışdır. Bütün bu bəhrlər üzrə yazılmış şeirlər təfilə qəlibləri ölçüsü ilə bölünərək nəzərdən keçirilir. Ə.Cəfər Füzuli şeirində imalələr və zihafılar məsələsinə də toxunur. Yəni o iddia edir ki, “klassik şeirimizin, o cümlədən Füzuli şeirinin vəznini düzgün təyin etməkdə imlanın da müəyyən rolu var. Söz içində qalın saiti incə sait izlərkən birincisi çox zaman uzanır və yaxud əksinə, qalın sait izlərkən birincinin meyli qısa deyilməyə tərəf olur” (s. 111).

Ə.Cəfər ərəzun 6-cı bəhri olan müctəsin bizdə çox işlənən ikinci növünü “Xoşagələn ölçü” adlandırır. Füzuli cəmi bir qəzəlini və “Bəngü badə” poemasını xəfif (7-ci) bəhrində yazmışdır. Ə.Cəfərin belə bir müşahidəsi də maraqlıdır: “Füzulidən qabaqkı dövr ədəbiyyatımızda vəznə ən zəngin şairimiz Nəsimidir. Burada qeyd etməliyik ki, şeirin vəznini cəhətdən Nəsiminin Füzulidən bir üstünlüyü var. Bu da onun ərəz vəznindən başqa heca vəznini də tətbiq etməsidir” (s. 136).

Ə.Cəfər eyni metodoloji üsulla M.Füzulinin konkret bir əsərini – “Hədiqət-üs-süəda”dakı mən-

zum parçaların vəznini təyin edir¹. Məqalənin strukturu təxminən eynilə “Füzuli şeirinin vəznləri”ni xatırladır. Müəllif “Hədiqət-üs-süəda”nın ədəbi-bədii mahiyyətini şərh edərək yazır: “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini ondan əvvəlki klassiklərimizdən ayıran xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Füzuli Azərbaycandilli ədəbiyyatımızda ən böyük şair olmaqla bərabər, eyni zamanda bədii nəsrin banisidir.

“Hədiqət-üs-süəda” onunla eyni XVI əsrin ikinci rübündə və eyni mövzuda yazılmış Məhəmməd Nəşatinin “Şühədanamə”si ilə yanaşı, Azərbaycan bədii nəsrinin başlanğıcı sayıla bilər... “Hədiqə” məlum olduğu kimi və Füzulinin öz dediyinə görə, məşhur fars alim və yazıçısı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövizət-üş-şühəda”sına (tərcümə deyil) nəzirə olduğuna baxmayaraq, bu qədər mənzum əsərin içərisində farsca yazılmış tək bir misra belə yoxdur. Füzuli “Hədiqə”də olan parçaları (Beş yüz otuz doqquz mənzum parça var- G.Ə.K.) doqquz poetik istiləh ilə adlandırmışdır- şeir, qitə, beyt, məsnəvi,

1 Əkrəm Cəfər. Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında olan mənzum əsərlərin vəznə haqqında. “Füzuli – 400”. Azərbaycan.SSR EA Xəbərləri. Xüsusi buraxılış. 1958.

nəzm, rübai, mətlə, mərsiyə, misra.” (s. 111). Bundan 525-i Azərbaycan dilindədir. Ə.Cəfər bu əsərdə olan şeir (nəzm) nümunələrini əksər bəhrlər üzrə təhlil edərək, belə qənaətə gəlir ki, bu şeirlər səkkiz bəhr ölçüsündə yazılmışdır. Ən çoxu isə Füzulinin digər əsərləri, xüsusilə qəzəlləri kimi həzəc və rəməl bəhrlərindədir. Sonra Ə.Cəfər “Hədiqət-üs-süəda Füzulinin ən böyük mənsur əsəridir” (s. 124) qənaətinə gəlir.

* * *

Görkəmli bir Azərbaycan füzulişünası kimi Əkrəm Cəfərin ədəbi-tarixi və nəzəri-estetik görüşlərindən bəhs edərkən alimin ən böyük əsəri olan “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu” monoqrafiyasına məhz füzulişünaslıq kontekstində nəzər salmaq zəruridir. Bu fundamental monoqrafiyadakı bəzi mülahizələr müxtəsər də olsa təhlil edilmədən onun bir füzulişünası kimi mövqeyini tam əhatəli və nəzəri-tarixi baxımdan dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Əlbəttə, çap olunduğu vaxtdan etibarən (1977), yəni otuz ildən artıq bir zaman içində bu əsərin milli və dünya elmindəki dəyəri haqqında rəylər nəşr edilmişdir. Məqsədimiz bu qiymətli kitabı yenidən təhlil predmetinə çevirmək deyil və buna eh-

tiyac da yoxdur. Biz ona yalnız Ə.Cəfərin Füzuli haqqında görüşlərini çevrələmək, araşdırmaq üçün ötəri bir nəzər salmağa ehtiyac duyuruq.

Əruzun tarixi də, onun haqqında elmin təşəkkülü də qədimdir. Elə, Əkrəm müəllimin də müxtəlif – həm Şərq, həm də Qərb mənbələrinə istinadən gəldiyi fikrə görə, əruz nəzəriyyəsinin banisi Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəldiyi zamanda yaşamış ərəb filoloqu, dilçisi və musiqişünası, “materialı hərflər sırası ilə tərtib edilmiş “Kitab-əl-ayn” adlı ilk ərəb lüğətinin müəllifi” (İ.Y.Kraçkovski) Əbu Əbdürrəhman Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsri olmuşdur.

Ə.Cəfər bu dəyərli kitabda Azərbaycan əruzunu ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə araşdırır və faktiki olaraq bütün dünyada müqayisəli əruzşünaslıq elminin əsasını qoyur, bu elmin banisi səlahiyyətini qazanır.

Alimin bu kitabının bütün mahiyyəti əruz elminin təqribən 1200 ildən artıq bir dövrdə bu vəzni işlədən xalqların, xüsusən türk-islam xalqlarının poeziya yaradıcılığı üçün bədii-nəzəri əhəmiyyətini açıb müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Ona görə də müəllif öncə “Əruz vəzni və əruz elmi” bəhsində

“Şeir nədir?”, “Beyt, beytin cüzləri, misra”, “Vəzn nədir?”, “Əruz nədir?”, “Əruzun mənşəyi”, “Əruzun tarixi”, “Əruzun mahiyyəti” kimi suallara dəqiq nəzəri cavab verir və əruzun mahiyyəti, tarixi və mənşəyini təyin edir. Yalnız bundan sonra “Təfilələr, rüknlər və zihafilər” fəsli gəlir ki, burada təfilə anlayışı və onun strukturu, zihaf və illət, rüknlər nəzəri tədqiqatın predmetinə çevrilir. Giriş və nəzəri baxımdan çox dəyərli olan bu iki fəsil kitabın 158 səhifəsini, “Bəhlər, növlər və növlərin variantları” adlanan üçüncü fəsil təxminən 200 səhifəsini əhatə edir. 46 səhifədən ibarət dördüncü fəsil isə “Yekunlar, xülasələr, sxemlər” adlandırılır. Bu kitabda dünya poeziyasında mövcud olan, 19 işlənən bəhr və onların Azərbaycan variantları təhlil və izah olunur.

Ə.Cəfər əruzun tarixi və nəzəriyyəsinə də hər şeydən öncə məhz “şeir nədir?” sualı ilə açar salır. Bu da çox təbiidir. Bütün vəznələr bir sənət növü kimi şeirin mahiyyətini açmağa xidmət edir. Şeirin lüğəvi mənalarını bilik, bilmə, anlama, dərkətmə, duyma, hiss etmə, terminoloji mənalarını vəznli-qafiyəli söz, poeziya, qafiyəli və mənaca incə xəyallar daşıyan söz kimi izah edən müəllif şeir haqqında müxtəlif Şərq və Qərb alimlərinin fikirlərini misal gətirir.

R.Taqorun “Şeirin saflığı qəlbin odu ilə yoxlanılır”, yaxud İbn Xəldunun “Şeirdə mütləq vəzn və qafiyə olmalıdır, şeirin hər beyti məzmunca müstəqil olmalıdır”, Andre Moruanın “Mənim üçün şeir bir növ musiqidir və xüsusi vəznə möhtacdır”, yaxud “Şeir xəyalın yaratdığı kəlamdır, şeir vəznli və qafiyəli kəlamdır” kimi poetik düsturlara istinad edən Ə.Cəfər aşağıdakı qənaətlərə gəlir: “Vəzn şeirə hərəkət və qanad verir; şeir vəzn ilə qanadlanır. Qafiyə eşitmə duyğusu vasitəsilə dinləyənin bədii zövq gətirir.

Xəyal bir tərəfdən şeirə gözəllik gətirir, o biri tərəfdən insanın dünyagörüşünə təsir edir. Bu, şeirin əsas tərkibi ünsürüdür. Məna və ideyanı şeirdə bu yaşadır.

... şeir deyilən incəsənət əsəri vəznin və qafiyənin, xəyal, fikir, hiss, ideya ifadəçisi olan bədii sözün vəhdətindən ibarətdir” (s. 17).

Böyük alim bu cəhətləri ilə bərabər, şeiri insan ruhunun dili, insan qəlbinin canlı aynası, gözəl sənətlərin ən gözəli hesab edir. Ə.Cəfəri yaxından tanıyan və sevən, onu özünə müəllim və dost sayan AMEA-nın müxbir üzvü, professor R.Hüseynov “Əruz” onun adı və alim varlığı ilə sinonim kimi səslənirdi” kimi dəqiq bir mülahizənin davamı olaraq

yazır: “Əkrəm Cəfər hər gün oxuyurdu. O qədər oxumuşdu və o qədər çox şey bilirdi ki, yazmaq onunçün çətinləşmişdi. Yaxşı ki, 1977-ci ildə şah əsəri olan “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü” adlı sanballı monoqrafiyası işıq üzü gördü. O kitab heç vaxt köhnəlməyəcək. Haçan, hansı ölkədə varaqılansa, hər səhifəsindən Əkrəm Cəfərin böyük alim surəti boylanacaq”¹. Qeyd edək ki, “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü” təkcə Ə.Cəfərin yox, ümumən əruzşünaslığın şah əsəri hesab oluna bilər. Bu kitabda əruz elminin nəzəri konsepsiyası verilir və şübhəsiz ki, şeir nəzəriyyəsinə söykənir. Alim belə bir doğru metodoloji başlanğıcdan çıxış edir ki, şeir məfhumları izah olunmadan əruzun tarixi və nəzəri mahiyyəti haqqında dürüst fikir formalaşdırmaq olmaz. Məhz bu kontekstdə də o, “Beyt nədir?” sualına aydınlıq gətirir: “Eyni vəzndə olub bir-biri ilə yanaşı duran və aralarında məna və forma bağlılığı olan iki misraya beyt deyir” (s. 18). Bu fikri müxtəlif mənbələrə istinadən şərh edən müəllif belə nəticə hasil edir ki, Azərbaycan əruzunda beytin misraları arasında ixtilaf olmur. Bizim üçün şeirin vahidi beyt deyil, misradır. Bunun üçün də biz

1 Hüseynov R. Millətin zərrəsi. Bakı. s. 177.

şeyrin vəznini izah edərkən beyti deyil, misranı əsas götürürük. “Vəzn nədir?” sualına isə alim dəqiq cavablar verir: “Vəzn misranın səslər kəmiyyətinə ölçüsü, yaxud bəhrə görə misralardakı uzun və qısa hecaların müəyyən şəkildə tərtibi ilə yaranan ritm və ahəngin ölçüsüdür... Şeyrin vəzni bir qrup söz səslərinin xoş bir nizam və ahənglə müəyyən qəliblərdə yerləşməsindən əmələ gəlir” (s. 21). Bu baxımdan “Şeyr... vəznli, qafiyəli və xəyal olunan kəlamdır” (Vəhid Təbrizi). Böyük alim N.Tusi də təxminən eyni fikirdədir: “Şeyr xəyalla yaradılmış bərabər vəznli və qafiyəli kəlamdır”. Ə.Cəfər çox sadəcə olaraq “Vəzn şeyrdə səslərin intizam və tənəsübüdür” kimi bir nəticəyə gəlir. “Əruz nədir?” sualına verilən cavablarda isə alim onun lüğəvi və terminoloji məna-larını şərh etdikdən sonra “əruz şeyrdə işlənən vəzn-lərin elmi”, “nəzmin tərəzisi” (Qeys Razi), “bir vəznin adı”, “poetikada beytin birinci misrasının son bölümü” kimi izah olunur. “Əruz həm elm, həm də sənətdir” qənaəti irəli sürülür. Kitabda bir düstur halına gətirilmiş bu fikir belə izah olunur: “Əruz sənətdir, çünki o, şeyrin bir cəhətidir, onun musiqisi, ahəngi, ritmidir. Əruz elmdir, çünki o, musiqinin, ahəngin, ritmin sirlərini, onların keyfiyyətlərini və

inkişaf yollarını açıb bir sistem halında izah edir, öyrədir.

Əruz bir sənət kimi şeirin oxucu və dinləyicilərinə bədii duyğular aşılrayır, onların ruhunu, zövqünü oxşayır. Əruz bir elm kimi şairə, alimə, tələbəyə, oxucuya şeir vəzninin müxtəlif növlərini, şəkillərini, tərkib üsurlərini, qanuni əlamətlərini öyrədir.

Şair əruzun vəzn növlərinə adət etdiyi bir ahəng çərçivələri kimi baxır. Alim isə onlara dilin tərkibindən doğan, ondan nəşət edən müəyyən qanunlar sistemi kimi baxır. Əruz bir sənət kimi daha çox hiss ilə, duyğu ilə mənimsənilir, bir elm kimi isə o, fikirlə, ağılla dərk edilir” (s. 28).

Əlbəttə, məqsədimiz məzmunu və elmi mahiyyəti peşəkar filoloqlara məlum olan bu fundamental kitabıilmə-ilmə açmaq, bütün təfsilatı ilə təhlil etmək deyil. Lakin Ə.Cəfərin əruz təlimi haqqında təsəvvürü tamamlamaq üçün kitabda qoyulan əsas mövzu və problemləri qeyd etməyə ehtiyac duyuruq. Müəllif şeir poetikasına dair zəruri anlayışları mahiyyəti üzrə izah etdikdən sonra “Əruzun mənşəyi”, “Əruzun tarixi”, “Əruzun mahiyyəti” kimi ciddi elmi-nəzəri bölmələr üzrə təhlillər aparır. Əslində bu bölmələrin hər biri müstəqil monoqrafik tədqiqat

tin mövzusudur. Fəqət Ə.Cəfər çox böyük nəzəri materialı ümumiləşdirərək riyazi dəqiqliklə mövzu və problemlərin müxtəsər düsturlarını verir.

Əsərin “Təfilələr, rüknlər, zihafılar” adlanan ikinci fəslə sırf əruz poetikasına həsr olunub “Ərəb dilində sözlərinin, lüğətinin vəznləri olan fe (ف), ayın (ع), lam (ل) - üzərində qurulduğu kimi, ərurun da bütün vəzn növləri həmin hərflər əsasında yaradılmışdır” (s. 57). Əlbəttə, bu üç əsas hərflə derivatlar vasitəsilə yeddi hərflə də əlavə olunur. “Təfilələr misra vəzninin hissələrini təşkil edən vahidləri göstərir... təfilələr qəlibin əsas ölçü vahidləridir. Təfilə bölüm, qəlib isə misra vəzninin ölçüsüdür... Əruzda təfilələr iki qismə bölünür: əslə təfilələr, düzəltmə təfilələr” (s. 58).

Alim belə qənaətə gəlir ki, əslə təfilələr ərurun əsasını, rüknlər isə təfilələrin əsasını təşkil edir: “Ərurun rüknləri əslə təfilələrin tərkib hissələri deməkdir” (s.62). Bunlar səbəb, vətəd və fasilədir. Düzəltmə təfilələr əslə təfilələrdən zihaf və illət üsulları ilə alınır. Zihafın əsas mənası “əslindən uzaqlaşma, ayrılma deməkdir”. Ə.Cəfər 50 sayda zihaf termini göstərir və mənalərini konkret misallarla izah edir. Alimin təfilələr və zifahlar nəzəriyyəsi müstəqil

monoqrafik miqyaslı mükəmməl bir təlimdir.

Ə.Cəfərin “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu” monoqrafiyası əruzunu bir nəzəri sistem kimi tədqiq və təhlil edən, əks etdirən kamil əsərdir. Bu sistemdə mühüm vəsilələrdən biri də bəhrlər haqqında konsepsiyadır. “Bəhr nədir?” sualına həm leksik mənalara, həm də termin anlamı nöqtəyi-nəzərindən izahlar verən alim ona müxtəsər olaraq belə tərif verir: “Bir əsli vəznə onun əsli və düzəltmə təfilələrindən əmələ gələn fər”i, yaxud düzəltmə vəznlərə bir yerdə bəhr adı verilmişdir. Qıssaca desək, bir əsli vəznə ondan doğulan müxtəlif vəznlərə bəhr deyilir” (s. 159).

Şeir yaradıcılığına tətbiq olunan bəhrlər, yəni işlənən, həmçinin yalnız nəzəri planda tədqiq olunan, yəni işlənməyən bəhrlər mövcuddur.

Ə.Cəfərə görə 19 ən çox işlənən bəhr vardır, onlardan 16-sı ərəb, 3-ü isə (cədid, qərib və müşakil) fars bəhrləridir. Tədqiqat nəticəsində müəllif belə qərara gəlir ki, ümumi əruzda işlənməyən bəhrlərin sayı 26-dır. Monoqrafiyada ərəb əruzunun 16, fars-tacik əruzunun 14, özbək əruzunun 13, türk əruzunun 11, Azərbaycan əruzunun 12 bəhri müqayisəli kontekstdə araşdırılır. Azərbaycan əruzunun bəhr-

ləri (həzəc, rəməl, münsərih, rəcəz, müzare, müctəs, xəfif, mütədarik, mütəqarib, kamil, səri və müqtəzəb) kitabda ayrı-ayrılıqda, geniş və əhatəli nəzərdən keçirilir. Bəhlər, onların növləri və növ variantları həcm etibarilə monoqrafiyanın yarısını (200 s.) təşkil edir, nəzəri mahiyyət etibarilə isə müstəqil bir tədqiqat işidir. Bəs, Ə.Cəfərin bu konseptual əsərini digər klassik əruzşünasların əsərlərindən fərqləndirən başlıca cəhət nədir?! İstər ərəb və fars, istərsə də digər türk əruzçuları əruz vəzninin hazır nəzəri qəliblərinə öz xalqlarının poeziyasından misallar axtarırlar. Ə.Cəfər isə öz nəzəriyyə-sini Azərbaycan poeziyasının içindən çıxarır, bu poeziyanın əruz qəliblərini aşkar edir. Ona görə də Ə.Cəfərin əruz nəzəriyyəsi daha canlı və uzunömürlü bir təlim kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəhayət, təqdim olunan topluya bu orijinal alimin dahi şair M.Füzuli haqqında bəziləri müxtəlif vaxtlarda mətbuatda çap olunmuş, bir çoxu isə onun şəxsi arxivində saxlanılan əlyazmaları imlasına toxunmadan daxil edilib (İlk dəfə çap olunan mətnlərin əlyazmaları kitaba əlavə olunub). Məqsədimiz Ə.Cəfərin irsini bir füzulişünaslıq məxəzi olaraq həm gələcək tədqiqatçıların, həm də Füzuli sənəti-

nin pərəştişkarlarının xidmətinə verməkdir.

Bu il 105 yaşı tamam olan görkəmli nəzəriyyəçi alimin həyatı, mühiti və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə geniş təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Ümid edirik ki, onu şair, klassik irsin tədqiqatçısı, dilçi və mətnşünas, əlbəttə, ilk növbədə Azərbaycan müqayisəli əruzşünaslıq elminin banisi kimi geniş monoqrafik hüdudlarda araşdıracaq tədqiqatlar hələ yazılacaqdır.

**Gülşən Əliyeva-Kəngərli,
filologiya elmləri doktoru.**

FÜZULİNİN YUBİLEYİ QARŞISINDA QƏLBİM

On altıncı əsrdə ərəb İraqında dərin bir nalə qopurdu, o nalə bir Azərbaycan şairinin naləsi idi.

On altıncı əsrdə ərəb İraqında böyük bir ürək çırpınırdı, o ürək bir Azərbaycan şairinin

ürəyi idi.

O nalənin sədası bizə bütün mənasilə hələ indiyə çatır. O ürəyin çırpıntısını bütün mənasilə biz hələ indiyə eşidirik.

On altıncı əsrdə bir daha Azərbaycan şairi «Oyadar xəlqi əfqanım» deyərək bizə xitab edirdi. O əfqan bütün mənasilə bizi hələ indiyə oyatmağa başlamışdır.

O nalənin böyük mənasını, o qəlbin dərin hisslərini, o əfqanın xalqına xitabını layiqincə, Füzulinin dilini, sənətini, onların sonsuz gözəlliklərini biz hələ indiyə mənimsəməyə başlayırıq.

Dili və ədəbiyyatı qaranlıq əsrlər içində İsfarayindən Sivasa qədər işıq saçan, Şirvandan İraqa qədər gurlayan Azərbaycan xalqının o böyük şairini biz indi daha yüksək qiymətləndirməliyik. Füzuli öz dühasının qiymətini bizdən əsl indi almalıdır. Onun ölməz sənətində hələ minlərcə çözülməmiş düyünlər, minlərcə açılmamış mənalar, minlərcə anlaşılmamış obrazlar bizi gözləyir.

Qəlbim mənə deyir ki, tarixçilərimiz bizə Füzuli İraqının, on altıncı əsr Bağdad vilayətinin, oradakı azəri dili Sahəsinin tarixini daha aydın işıqlandırmalıdırlar.

Qəlbim mənə deyir ki, ədəbiyyatşünaslarımız Füzuli dühasının o qədər mürəkkəb, o qədər rəngarəng sənətini, o sənətin tükənməz bədii sərvətlərini, hər sözü ürək xəzinəsinin bir gövhəri olan Füzuli misralarının sirlərini, Füzuli beytlərindəki təqlidlənməz obrazları, təkraredilməz istiarələri, xəyalasığmaz təşbəhləri, bir-birini izləyən və bir-birinə sarmaşan ağlagəlməz məcazları açıb xalqa daha ətraflı göstərməlidirlər.

Qəlbim mənə deyir ki, dilçilərimiz Füzuli dilinin o qədər zəngin lüğətini, sözlərindəki qövsi-qüh kimi parıldayan rəngarəng mənaları, o qədər

zəngin qrammatikasını, onun fonetikasındakı səslərin müxtəlif ahənglərini, müxtəlif dərəcəli saitlərini, uzanıb-qısalan, enib-qalxan, büllur bulaq kimi axan söz musiqisinin incəliklərini daha dərindən öyrənməlidirlər.

Qəlbim mənə deyir ki, bəstəkarlarımız, musiqişünaslarımız Füzuli şeirinin dənizindəki füsunkar dalğaların simfoniyasını, onun duyan ruhları heyran edən sənətindəki pərdələri hələ layiqincə açıb xalqa çatdırmamışlar. Onun sözləri saz, sazları söz edən və başdan-başa ruhun qidası olan qəzəllərini daha Füzuliyənə bəstələməlidirlər.

Qəlbim mənə deyir ki, müğənnilərimiz, artistlərimiz, xanəndələrimiz, deklamatorlarımız Füzuli şeirlərini necə inşad etməyi, onlardakı incə, bədii duyğuları, hissləri, gözlə görünməz, əllə tutulmaz gözəllikləri öz səslərində xalqa, dinləyicilərə necə çatdırmağı, qəzəllərin vəzn növlərini onların mənaları ilə necə bağlamağı, müxtəlif tipli vurğuları hansı qəzəllərin hansı misrasına və hansı misranın hansı sözünə, hətta hansı sözün hansı hecasına, hansı səsinə qoymağı daha dəqiq öyrənməlidirlər.

Qəlbim mənə deyir ki, rəssamlarımız Füzulinin əsərlərindəki əlvan-əlvan surətləri xəyallarında

daha gözəl canlandırmalı, onlardakı Fərhadlı dağları, Məcnunlu səhraları, ürəklərin aynalarından baxan Leylivəş gözəlləri, hicran gecələrində şam kimi yanan qəlbləri, məşuqənin al yanaqları qarşısında aşiqin qanlı görünən göz yaşlarını, qəfəs küncündə gülzar istəyən nalan bülbülləri, Füzulinin baharı təsvirini, qış qəsidəsini, onlardakı saysız boyalı mənzərələri təsəvvürlərinin karxanasına daha Füzuliyənə salmalıdırlar. Füzuli özü rəssama bildirir ki:

Ey müsəvvir, yar timsalinə surət vermədin!
Zülfü rüx çəkdin, vəli tabü hərərət vermədin!

Şair rəsmi çəkilən gözələ də xitab edir:

Nə zibasən ki, surət bağlamaz təsviri-rüxsarın!
Təhəyyür surət eylər, surətin çəkdikcə nəqqəş!

Qəlbim deyir ki, alimlərimiz, sənətkarlarımız, şairlərimiz özlərini böyük Füzuliyə hələ çox borclu bilməlidirlər.

Füzuli öz xalqının, Azərbaycan xalqının dünya qarşısında başını dikəldən, onu dünyanın ən mədəni, ən məğrur xalqları sırasına qaldıran dahi şairimizdir.

Şərqi və Qərbi xalqları Füzulini tanıyırlar və ona Azərbaycan şairi deyirlər. Qoy o xalqlar görsünlər ki, Azərbaycan xalqı da ölməz şairini qəlbinin bütün əsəblərilə sevir, beyninin bütün girinti-çıxıntıları ilə anlayır və qiymətləndirir. Qoy dünya bilsin ki, Sultan Səlimlər, Şah İsmayillər dövrünün azəriləri Füzulini qiymətləndirməkdə aciz idilərsə, müasir Azərbaycanımızın azəriləri onu qiymətləndirəcəklər. Həm də bu hərəkət bir deklarasiya deyil, bu bir yubiley pafosu deyil, füzulişünaslığın Azərbaycanda başlanğıcıdır.

Füzulişünaslıq Azərbaycan filologiyasının ən parlaq şöbələrindən biri olmalıdır və olacaqdır.

1957

**FÜZULİNİN
HƏYATINA DAİR
YENİ MƏLUMAT**

Dahi şairimiz M.Füzulinin istər həyatında, istərsə də əsərlərində bizim üçün hələ örtülü qalan yerlər az deyil. Böyük şairin həyatı haqqında olan biliklərimizin bəziləri səhih isə də, bəziləri təxminidir. Bu xüsusda biz şairin əsərlərindən və təzkirələrdən başqa, demək olar heç bir etibarlı mənbəyə malik deyilik. Lakin bu yaxınlarda Füzulinin həyatının bir sıra nöqtələrini aydınlaşdıran bir material tapılmışdır. Bu material hicri 1284 (1867)-cü ildə Təbrizdə daşbasması ilə çıxmış olan Füzuli divanının sonuna əlavə edilmişdir. Farsca yazılmış bu mətnin başında «Füzulinin həyatı haqqında məlumat olub, onun səmimi dostu sivaslı Əbdülkərim Əhdi tərəfindən söylənmişdir» sözləri yazılmışdır. Materialdan anlaşılır ki, Əbdülkərim bu sözləri 961 (1554)-ci ildə, yəni Füzulinin ölümündən iki il qabaq fars dilini öyrənməyə başlamış Hüseyn B.Aslan adlı bir yaxın adamına söyləmiş, o da bunu farsca qələmə almışdır. Demək, bu materialın əsl müəllifi şairin müasiri Hüseyn adlı bir adamdır. Gö-

rünür bu zaman Əbdülkərim yaşlı bir alim olmuş, onun köhnə dostu, adı hər yerə yayılmış olan Füzuli haqqında ondan soruşmuşlar, o da bu əhvalatı danışmış və onun dedikləri də yazılmışdır. Həmin materialın məzmunu müxtəsər olaraq aşağıdakından ibarətdir: Təhsil almaq üçün Bağdadda olan sivaslı Əbdülkərim məktəb yoldaşı Məhəmməd Cabbari ilə dostdur. Məhəmməd sonra Füzuli olan şairimizdir. Bu zaman Məhəmmədin 22 yaşı var idi. Doğulduğu yer Hit kəndidir, sonra Cabbari kəndinə köçmüşlər. Atasının adı Süleyman sərvandır. Bağdadda karvan işlətdiyinə görə sarvan (dəvəçi) ləqəbini almışdır. Məhəmməd 899 (1494)-cu ildə doğulmuş, 918 (1513)-ci ildə Bağdada gəlmiş. O vaxta qədər müəlimi Sədəddin Kaşqaridən təhsil almış, o öləndən sonra Bağdadda təhsilinə davam etmişdir. Burada Kərim ilə dost olurlar. Gənc Məhəmməd bütün sir-lərini ona açır. Bir gün dərs otağının arxasındakı bağ-çada gördüyü müdərri İbrahim Kərhinin qızına aşiq olur. Bununla əlaqədar olaraq o, «Leyli və Məcnun» əsərini yazmağa başlayır. Kərim ilə qərara ki, qızı istəsinlər. Dostları Qasım qızın atasına məsələni bildirir, qızın atası bu təklifi qəbul etmir. Bu müvəffə-qıyyətsizlikdən ümitsizlik içində qalan şair özünü

«Füzul» səhrasında hiss edir və özü üçün «Füzuli» təxəllüsünü seçir. Eyni zamanda, Kərim də sözündə durub, əhdinə vəfa edərək, onun sirlərini saxladığı üçün «Əhdi» ləqəbini alır. Məhəmməd bu müvəffəqiyyətsizlikdən sonra özünü Məcnuna bənzədir. Bu hadisəyə «mövlidim-səhrayi-eşq» sözlərini tarix kimi yazır ki, bu sözlər əbcəd hesabı ilə 899 olan doğulduğu ili göstərir. Ümitsizliyə düşən şair başqa bir məktəbə – Hüseyn nəqqaşın xəttatlar məktəbinə keçir. Buradan Füzulinin rəssam və xəttat olduğunu da öyrənirik. Bir il sonra, yəni 40 il Bağdadda yaşadıqdan sonra Füzuli Hilləyə gedir.

Bu məlumatı yuxarıda göstərilən Füzuli divanının daşbasma Təbriz çapına Divrikli Süleyman adlı bir adam 1284(1867)-cü ildə daha köhnə bir əlyazmasından köçürüb yazmışdır. Bu materialda dəfələrlə Əbdülkərimin adı çəkilir. Anlaşılır ki, o, Füzuli ilə məktəb yoldaşlığından çox illər sonra vətəni Sivasa qayıtmış, bu əhvalatı hələ təhsil almaqda olan, yaxud farscanı yaxşı bilməyən Hüseynə danışmış, o da biliyini göstərmək həvəsi ilə bunu farsca yazmışdır.

Füzuli üçün elçiliyə gedən dostu Qasım da məlum bir şəxsdir. «Füzulinin əl yazısı» adlı məqalənin müəllifi professor Əhməd Atəşin yazdığına görə Pir

Qasım oğlu Eyvaz 950(1543)-ci ildə üzünü köçürmüş olduğu bir kitabı Füzuliyə aparır. Atasının dostu olan şairdən özünə yadigar olaraq, bir neçə söz yazmağını xahiş edir.

Bu materialın bəzi yerlərində Füzuli tərəfindən Əbdülkərimə verilmiş azərbaycanca və farsca şeirlər də var. Bu farsca şeirlərin birində dostu Qasımı tərif edir.

Böyük şairimizin həyatı haqqında bizə konkret məlumat verən yeni tapılmış bu materialın bizim üçün şübhəsiz, böyük qiyməti var. İndi bu materialdan bizə məlum olur ki, Füzuli hicri 899-cu ildə, yəni bu vaxta qədər deyilən kimi 1498-1506-cı illər arasında deyil, 1494-cü ildə doğulmuşdur. Beləliklə, onun Şah İsmayla təqdim etdiyi «Bəngü Badə» əsərinin yazılma tarixi də aydınlaşır. Əgər Füzuli əsərini yazıb 1514-1515-ci illərdə Bağdadda olan Şah İsmayla vermişsə, bu zaman onun 20-21 yaşı olur ki, bu yaşda istedadlı şair, əlbəttə, həmin əsəri yaza bilərdi.

Bu vaxta qədər təzkirələr və ədəbiyyat tarixçiləri Füzulinin doğum yerini gah Bağdad (Sam Mirzə, tarixçi Ali və b.), gah Hillə (Qınalızadə Həsən Çələbi, Sadiqi və b.), gah Kərbəla (Riyazi, İ.Hikmət və b.) göstərirdilər. İndi biz bilirik ki, şairimiz Kərbəla

mahalının Hit kəndində doğulmuşdur. Bunu Füzulinin özünün «mənşə və mövlidim İraqi-ərəb olub...» və «məqamım xaki-Kərbəladır» deməsi də rədd etmir. Hit kəndi də həm Kərbəla torpağında, həm eyni zamanda, ərəb İraqındadır.

Bu vaxta qədər Füzuli haqqında müəlliminin qızına aşiq olması rəvayətində də gümanlar və uydurmalar həqiqətəbənzər bir şəkildə yayılmışdır. Onun müəllimi olaraq gah Rəhmətullahı, gah şair Həbibini göstərirdilər. Habelə şairin aşiq olduğu qızın da bəziləri şübhə altında Rəhmətullahın qızı (prof. Fuad Köprülü və b.), bəziləri Həbibinin qızı (prof. Mir Cəlal və b.) olduğunu irəli sürürdülər. İndi məlum olur ki, bu rəvayətlərin heç biri həqiqətə uyğun deyildir. Füzulinin aşiq olduğu və almağa nail olmadığı qız müdərris İbrahim Kərhinin qızı olmuşdur. Şairin özünü «Füzul səhrasında» görərək, «Füzuli» adlandırması da buradan baş vermişdir. «Füzul» sözünün mənaları belədir: bezikdirən, qarayaxa, beyinə girmiş, beyindən çıxmayan, zəhlətökən, başqasının işinə müdaxilə edən, şəriətə uymayan iş görəni, çağrılmamış qonaq və sairədir. Bu mənaları nəzərə alsaq, şairimizin aşıqlığında nə kimi hallara düşmüş olduğunu da aydın təsəvvür edə bilərik.

İkinci tərəfdən bu materialdan görmək olur ki, gənc Füzulinin vəziyyəti Məcnunun vəziyyətinə, atasının əlində əsir olan sevdiyi qızın da vəziyyəti Leylinin vəziyyətinə çox oxşayır. Buradan biz şairimizin «Leyli və Məcnun» mövzusunun seçməsi səbəbinin də və bu misilsiz poemada eşq atəşi içində yanan bir qəlbdən qopan fəryadların doğrudan-doğruya, həqiqi və muradına çatmayan bir aşiq şair qəlbindən qopan fəryadlar olduğunu da anlaya bilərik.

Bu materialdan Füzulinin təhsili haqqında öyrəndiyimiz məlumat, yəni onun rəssamlıq və xəttatlıq məktəbində oxumuş olması bizə şairin əsərlərində olan bir sıra nöqtələri düzgün anlamağa kömək edir. Müsəvvir, nəqqaş, surət, nəqş və s. Füzuli qəzəllərində çox təsadüf etdiyimiz sözlər, görünür ki, onun təhsili və işi ilə bağlı sözlərdir. Bu material indiyə qədər Füzulinin atasının da kim olduğu haqqında deyilmiş və yazılmış rəvayətlərin doğru olmadığını bizə göstərir. «Füzulinin atası Üləmadan Süleyman əfəndi ismində bir zat imiş. Rəvayətə görə, Hillədə müfti imiş» (İ.Hikmət) kimi sözlər həqiqətə uyğun olmamışdır. Yeni material Füzulinin atasının adı bir kəndli, sənətinin də dəvəçilik olduğunu bildirir.

Füzulinin məktəb yoldaşlarının və dostlarının

kimlər olduğunu da bu material vasitəsilə öyrənirik. Lakin burada diqqəti cəlb edən bir məsələ var. O da Əhdinin kim olduğudur. Əgər bu materialda olan Əhdi Füzulinin müasiri məşhur təzkirəçi «Gülşəni-şüəra» müəllifi Əhdi isə, o zaman onun haqqında bizdə olan iki məlumatın da yanlış olduğu aşkar olur. 1) Füzulinin dostu Əhdi, təzkirəçi Kınalızadə Həsən Çələbinin və başqalarının da təkrar etdiyi kimi, bağdadlı deyil, sivaslı olmuşdur; 2) onun adı, yenə Kınalızadənin yazdığı kimi, Əhməd deyil, çox zaman Kərim çağırılan Əbdülkərim olmuşdur. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasının da Füzuli haqqında gələcək araşdırmalarımız üçün və Azərbaycan ədəbiyyatının Bağdad məktəbi problemi üçün əhəmiyyəti vardır. Lakin çox ehtimal ki, bu materialda olan Əhdi təzkirəçi bağdadlı Əhdi deyil, başqa adamdır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, bu yeni tapılan material bizim Füzuli haqqında indiyə qədər bildiklərimizin bir çoxunu dəyişdirir. Gələcək tədqiqat bunları təsdiq etsə, o zaman biz böyük şairimizin tərcümeyi-halını indiyə qədər olan şübhəli fikir və mülahizələrdən təmizləyib daha da dəqiqləşdirə bilərik.

FÜZULİ DÖVRÜ

Füzulinin yaşadığı və yaratdığı dövr, Azərbaycanca Səfəvilərin hakimiyyət başına keçdiyi, “Qızılbaş” dövlətinin quruluş möhkəmləndiyi illərə təsadüf edir.

Teymurilərin hakimiyyətinə son verildikdən sonra Azərbaycanın şimal hissəsi yenə də Şirvan şahlarının əlində idi. Cənubi Azərbaycanda isə Qaraqoyunlular hakimiyyət aparırdılar. Qaraqoyunluların hakimiyyət etdiyi ərazi daha geniş idi. Mərkəzi Təbriz şəhəri olan Qaraqoyunlular Bağdad ilə Cənubi Qafqaz arasındakı ərazidə hökmdarlıq edirdilər. Lakin 1466-cı ildə Ağqoyunlular bu hakimiyyətə son qoydu.

Ağqoyunluların bacarıqlı sərkərdəsi Uzun Həsən Qaraqoyunluların son hökmdarı Şah Cahanı öldürüb /1466-cı il/ Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti öz əlinə aldı. Diyarbəkir də daxil olmaqla, bu dövlətin ərazisi daha da genişləndi. Ağqoyunlular Şirvan şahları ilə dostcasına yaşayır və bu dövlət üçün qor-

xu təşkil edən osmanlılarla mübarizə aparırdılar. Uzun Həsən ölkənin ərazisini genişləndirmək istədiyi kimi, Avropa hökumətləri ilə dostluq münasibəti saxlayıb ölkənin ticarət əlaqələrini də genişləndirir, mədəniyyətin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi. Şirvan şahları isə Teymurilərin xərabə hala saldığı şəhərləri yenidən bərpa edir, qonşu hökumətlərlə sülh vəziyyətində yaşayıb, ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına çalışırdılar. Şirvan, Bakı, Gəncə, Təbriz və Marağa kimi şəhərlərdə Azərbaycan mədəniyyəti mərkəzləşir, mədrəsələr açılır, böyük alimlər və sənətkarlar yetişirdi.

XV əsrin arxitektura yadigarları və bu dövrdə yetişən Kəmaləddin Məsudi və s. alimlərin əsərləri, Hamidi, Şahi, Həbib, Süruri kimi öz ana dillərində əsərlər yaradan sənətkarların böyüməsi, bu dövrdə mədəniyyətə nə dərəcədə əhəmiyyət verildiyini açıq göstərir.

Artıq yenidən yüksələn Azərbaycan mədəniyyəti yenə də Yaxın Şərqdə başçılıq rolunu ifaya başlayır.

Uzun Həsən öldükdən sonra Osmanlı hökuməti Ağqoyunlu dövlətini sarsıtmaq istəyir. Bu zaman Qaraqoyunlular da baş qaldırır. Xüsusən, Sultan

Yaqubdan sonra Ağqoyunlu şahzadələri arasında mütəmadi vuruşlar baş verir.

Bu zaman çoxdan bəri dini pərdə altında siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan səfəvilər ölkəni ələ alır, Qızılbaş dövlətini təşkil edir.

Qızılbaş dövlətinin ilk hökmdarı olan Şah İsmayıl Ərdəbildən hərəkət edib Şirvanı tutur. Nəhayət, Cənubi Azərbaycana qayıdaraq, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin ordusunu dağıdıb Təbrizə daxil olur və özünü şah elan edir.

Şah İsmayılın ilk hakimiyyət illəri müharibələrdə keçir və o, Qızılbaş dövlətinin hüduqlarını Türkünstanə qədər genişləndirir. Bağdad ilə Dərbənd, Diyarbəkir ilə Türkünstan arasında qüdrətli bir dövlət qurur, Osmanlı dövləti ilə uzun müddət müharibə aparır.

Səfəvilərin hakimiyyət başına keçməsi Azərbaycan tarixində çox proqressiv bir hadisə olur.

Teymur istilasından sonra Azərbaycan fars dilinin hakimiyyəti sarsılmağa başlayır. İslam dinindən istifadə edərək xalqların azadlığını tapdalayan, onun var-yoxunu talan edən Teymurilərə qarşı üsyan bayrağı qaldıran sənətkarlar, geniş xalq kütlələrini əhatə etmək istədikləri zaman ona doğma dillərində xitab edirlər. Bu zaman Nəsimi kimi böyük sənətkar

yetişir. Artıq Azərbaycan dilində poeziyanın klassik nümunələri yaranır.

Ağqoyunlular dövründə belə, Azərbaycan dili inkişaf edir, lakin Qızılbaş dövləti qurulduqdan sonra artıq hökumət dili poeziya dili olaraq Yaxın Şərqdə əsas rol oynayır.

Səfəvi sülaləsinin ilk hökmdarı, Qızılbaş dövlətinin müəssisi olan Şah İsmayıl öz ana dilinə xüsusi diqqət verir. Talantlı hökmdar olan Şah İsmayıl dövründə İran dili, İran poeziyası artıq öz nüfuzunu itirir. Bu zaman heç bir böyük fars şairi yetişmir.

Şah İsmayıl sarayına bacarıqlı Azərbaycan şairlərini toplayır, özü də “Xətai” təxəllüsü ilə şeirlər yaradır. Şahi, Süruri, Həbib, Tufeyli və s. bu dövrdə yetişib böyüyən şairlər, Qızılbaş dövlətinin ideyalarını təbliğ edən sənətkarlar olurlar. Bu zamandan etibarən Azərbaycan poeziyasında şiə ruhu canlanır. Dövrün ədəbi həyatına Şah İsmayıl şəxsən özü başçılıq edir. Dövrün əsas ruhu, Səfəvi dövlətinin ideya və şüarları onun əsərlərində daha aydın ifadə olunur.

Azərbaycan poeziyasının, Azərbaycan dilinin bu inkişafı Türkiyə ədəbiyyatına da son dərəcə təsir edir. Bu zaman yetişən Türkiyə şairlərinin dilində Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinin üstünlüyü də bu-

radan irəli gəlir.

Şiəliyin doğması və onun apardığı mübarizə öz dövrü üçün son dərəcədə proqressiv idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının böyük yaradıcısı və filosofu M.F.Axundov öz tənqidi məqaləsində “Qızılbaş” dövlətinin irəli sürdüyü bu dili xarakterizə etmişdir.

Hələ monqol istilasilə əlaqədar olaraq, Bağdad ilə Azərbaycanın birləşməsi, Teymurilər dövründə və bunların hakimiyyəti sarsılandan sonra belə, təşəkkül etmiş Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qızılbaş dövlətləri dövründə də davam edir. Bağdad Azərbaycanın bir əyaləti kimi yaşayır.

Demək tarix əksinə çevrilir. Hələ VII əsrdən başlayaraq, ərəb xilafəti sarsılana qədər Azərbaycan Bağdada tabe olursa, Monqol istilasından sonra artıq Bağdad Azərbaycanın bir əyaləti kimi yaşayır. XIV əsrdə Marağa, sonra Təbriz mərkəz olur və Bağdad öz siyasi və ekonomik rolunu itirərək, böyük əyalət şəhəri vəziyyətində qalır.

Bağdad ilə Azərbaycanın əsrlərcə sürən bu münasibəti, bir hakimiyyət ərazisində olması, yaxın ticarət əlaqəsi bir çox azərbaycanlıların burada yaşamasına imkan yaradır.

Bunların mühüm bir hissəsi öz ana yurdlarından zorla sürgün edilənlər və ticarət məqsədilə gədənələr olur. Eyni zamanda, Kərbəla hadisəsinin şişirdilməsi və şiəliyin hakim din olması da bu əlaqəni möhkəmləndirir və daimi münasibəti təmin edir.

Bağdad şəhərində, Kərbəlada və ətraf şəhərlərdə, uzun əsrlərin əlaqəsinin nəticəsi olaraq yerləşən azərbaycanlıların nəsilləri bu günə qədər davam edib gəlmişlər. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra görkəmli simaları burada doğulub böyümüşlər.

Bu ərazidə yerləşən azərbaycanlılar öz dillərini, öz adət və ənənələrini öz milli xüsusiyyətlərini əsrimizə qədər mühafizə edərək gəlmişdir.

XIV əsrdə Bağdad ilə Azərbaycan arasında olan mədəni münasibət davam edirdi. Azərbaycan şairlərinin əsərləri dəvə karvanları dəstəsilə neft, ipək kimi qiymətli əmtəələrlə birlikdə Yaxın Şərqə yayılır və ölkənin hər yerində səslənirdi. Belə bir dövrdə böyüyüb yüksələn Füzuli, əsasən Azərbaycan klassiklərinin – Nizamilərin, Xaqanilərin, Nəsimilərin, Həbibilərin əsərləri ilə tərbiyələnilir. Dünya poeziyasının məşhur ustadlarını dərinlən öyrənən alim, sənətkar, Azərbaycan poeziyasını son dərəcə

yüksək zirvəyə qaldırır və yeni bir ədəbi məktəbin başçısı olur. Azərbaycan lirikasının atası, Azərbaycan bədii dilinin banisi, Azərbaycan poeziyasında yeni ədəbi hərəkatın yol göstəricisi olan Füzuli, əsr-lərcə, Yaxın Şərq ədəbiyyatı üzərində təsir edən ədəbi irsi yaradır.

1958

FÜZULİNİN “HƏDİQƏT- ÜS-SÜƏDA”SINDA OLAN MƏNZUM ƏSƏRLƏRİN VƏZNİ

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini ondan qabaqkı klassiklərimizdən ayıran xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Füzuli Azərbaycan dilli ədəbiyyatımızda ən böyük şair olmaqla bərabər, eyni zamanda bədii nəsrin banisidir. Füzuli özündən qabaq beş əsr müddətində yaradılıb inkişaf etdirilmiş azəri şeirini yeni və yüksək bir zirvəyə qaldırmaqdan başqa, ondan qabaq olmayan, yaxud olub da bizə məlum olmayan nəsr şəklini də ədəbiyyatımıza gətirdi.

Füzulinin nəsr şəklinə yazılmış əsərlərinin ən mühümləri “Hədiqət-üs-süəda”, azərbaycanca divanının “Dibaçə”si və “Şikayətnamə”dir. İki sonuncu əsərin həcmi birlikdə təxminən on beş səhifəyə qədər ikən, “Hədiqət-üs-süəda” (ərəb əlifbası ilə) üç yüz altmış səhifədən artıq böyük bir əsərdir. Bu, həcmcə Füzulinin ən böyük əsəridir. “Hədiqət-üs-

süəda” onunla eyni XVI əsrin ikinci rübündə və eyni mövzuda yazılmış Məhəmməd Nəşatinin “Şühədnamə”si ilə yanaşı Azərbaycan bədii nəsrinin başlanğıcı sayıla bilər.

Burada bizim məqsədimiz, qısa adı ilə desək, “Hədiqə”dən bütünlükdə bəhs etmək deyil, yalnız ondan mənzum əsərlərin vəznini ətraflı surətdə təsvir etməkdir. “Hədiqə”də şeir parçaları ilə bəzənməmiş səhifələr seyrəkdir. Onun çox səhifələrində müxtəlif adlarla və müxtəlif vəzn növlərində yazılmış hətta dörd şeir vardır.

Bizim sayaraq müəyyən etdiyimizə görə “Hədiqə”də beş yüz otuz doqquz mənzum parça var; bunların on dördü ərəbcə, beş yüz iyirmi beşi azərbaycancadır. Maraqlıdır ki, “Hədiqə”, məlum olduğu üzrə və Füzulinin öz dediyinə görə, məşhur fars alim və yazıçısı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzət-üş-şühəda”sına (tərcümə deyil) nəzirə olduğuna baxmayaraq, bu qədər mənzum əsərin içində farsca yazılmış tək bir misra belə yoxdur. Füzuli “Hədiqə”də olan bu şeirlərini doqquz poetik istilah ilə adlandırmışdır: şeir, qitə, beyt, məsnəvi, nəzm, rübai, mət-lə, mərsiyə, misra.

Bu istilahlar şeirin vəzninə deyil, şəklinə əla-

qədər olduğu üçün biz bunlardan bəhs etməyəcəyik. Yalnız Füzulinin “Hədiqə»də bunların hansına nə qədər əhəmiyyət verdiyini, hansı istilahı daha çox məqbul sayıb işlətdiyini bilmək Azərbaycan şeirşünaslığı üçün maraqlı olduğundan aşağıdakı rəqəmləri gətirməyi faydalı sayırıq.

Füzuli azərbaycanca yazdığı beş yüz iyirmi beş mənzum əsərindən dörd yüz qırx beşini “şeir”, iyirmi altısını “qitə”, iyirmi ikisini “beyt”, on dördünü “məsnəvi”, onunu “rübai”, ikisini “mətlə”, birini “mərsiyə”, birini “**Ə**” – mənəcə “misra” adlandırmışdır.

İndi biz əsl məqsədimizə - bu əsərlərin vəznini göstərməyə keçək:

“Hədiqət-üs-süəda”nın bütün mənzum parçaları ərüz vəznində, bu vəznin müxtəlif bəhrlərinin müxtəlif növlərində yazılmışdır.

“Hədiqə”də həzəc bəhri

Əruz vəzninin ən fəal bəhrlərindən biri və Azərbaycan ərüzünün birinci bəhri olan həzəc bəhrində “Hədiqə”də altmış üç parça mənzum əsər var. Füzuli bunların əlli üçünü şeir, dördünü məsnəvi, üçünü nəzm, ikisini beyt, birini qitə adlandırır.

Bu əsərlər həzəc bəhrinin dörd növündə yara-
dılmışdır.

Həzəcin “dördbövlümlü bütöv həzəc” adlanan
birinci növü dörd dəfə məfAİlün¹ ölçüsündədir. Bu
ölçüdə “Hədiqə”də otuz səkkiz parça əsər var. Füzü-
li bunların otuz beşini şeir, ikisini beyt, birini qitə ad-
landırmışdır. Bunların hamısı yüz qırx dörd misradır.

Şeirlərdən iki misal²:

Həzər qıl na Ki tiri –a məfAİlün	-leyi-məzlu -hının peyka məfAİlün	-mdən, ey sən -nı gərdündan məfAİlün	gdil zalım, güzar eylər. məfAİlün
--	---	--	---

yaxud:

Şücaət rəs Sipahilər	-mini sanman içində hiy	-ki,ancaq xun -lə həm bir pəh	-fəşanlıqdır, livanlıqdır.
-------------------------	----------------------------	----------------------------------	-------------------------------

Burada biz misraları təfilələrin ölçüsü üzrə bö-
lümlərə ayırıq; buna “bölmə” (təqti – skandirovka)

- 1 Təfilənin içində olan böyük hərflər bu səslərin uzunluğunu bildirir; bunların müqabilində şeirdə ya uzun, yaxud qapalı he-
calar durmalıdır. Əks halda, şeirin vəznə pozulmuş deməkdir.
- 2 Məqalədə gətirilən misalların dilinə və məfkurəvi məzmunu-
na diqqət edilsin, dini adlandırılan bu kitabda şairimizin siya-
si, tarixi, ictimai, fəlsəfi, əxlaqi və bədii əsərlərinə qiymət
verilsin.

deyilir. Lakin şeiri inşad edərkən, bədii tərzdə oxuyarkən bu bölümlər hiss olunmamalı, misranın ahəngi bir vəhdət kimi saxlanmalıdır.

Beytlərdən misal:

Nə işdir ey Cəfakeş a məfAİlün	fələk, dilda -şiqi yari- məfAİlün	-rı dildarın vəfadarın məfAİlün	dan ayırmaq, dan ayırmaq. məfAİlün
--------------------------------------	---	---------------------------------------	--

Bu beytin rədiflərində, yəni “ayırmaq” sözündə dil ilə vəzn arasında kiçik bir uyğunsuzluq var: sözün başındakı **a** səsi dildə qısa ikən onun müqabilində təfilənin “fA” ünsürü durduğu üçün onu qeyri-təbii uzatmaq gəlir: “məfAİlün”ün tələbinə görə bu bölümü “- dan Ayırmaq” tərzində oxumalıdır. Belə hadisəyə şeirşünaslıqda “uzanma” (imalə) deyilir. Əslində müsbət bir hadisə olmayan “uzanma”ya klassik şeirimizdə çox təsadüf olunur. Bu qüsurlar XX əsrdən tədricən ləğv olunmağa başlamışdır.

Həzəc bəhrinin “üçbölümlü bütöv naqis həzəc” adlanan ikinci növü iki məfAİlün bir fəUlün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də on doqquz parça əsər var. Hamısı yüz on səkkiz misradır. Füzuli bunların on üç parçasını şeir, üçünü nəzm, üçünü məsnəvi adlandırmışdır.

Şeirlərdən bir misal:

Hücumı-meh Giriftari- məfAİlün	nəti-dövrən qəmi aləm məfAİlün	məluli. Füzuli. fəUlün
--------------------------------------	--------------------------------------	------------------------------

Nəzmlərdən də iki beytlik misal:

Nə xoşdur ol Könüldə dos məfAİlün Fıraqlə o Visalə o	ki, məhbub o - t ola və dil məfAİlün -la zahirdə -la batində	-la pürfən, -də düşmənlər fəUlün tələbkar xiridar.
--	--	--

Burada görünür ki, şeirin vəznini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bəzən şəkilçini kökündən ayırmaq (dil – də), bəzən sözü parçalamaq (mehnət, ola), bəzən də hətta bir hərfi sözün kökündən ayıraraq bir bölümdən sonrakı bölümə keçirmək (dos-t) lazım gəlir. Anlaşılar ki, bu, yalnız metodik məqsədlə belə edilir. Tələffüzdə isə, bölmələr nəzərə alınmaqla bərabər, misra yekpanarəliyini həmişə mühafizə etmək lazım gəlir.

“Hədiqə”də həzəc bəhrinin bizdə olan altıncı növündən də istifadə olunmuşdur. Azərbaycan əruzunda “müstəzad həzəci” adlanan vəzn növü mə-

fULü məfAİlü məfAİlü fəULün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də şeir adı altında səkkiz misradan ibarət iki parça vardır.

Onlardan biri budur:

Əlminnə Şad eylə məfULü Təbdil o Xurşid ¹	-tü lillah ki, -di aşıqlə məfAİlü -lunub rüzi- çıxıb eylə	murad oldu -rini vəsli məfAİlü visalə şə -di afaqi	müyəssər, -lə dilbər. fəULün -bi-hicran, münəvvər.
--	---	--	--

Bu misalda iki məsələyə diqqət verilmədir. Birinci budur ki, defis bəzən bölümün sonunda, bəzən başındadır. Bölümün sonunda (və ortasında) olan defis həmişə tərkibi bildirir: “ruzi-visal”da gördüyümüz kimi; bölümün başında olan defis həmişə sözün vəznə görə parçalanmasını göstərir: şə-bi”, “eylə-di”, “o-lunub” sözlərində gördüyümüz kimi.

Misalda olan ikinci qeyri-adi hadisə son misrada **xurşid** sözünün son hərfi üstündə gördüyünüz kiçik i-dir: dⁱ. Bu hadisə onu bildirir ki, bu bölümə məfULü təfiləsinin tələbinə görə üç sait olmalı ikən, **xurşid** sözündə yalnız iki sait var: u, i. Belə qalsa **xurşid** sözünün vəzni məfULü deyil, məfUL olacaq. Bəhrin bu növü isə burada bölümün mütləq məfULü təfiləsinə bərabər olmasını tələb edir. Bunun üçün

xurşid sözünün sonuna “d”nin üstünə yarımsait ölçüsündə olan kiçik **i** hərfi qoyulmalıdır. Buna Azərbaycan əruzunda “kor heca” deyilir. Çünki yazıda bu yazılmır, lakin tələffüz olunur. Bizdə bu hadisə Avropa dillərində yazılıb, lakin oxunmayan və “lal heca” adlanan hadisənin əks halıdır.

“Hədiqə”də Azərbaycan həzəcinin onuncu növü də işlənmişdir. Bizdə “Leyli-Məcnun həzəci” adlanan bu vəzn növü məfULü məfAilün fəULün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də iyirmi iki misradan ibarət dörd parça əsər var. Bunların üçü şeir, biri məsnəvi adlandırılmışdır.

Şeirlərdən bir misal:

Mərdanə Üşşaqə məfULü	gərək bəla cazə deyil məfAilün	-də aşiq, müvafiq. fəULün
-----------------------------	--------------------------------------	---------------------------------

Məsnəvidən bir beyt:

Dövri-fə İqbalı	-ləkin qəra -nın etiba	-rı olmaz, -rı olmaz.
--------------------	---------------------------	--------------------------

Bununla “Hədiqət-üs-süəda”da işlənmiş həzəc bəhrinin növləri bitir.

“Hədiqə”də rəməl bəhri

Rəməl bəhri Azərbaycan əruzunun həzəclə bərabər ən fəal bəhrlərindəndir. Əruzumuzun sisteminə ikinci yeri tutan bu bəhrdə “Hədiqə”də iki yüz səksən parça mənzum əsər var. Füzuli bunların iki yüz qırx dördünü şeir, on altısını beyt, onunu qitə, beşini nəzm, ikisini məsnəvi, ikisini mətlə, birini (Ə) misra adlandırır.

Bu əsərlər rəməl bəhrinin dörd növündə yarılmışdır.

Azərbaycan rəməlinin birinci növü üç fAilAtün bir fAilün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də iki yüz otuz bir parça əsər var. Füzuli bunların iki yüz dördünü şeir, on üçünü beyt, doqquzunu qitə, dördünü nəzm, birini (Ə) misra adlandırmışdır. Bunların hamısı doqquz yüz beş misradır.

Şeirlərdən bir misal:

Xaneyi-za Tutsa tufan fAilAtün	-lım gedər sey aləmi, məz fAilAtün	-labə manən -luma tufan fAilAtün	-di həbab, -dan nə qəm! fAilün
--------------------------------------	--	--	--------------------------------------

Beytlərdən bir misal:

Öylə kim mə	-şuqu aşiq	qeyrə dəmsa	-z istəməz
Aşiqin mə	-şuq ⁱ həm qey	-rilə həmrə	-z istəməz

Burada biz **dəmsaz** və **həmrəz sözlərinin** “**z**”lərini ayırıb son bölmə səbəbsiz keçirmədik. Əlbəttə, “qeyrə dəmsaz” özü “**z**” birlikdə də müstəqil bir bölmə kimi fAilAtün ölçüsündədir. Lakin misra içində vəznin tələbinə görə üçüncü bölümlərin son saitləri mütləq uzun tələffüz edilməlidir, bunu təmin etmək üçün də son samitləri, yəni “**z**”ləri dördüncü bölmə keçirmək lazım gəlir. Misalların son misrasının ikinci bölümündə “şuq”nin üstündəki kiçik “**i**”nin mənası eynilə yuxarıda “xurşid” sözündə olan kimidir və aşağıda da belə olacaq.

Bu ölçüdə “Hədiqə”dən gözəl bir misal gətirək:

Can ilə biz	-dən əgər xoş	-nud ola ca	-nanımız,
Canə minnət	-dir,anın qur	-banı olsun	canımız.
fAilAtün	fAilAtün	fAilAtün	fAilün

İstər şeiriyətinin bədiiliyi ilə, istərsə dilinin təmizliyi və sadəliyi ilə qəlbimizə girən bu şeirə rəməl bəhrinin bu növü nə qədər yaraşlıq verir!

Rəməlin ikinci növü iki dəfə fAilAtün, bir fAi-

lün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də hamısı on səkkiz misradan ibarət beş parça əsər var. Füzuli bunların ikisini şeir, birini nəzm, birini beyt, birini məsnəvi adlandırmışdır.

Şeirlərdən bir parça:

Asiman aç Əxtəri-iq fAilAtün Fövt olub sər Müztərib qal	-mışdı əbva -balə yetmiş fAilAtün -rişteyi-təd -mışdı dövrü-	-bi məlal, -di vəbal. fAilün -biri kar, ruzigar
---	--	---

Beyt budur:

Eşqi dəva Gər güvah ol fAilAtün	-dır, cəfa çək -mazsa, dəva fAilAtün	-mək güvah, -dır təbah. failün
---------------------------------------	--	--------------------------------------

Son misrada **eşq** sözünün **q** hərfi üstünə prinsipimizə görə bir kiçik **i** qoymasaydıq, bölümün hecaları təfilənin hecalarına bərabər olmazdı, vəznə xələl gələrdi. Əslində **i**-nin buraya əlavə edilməsi tələffüzün tələbinə uymaqdır, çünki **eşqin q**-si ilə **dəvanın d**-si arasında biz istər-istəməz bir yarımşait tələffüz edirik. Ancaq bu səs fonem olmadığı üçün yazıda öz ifadəsini tapmır.

“Hədiqə”də rəməl bəhrinin bizdə beşinci növ sayılan ölçüsündən geniş istifadə olunmuşdur. Bu növün bizdə dörd variantı var. Mənzum əsərlərin müxtəlif misraları bu variantların hər hansı birinə mütabiq gəlir. Birinci variant üç dəfə fəilAtün bir fəilün, ikinci variant üç fəilAtün bir fəilün, üçüncü variant bir fəilAtün iki fəilAtün bir fəilün, dördüncü variant isə bir fəilAtün iki fəilAtün bir fəilün ölçüsündədir. Rəməlin bu dördvariantlı növündə “Hədiqə”də qırx bir əsər var. Bunların otuz altısı şeir, ikisi beyt, ikisi mətlə, biri qitə adlandırılmışdır.

Şeirlərdən misal:

Getmə, ey ru Yandırıb fir fəilAtün	-hi-rəvan, hic -qətə bisəb FəilAtün	-rilə zar et -rü qərar et FəilAtün	-mə bəni, -mə bəni. fəilün
--	---	--	----------------------------------

Göründüyü kimi, bu misal həmin vəzn növünün üçüncü variantındadır. Üçüncü variantın xüsusiyyəti budur ki, onda misranın birinci bölümünün birinci hecası **ya** uzun, yaxud qapalı olur; burada hər iki misranın birinci misrası **get** və **yan** qapalıdır, vəznə təfilənin “fA” ünsürünə bərabərdir. Üçüncü variantda misranın son bölümü də üçhecalı olur; burada hər iki misranın son bölümü “-məbəni” – üçhe-

calıdır, vəznə “fəilün” təfiləsinə bərabərdir.

Bu varianta “Hədiqə”dən bir gözəl misal da gətirək:

Gəldi ol dəm Eyləyim ər fəilAtün	ki, qılım ca -zi-məhəbbət, fəilAtün	-mımı cana qılım izha fəilAtün	-nə fəda, -ri-vəfa. fəilün
--	---	--------------------------------------	----------------------------------

Bu misalı gətirməkdə məqsədimiz şeirin vəznini müəyyənləşdirmək işində onu necə oxumağın rolunu göstərməkdir. Bu misalın ikinci misrasının birinci bölümündə olan “eyləyim” sözünü “Hədiqə”nin yazıldığı köhnə (ərəb əlifbalı) yazımız üzrə ((الـيـم)) şəklində həm “eyləyim”, həm də “eyleyim” kimi oxumaq mümkündür. Bunun şeir üçün əhəmiyyəti burasındadır ki, “eyleyim” şəklində oxusaq, bu misranın vəznini beşinci rəməli növünün üçüncü variantında, “eyləyim” şəklində oxusaq, birinci variantında olacaq. Bu, bizim bunu misranın vəznini ilə tənləşdirmək məqsədindən irəli gəlir. İndi bu vəzn növünün başqa variantına keçək:

Nedirəm ça Nədürür ca fəilAtün	-nü cahan, ı -nı-cahan, a fəilAtün	bana dilda -şiqə dida fəilAtün	-r ⁱ gərək, -r ⁱ gərək. fəilün
--------------------------------------	--	--------------------------------------	--

Göründüyü kimi, bu misal vəzn növünün birinci variantındadır. Birinci variant bu növün əsas variantı hesab olunur. Bunun xüsusiyyəti hər üç əvvəlki təfilənin həmcins, yəni fəilAtün şəklində olması ilə birlikdə son təfilənin üçhecalı –“fəilün” olmasıdır. Buna mütabiq olaraq, bu ölçüdə yazılan misraların birinci hecası açıq qısa olmalıdır; bizim misalımızda misraların birinci hecası “ne” və “nə” açıq qısa hecalardır, bunlar vəznə təfilənin “fə” ünsürünə bərabərdir. Misalımızda misraların son bölümü üçüncü variantda olduğu kimi, üçhecalı –“rⁱ gərək” vəznə fəilün təfiləsinə bərabərdir.

İndi “Hədiqə”dən bu vəzn növünün digər variantlarına misal gətirək:

Sərvi-qəddi Huri qılma fAilAtün	çəmən-i-xül -nə rüxi şəm FəilAtün	-də xurama - ⁱ , şəbista fəilAtün	-n oldu. -n oldu fəlün
---------------------------------------	---	--	------------------------------

Görünür ki, bu misal rəməlin beşinci növünün dördüncü variantındadır. Bunun xüsusiyyəti birinci təfilənin fAilAtün olması, yəni birinci rəməl növündən gəlməsi, dördüncü təfilənin isə ikihecalı fəlün olmasıdır. Bu vəzn variantının tələbinə görə misraların birinci hecaları ya qapalı, yaxud uzun açıq olmalı-

dır. Misalımızın birinci misrasının birinci hecası **sər**, yəni qapalı, ikinci misrasının birinci hecası **hu** uzun açıqdır. Bunların ikisi də vəznə təfilənin “fA” ünsürünə bərabərdir. Misalımızın son bölümləri iki hecalı “i oldu-noldu” vəznə fəlin təfiləsinə bərabərdir.

Bu varianta “Hədiqə”dən ikinci bir misal da gətirək:

Ləzzəti-çöv Yarsalar cis	-ri bilən çöv -mini başdan	-r'dən ikra ayağa a	-h etməz, -h etməz.
-----------------------------	-------------------------------	------------------------	------------------------

Bu misalın bir xüsusiyyəti budur ki, birinci misrada kor heca, yuxarıda gördüyümüz misallarda olan kimi sözün sonunda deyil, ortasında **cövr** kökü ilə **dən** şəkilçisinin birləşiyindədir. Kor hecanın bu çeşidini bilməyin də şeirin düzgün oxunması üçün əhəmiyyəti var. Beytin son bölümünü təşkil edən “h etməz” sözü anlaşılr ki, yuxarıdakı misalda olan “-oldu-noldu” kimi “hetməz” şəklində oxunur. Burada **ikrah** və **ah** sözlərindən **h**-ləri ayırıb **etməz**-lər ilə birləşdirməyimizə səbəb üçüncü bölümlərin son **a**-larını vəzn tələbi üzrə uzatmaq lüzumudur.

Nəhayət, bu vəzn növünün ikinci variantına da misal gətirək. Burada misalımız beytlər üzrə deyil, ayrı-ayrı misralar üzrə olacaq:

Özü huri, fəilAtün Nə xəbərdir	qəddi dilbər, fəilAtün bu ki, xuna	rəvişi can fəilAtün -bə tökər müj	-pərvər fəlün -gandan.
--------------------------------------	--	---	------------------------------

Ayrı-ayrı əsərlərdən alınmış bu misraların vəzn ölçüsü, göründüyü kimi, eynidir. Bu variantın yuxarıdakılardan fərqi bundadır ki, bunun üç başdakı təfiləsi həmcins fəilAtün, yəni beşinci rəməl təfiləsindən, son təfiləsi isə iki hecalı fəlün təfiləsindən ibarətdir. Buna uyğun olaraq, şeirdə hər iki misrada son bölümdən başqa altı bölümün hamısının birinci hecaları açıq qısa hecalardır: dördüncü bölümlərdə isə hər dörd heca təfilədə olan kimi qapalıdır. Əgər bunların arasında açıq heca olsaydı, mütləq uzun olmalı idi, qısa olsaydı, bölüm iki hecalı deyil, üç hecalı olardı və vəzn növünün variantı dəyişilərdi, ya birinci, ya da üçüncü variantla dönərdi.

Bu vəzn növünün bütün variantlarını izah etdikdən sonra bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. O da budur ki, bu ölçüdə yazılan şeirlərin əksəriyyəti qarışıq variantlı olur, yəni mənzum əsər içində bu variantların ya hamısı, ya bir neçəsi işlənə bilər. Həm də bunu şair qəsdən, şüurlu surətdə etmir, bu, əsərdə işlənən sözlərin hecalarından asılı olur.

“Hədiqə”də bu ölçüdə, yəni rəməl bəhrinin beşinci növündə yazılmış əsərlər arasında belə qarışıq variantlı parçalar az deyildir.

Eyni beytdə dördüncü və ikinci variantların olmasına misal:

Xatiri -ya fəilAtün Gərək aza fəilAtün	-r ⁱ əgər a fəilAtün -r ⁱ çəkə a fəilAtün	-şiqə aza fəilAtün -şiq əgər ya fəilAtün	-r istər fəlün -r istər fəlün
---	--	---	--

Eyni beytdə dördüncü və birinci variantların olmasına misal:

Bir zaman keç fəilAtün Dili-pürxu fəilAtün	-mədi əyya fəilAtün -nuna yandır fəilAtün	-mi həyatın fəilAtün -madı bin da fəilAtün	-dan kim, fəlün -ği-nihan fəilün
---	--	---	---

Yenə başqa tərkibdə qarışıq variantlara misallar var, lakin bunları gətirməyi artıq bilib, rəməl bəhrinin altıncı növünə keçirik.

Rəməl bəhrinin altıncı növünün də beşinci növ kimi, Azərbaycan şeirində dörd variantı var. Bunun beşinci növdən fərqi bundadır ki, beşinci növ dörd-bölmümlü, bu isə üçbölmümlüdür. Bu növün birinci

variantı iki fəilAtün bir fəilün, ikinci variantı iki fəilAtün bir fəilün, üçüncü variantı bir fAilAtün bir fəilAtün bir fəilün, dördüncü variantı bir fAilAtün, bir fəilAtün bir fəlün ölçüsündədir.

Rəməl bəhrinin bu növündə Füzulinin “Hədiqə”sində yalnız üç parça mənzum əsər var. Bunların ikisi şeir, biri məsnəvi adlandırılmışdır. Şeirlər səkkiz, məsnəvi on iki misradan ibarətdir.

Şeirlərdən birinci varianta misal:

Onu görmə Kimə həmdəm fəilAtün	ki, fələk bir fərəh eylər, fəilAtün	neçə dəm kimə qəm, fəilün
--------------------------------------	---	---------------------------------

Eyni şeirdən ikinci varianta misal:

Onu gör kim, fəilAtün	çıqıcaq a fəilAtün	-ləmdən fəlün
--------------------------	-----------------------	------------------

Yenə eyni şeirin son misrası dördüncü varianta misaldır:

Kim fərəhdən fAilAtün	çıqarü kim fəilAtün	qəmdən. fəlün
--------------------------	------------------------	------------------

Məsnəvidən üçüncü varianta misal:

Ol cəfani fAilAtün	-şə nə çövr et FəilAtün	-di sana fəilün
-----------------------	----------------------------	--------------------

Bu vəzn növündə olan digər on misra da həmin variantlarda yazılmışdır.

Bununla Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında işlənmiş rəməl bəhrinin növləri və onların variantlarının təsviri bitir.

“Hədiqə”də mütəqarib bəhri

Azərbaycan əruzunda həzəc və rəməl bəhrlərindən sonra növlərinin sayı etibarilə üçüncü yeri rəcəz və mütəqarib bəhrləri tutur. Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında rəcəz bəhrində yazılmış tək bir parça da yoxdur. Mütəqarib bəhrinin isə onda iki növü işlənmişdir.

Mütəqarib bəhrinin birinci növü dörd dəfə fəUlün ölçüsündədir. “Hədiqə”də bu ölçüdə yalnız iki əsər var. Səkkiz misradan ibarət olan bu iki əsərin biri şeir, biri qitə adlandırılmışdır. Dörd misralıq mənalı bir əsər olan bu şeiri mütəqarib bəhrinin birinci növünə misal kimi burada göstəririk:

Zəban bül Dil ayi fəUlün Bəni bi Ki bidil	-büli-ba -neyi-hüs fəUlün -dilü bi -lügü bi	-ğ-zikrü -ni-sidqü fəUlün -zəban qoy -zəbanlıq	sənadır, səfadır. fəUlün -ma, ya rəb, bəladır.
---	---	--	--

Mütəqarib bəhrinin ikinci növü üç fəUlün bir fəul ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin “Hə-di-qə”sində on səkkiz parça əsər var. Hamısı doxsan dörd misradan ibarət olan bu əsərlərin on altı parçası şeir, iki parçası məsnəvi adlandırılmışdır.

İctimai həyat ziddiyyətlərindən birini ifadə edən aşağıdakı şeiri misal gətirək:

Fələk zül Zəmanə fəUlün Cəfa əh Vəfa əh	-m'lər a müxalif fəUlün -lini xür -lini xa	-şıkar ey mədar ey fəUlün -rəmə şa -rü zar ey	-lədi, -lədi. fəul d' man, -lədi.
---	--	---	---

Bu misalda vəzn **zülmlər** və **şadman** sözlərinə yuxarıda izah etdiyimiz kor heca saitini göstərməyi tələb edir. Əks halda, birinci misranın ikinci bölümündə üç heca əvəzinə iki heca, üçüncü misranın son bölümündə də iki heca əvəzinə bir heca olması ilə təfilənin tələbi ödənmir.

“Hədiqə”də bu vəzn növündə olan tərbiyəvi-əx-laqi məzmun daşıyan bu məsnəvinə də misal üçün alaq:

Təmədir	səri-fit	-neyi-ru	-zigar
Təmədir	-qılan iz	-zət əhli	-ni xar.
fəUlün	fəUlün	fəUlün	fəul
Nihali-	təməmi	-vəsidi	fəsad,
Bəhari-	təmə səb	-zəsidir	inad.

“Hədiqə”də müzare bəhri

Azərbaycan əruzunun fəal bəhrlərindən biri də müzare bəhridir. Bu bəhrin bizdə olan üç növündən “Hədiqə”də yalnız biri-birinci növü işlənmişdir.

Müzare bəhrinin birinci növü məfUlü fAilAtü məfAİlü fAilün ölçüsündədir.

“Hədiqə”də bu ölçüdə altmış əsər var. Füzuli bunların əlli beşini şeir, üçünü qitə, birini nəzm, birini mərsiyə adlandırmışdır. Hamısı üç yüz on iki misradır.

Yuxarıdakı bəhrlərin və onların növlərinin təfilələri həmcins əksəriyyətlə yeknəsək ikən, bu bəhrin xüsusən bu birinci növünün təfilələri müxtəlif çeşiddədir. Buna görə, bu ölçüdə yazılan bölüm-

lər də ahəngcə müxtəlif tipdə olacaq. Aşağıdakı misallar bunu aydın göstərir:

Yar istə Hər ləhzə məfUlü	-məz ki, aşi bir tərəddü fAilAtü	-qi ağyarə -dilə biqə məfAİlü	yar ola -rar ola. fAilün
---------------------------------	--	-------------------------------------	--------------------------------

Vəzn ölçüsünün mürəkkəbliyinə, daxilindəki rəngarəng eniş-yoxuşlara baxmayaraq, şeirdə nə anormal uzanmalar (imalələr), yaxud gödəlmələr (zihaflar), nə də kor heca var. Bundan başqa, diqqət edilsin ki, təfilələrin (son təfilədən başqa) hamısı, sait səslə qurtaran kimi, mütabiq bölümlərin də hamısı, yəni altısı da sait səslə qurtarır. Son təfilənin son hecası isə əruz vəznində həlledici rol oynayır. Əruzda ümumiyyətlə misra qəliblərinin sonu samitlə qapanır, şeirdə isə axıncı bölümün son hecası, istər qapalı, istərsə açıq olsun, vəzn növünü dəyişdirmir.

İzah etdiyimiz vəzn növünə “Hədiqə”dən bir misal da alaq:

Gül necə Hər dəm ye məfUlü Yaqu ^t Çəkmiş zə	qılmasın ya -tər ona qə fAilAtü neçə qəhr i -manə xar ⁱ	-xasın cak ⁱ -mi-qürb ⁱ -ci məfAİlü -lə xunindi -dən ətrafi	qüssədən, -vari-xar. fAilün -l olmasın, n ^ə hisar
--	--	---	--

Bu misalda, göründüyü kimi, dil ilə vəzn arasındakı münasibət yuxarıdakı misala nisbətən başqadır. Burada şeirin dilində həm uzanmalar, həm də kor hecalar var. Birinci misranın birinci bölümündə **necə** sözünün birinci hecasındakı **e** əslində qısa sait ikən, burada təfilənin uzun **U** saiti müqabilində düşmüş və vəznin tələbini ödəmək üçün anormal uzanmaya məruz qalmışdır. Üçüncü bölümə **çak** sözü öz üstünə kor heca saitini qəbul etməsə, üçhecalı **xasın çak** bölümü üçhecalı məfAil qəlibinə düşəcək, halbuki burada təfilə dördhecalı məfAİlüdür. İkinci misranın ikinci bölümündə **ona** sözündəki **a** əslində Azərbaycanın qısa saiti ikən, burada fAilAtü təfiləsinin ikinci uzun **A** saiti müqabilinə düşmüş və vəznə uymaq üçün qeyri-təbii uzanmaya məruz qalmışdır. Habelə, üçüncü bölümə **qürbi** sözündəki qısa tərkib **i**-si məfAİlü təfiləsinin uzun **İ**-si müqabilində vəznin tələbinə görə qeyri-adi uzadılmışdır. Üçüncü misranın birinci bölümünü **yaqut** sözü təşkil edir. Bu söz ikihecalı ikən məfULü təfiləsinin vəzninə bərabər olmalıdır; bunun üçün də bir kor heca qəbul etməlidir. Bu yarım sait səs, heç bir fonematik mənası olmadığı üçün yazılmaz, lakin şeirin oxunuşunda mütləq tələffüz edilməlidir. Dördüncü misranın ikin-

ci bölümündə **xar** sözünün üstündəki **i** də eynilə bunun kimidir. Bu misranın son bölümündə **nə** hecasının **ə** saiti əslində qısadır, lakin burada fAilün təfiləsində olan uzun **A** saitinə qarşı durmuş, ona görə vəznin tələbinə uyğun olaraq uzadılmalıdır.

Bu hadisələrin mahiyyətini aydın təsəvvür etmək üçün bir yol da var. Biz bu misaldakı uzanmalar və kor hecalarla hesablaşmadan, bu sözləri bölümlər üzrə müasir ədəbi normativ dilimizin tələblərinə müvafiq olaraq oxuyar: **gül necə** - fAilün (vəzn növünə görə olmalıdır. məfAlü), **tər ona** - müftəilün (olmalıdır FailAtü), **mi qürbi ci** – məFAilün (olmalıdır məFAİlü), yaqut məfU (olmalıdır məfUlü), **necə qəhri** – fəilAtü (olmalıdır fAilAtü), manə xar – fAilün (olmalıdır fAilAtü), **nə hisar** – fəilün (olmalıdır FAilün). Açıq görünür ki, belə oxumaqla bu bölümlərin təfilələrinin hamısı dəyişilir, nəticədə şeirin vəzni büsbütün alt-üst olur.

İndi bunu da qeyd etməliyik ki, biz burada bu cür bir misalı qəsdən gətirdik. İzah etdiyimiz bu konkret hadisə göstərir ki, Füzuli dövrünə qədər hələ əruz vəzni ilə Azərbaycan dili arasında tam saziş əmələ gəlməmişdi. Böyük Füzulinin məşhur qitəsində olan

Məndə töfiq olsa bu düşvari asan eylərəm

misrasının əsl filoloji mənası burada aydın surətdə özünü göstərir. Şair dilimizlə şeirimizin vəznində olan bu kimi uyğunsuzluqları ləğv etməkdə ciddi müvəffəqiyyətlər göstərmişdir. Füzulidən qabaqkı klassik şeirimizdə sıx-sıx təsadüf edilən belə qüsurlu hadisələrə Füzulidə və onun xidmətinin nəticəsi olaraq, sonrakı dövrlərin şairlərində getdikcə az təsadüf edilir.

“Hədiqə”də müctəs bəhri

Azərbaycan əruzunda müctəs bəhrinin iki növü var. Füzuli bunların ikisini də “Hədiqə”də işlətməmişdir.

Müctəs bəhrinin əruzumuzda nisbətən passiv vəziyyətdə olan birinci növü məfAilün fəilAtün məfAilün fəilAtün ölçüsündədir. Bu ölçüdə “Hədiqə”də altı misradan ibarət biri şeir, biri beyt adlanan iki parça var.

Beyt budur:

Dəmi-vida Zəmani-hic məfAilün	-, 'dir, ey çeş -r dir, ey dil, fəilAtün	mi-tər, siriş töküb siriş məfAilün	-k rəvan qıl! -k fəğan qıl! fəilAtün
-------------------------------------	--	--	--

Bu misalda klassik dil və vəzn üçün əhəmiyyətli nöqtə birinci misranın ikinci bölümünün başlanğıcındakı apostrofdur. Məlumdur ki, **vida** sözü ərəb əlifbalı imlamızda vida (عِدَا) şəklində yazılırdı. Müasir dilimizin orfoqrafiyasında sözün sonunda apostrof işlənmədiyi üçün və bu söz əslində sonunda olan boğaz samitini - (ع) ayını dilimizdə itirmiş olduğu üçün biz onu tələffüzümüzə görə **vida** şəklində yazırıq. Lakin bu misalda Füzuli dilində (ع) ayını müstəqil bir boğaz kimi, öz yerində durmuş və şeirin vəznində kor hecanın samiti rolunda iştirak edir.

Bundan başqa, beytin bölümlərində sözündən ayrılaraq tək duran **k** və **r** hərfləri hər iki tərəfdən samitlər arasında durduqları üçün tələffüzdə istər-istəməz kor heca saitini qəbul edirlər, buna görə biz artıq bunlara yarım sait adlandırdığımız **i**-ni yazıda əlavə etmirik.

Müctəs bəhrinin əruzumuzda daha fəal olan ikinci növü məfAilün fəilAtün məfAilün fəilün ölçü-

sündədir. “Hədiqə”də bu ölçüdə otuz üç parça mənzum əsər var. Füzuli cəmi yüz iyirmi misradan ibarət olan bu əsərlərin iyirmi beşini şeir, beşini qitə, üçünü beyt adlandırmışdır.

Müctəsin bu növünün bizdə iki variantı var. Bunlar yalnız dördüncü təfilə üzrə bir-birindən fərqlənir. Birinci variant yuxarıda göstərilən qəlibdədir. İkinci variantın da üç əvvəlki təfilələri eynilə elədir, dördüncü təfiləsi isə fəilün deyil, fəlündür.

İndi bu əsərlərdən sədiyanə bir moralizm ifadə edən bir şeiri misal alaıq:

Həqir gör	-mə əduyi	ki, əqrəbi-	kurun
Dəmi düşən	-də fəsadi	füzundur əj	-dərdən
məfAilün	fəilAtün	məfAilün	fəlün
Təsəvvür et	-mə ki, xəsmi-	qəvidən o	-la əyan
Məzərrəti	ki, yetər düş	-məni-mühəq	-qərdən.

Aydın görünür ki, bu dörd misranın üçünün son bölümləri ikihecalı, birinin – üçüncü misrasının isə son bölümü üçhecalıdır; yəni bu şeirin üç misrası müctəs bəhrinin ikinci növünün ikinci variantında, bir misrası isə birinci variantında yazılmışdır. Bu o deməkdir ki, bu variantlar ayrı-ayrı vəzn ölçüləri deyil, çünki eyni vəzn növündə yazılmış eyni şeirin

içində bunların ikisi də fərfinə varılmadan işlənir.

Hər iki misranı birinci variantda olan, şeir adlanan və zərbülməsəl olmağa layiq olan bir gözəl beyti də misal gətirək:

Cəhan için Həmişə yax məfAilün	-də mücərrəb -şıya yaxşı fəilAtün	-dir intiqə verər, yama məfAilün	-mi-zəman ¹ -nə yaman, fəilün
--------------------------------------	---	--	--

“Hədiqə”də xəfif bəhri

Əruzumuzun sadə və fəal bəhrlərindən biri olan xəfif bəhrinin istər müasir, istərsə klassik şeirimizdə və o cümlədən Füzulinin “Hədiqə”sindən başqa bütün əsərlərində yalnız bir növü var. Lakin “Hədiqə”də bu bəhrin Azərbaycan əruzunu üçün səciyyəvi olmayan ikinci bir növünə də təsadüf edirik. Buna görə ilk dəfə olaraq bu məqalədə deyə bilərik ki, xəfif bəhrinin bizdə iki növü var.

Bu bəhrin şeirimizdə əsas növü fəilAtün məfAilün fəilün ölçüsündədir. Bu vəzn növündə

¹ Bu beyt şairin tərkibbənndi-müsəddəsində də təkrar olunur, lakin orada: birinci misra “Zəmanə içrə mücərrəbdir intiqə-mi-zəman” şəklindədir.

“Hədiqə”də əlli bir parça əsər görürük. Füzuli bunların qırx üçünü şeir, beşini məsnəvi, ikisini qitə, birini nəzm adlandırmışdır. Hamısı iki yüz iyirmi misradan ibarətdir.

Xəfif bəhrinin də, rəməl bəhrinin yuxarıda izah etdiyimiz beşinci növü kimi, əruzumuzda dörd növü var. Bunları burada ayrı-ayrı izah etməyib, misallar üzrə göstərək:

Aqıl oldur fAilAtün Fikr edə ib fAilAtün O deyil kim, fəilAtün Keçirə qəf fəilAtün	ki, etdiyi məfAilün -tidadə ən məfAilün təəmmül ey məfAilün -lət ilə əy məfAilün	əməlin fəilün -camin, fəlün -ləməyib fəilün -yamin fəlün
---	---	---

Bu şeir müxtəlif vəzn variantlarında yazılmış olduğu üçün biz hər misranın altında öz qəlibini göstərməli olduq. Birinci misra vəzn növünün üçüncü variantında, ikinci misra dördüncü variantında, üçüncü misra birinci variantında, dördüncü misra ikinci variantında yaradılmışdır. Biz qəsdən bu misalı seçdik ki, dörd misrada xəfifin dörd variantını da nüma-

yiş etdirə bilək. Belə misallar əlbəttə, nadirdir.

Oxucu diqqət etsə, asanlıqla anlar ki, variantları təyin etməkdə burada da prinsipimiz eynilə beşinci rəməldə izlədiyimiz prinsipdir: birinci variantda misra qəlibinin xüsusiyyəti qısa açıq heca ilə başlanıb üçhecalı təfilə ilə bitmək, ikinci variantda qısa açıq heca ilə başlanıb ikihecalı təfilə ilə bitmək, üçüncü variantda uzun açıq heca ilə başlanıb üçhecalı təfilə ilə bitmək, dördüncü variantda uzun açıq heca ilə başlanıb ikihecalı təfilə ilə bitməkdir.

Hər iki misrası dördüncü variantda olan bir beyt:

Rənc'dir gən Dərd'dir gül fAilAtün	-ci-gövhəri- -şəni-güli- məfAilün	rahət, rəhmət. fəlün
--	---	----------------------------

Hər iki misrası üçüncü variantda olan bir beyt:

Rəşk'dir ca Rəşk'dir a fAilAtün	-nə iztira -ləmi xəra məfAilün	-b salan, b qılan fəilün
---------------------------------------	--------------------------------------	--------------------------------

Burada hər iki beytin ilk bölümlərinə biz kor heca saiti əlavə etmişik. Bunu etməsəydik, bu bölümlərin vəznı fAilAtün deyil, məfULü təfiləsinə bərabər olardı, beləliklə, vəzn növü heç əruzumuzda olmayan bir şəkllə girərdi.

Xəfif bəhrinin ədəbiyyatımızda olmayan, yalnız “Hədiqət-üs-süəda”da tapdığımız ikinci növü – birinci variantında fəilAtün məfAilün fəilAtün, ikinci variantda fAilAtün məfAilün fəilAtün ölçüsündədir. Bu vəzn növündə “Hədiqə”də altı misradan ibarət şeir adlanan tək bir parça var, bunun iki misrası vəzn növünün birinci, dörd misrası ikinci variantındadır. Bu şeirin son beyti:

Tiği-xunri Düşməni-du fAilAtün	-zilə zəma -ni- nabəka məfAilün	-ni-şücaət -rə bəlayəm. fəilAtün
--------------------------------------	---------------------------------------	--

“Hədiqə”də səri bəhri

Əruzumuzda tək bir növü olan səri bəhri iki müftəilün bir fAilün ölçüsündədir. “Hədiqə”də məsnəvi adlandırılmış on iki misradan ibarət tək bir əsər var. Ondan iki beyti misal alağ:

Gənci-bəqa Etməyə kor müftəilün Açma cəhan Əqdinə bel	sanma bu vi qiblə bu büt müftəilün zalına çeş bağlama, pey	-ranəyi, -xanəyi. fAilün -mi-həvəs, -vəndi kəs.
---	--	---

“Hədiqə”də rübailər

Yaxın Şərq şeirində rübai özünəməxsus bir şəkllə və vəznə malikdir. Klassik şairlərimizin əksəriyyəti rübai yazmışdır. Füzulinin həm azərbaycanca, həm ərəbcə, həm də farsca ustadanə rübailəri məlumdur. “Hədiqət-üs-süəda” birinci sətrindən rübai ilə başlanır: Ya rəb, rəhi-eşqində bəni şeyda qıl...

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərq ədəbiyyatlarında rübai şəklinin iyirmi dörd vəzn növü var. Bizim araşdırmalarımıza görə, Azərbaycan şeirində rübai altı vəzn növündə yaradılmışdır. Füzulinin “Hədiqə”sində olan rübailərində isə bunların dördü tətbiq edilmişdir.

“Hədiqə”də on dörd rübai var. Lakin burada Azərbaycan poetik terminologiyası nöqtəyi-nəzərindən bir maraqlı cəhət var: Füzuli bu rübailərinin altısını şeir, dördünü qitə, yalnız üçünü rübai adlandırmış, birinə – kitabın başlanğıcında olana isə heç ad verməmişdir.

Bu rübailərin vəzn növləri aşağıdakılardır:

I növ: məfULü məfAilün məfAİlü fəul.

II növ: məfULü məfAİlü məfAİlü fəul

III növ: məfULü məfAilün məfAİlün fa’

IV növ: məfULü məfAİlü məfAİlün fa’

“Hədiqə”də on dörd rübainin əlli altı misrasından on səkkizi birinci növdə, onu ikinci növdə, onu üçüncü növdə, on səkkizi dördüncü növdə yazılmışdır. Məsələn, aşağıdakı rübainin birinci və dördüncü misraları ikinci növdə, ikinci və üçüncü misraları dördüncü növdə yazılmışdır:

Ey feyzi məfUlü Qıldın ə məfUlü Etdin fü Bən türk ⁱ məfUlü	-rəsani-ə məfAİlü -rəbi əfsə məfAİlü -sahayi-ə -zəbandan il məfAİlü	rəbü türkü məfAİlü -hi-əhli-a məfAİlün -cəmi İsa -tifat eylə məfAİlü	əcəm, fəül ləm, fa -dəm, -mə kəm. fəül
---	---	--	--

Aşağıdakı rübainin birinci, ikinci və dördüncü misraları birinci növdə, üçüncü misrası ikinci növdə yazılmışdır:

Sındırdı Can mürğü məfUlü	nihali-öm -nə dam qur məfAilün	-rümi badi- -dı səyyadi- məfAİlü	əcəl əcəl fəül
---------------------------------	--------------------------------------	--	----------------------

Tən rabi məfUlu Şəmşiri- məfUlü	-təsin ruh ⁱ məfAİlü siyasəti məfAilün	dən istər qı məFailü -lə cəlladi- məFAilü	-la qət fəül əcəl fəül
--	--	--	---------------------------------

Aşağıdakı rübainin birinci misrası birinci növdə, ikinci və üçüncü misraları üçüncü növdə, dördüncü misrası isə dördüncü növdə yazılmışdır:

Adəm ki məfULü Ənduhü Məxsusi məfULü Aləmdə məfULü	fəzayi-a məfAilün bəlayə əv -dir adəmə məfAilün bəla çəkmə məfAİlü	-ləmə basdı məfAİlü -vəl oldu həm bəlayi-a məfAİlün -yən olmaz a məfAİlün	qədəm fəul -dəm -ləm fa' -dəm. fa'
--	--	---	--

Beləliklə, biz bu misallarda rübai vəzninin “Hədiqə”də işlənmiş hər dörd növünü gördük. Bir rübainin hər dörd misrasının eyni vəzn növü ilə yazıldığını görmədik. Burada qeyd edirik ki, belə hadisə, ümumiyyətlə, rübailərdə seyrəkdir, yəni yalnız bir vəzn növündə rübailər azdır. Lakin Füzulinin “Hədiqə”də olan bu on dörd rübaisinin ikisi eyni növlü vəzndə yazılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır.

Bu rübainin hər dörd misrası birinci növdə yazılmışdır:

Vəqt oldı Təğyiri Vəqt oldı Ərz eylə məfULü	ki, şami-hiç -nəzir-ola ərusi-vəs -yə şahidi- məfAilün	-r ola sübhi bu keyfiyyə -l-olub pərdə qəmi-hicrü məfAİlü	visal, -ti-hal; -nişin, məlal. fəul
---	--	---	---

Bu rübainin də hər dörd misrası dördüncü növdə yazılmışdır:

Ya rəb, rə	-hi eşqində	bəni şeyda	qıl!
Əhkami-	ibadətə	banı icra	qıl!
Nəzzare	-yi-sünündə	bəni bina	qıl!
Övsafi-	həbibində	dilim guya	qıl!
məfUlü	məfAİlü	məfAİlün	fa

Bununla biz Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında olan bütün mənzum parçaların vəzn növlərinin təsvir və izahını bitirmiş oluruq.

İndi yuxarıda deyilənlərə qısa bir yekun vuraq.

“Hədiqət-üs-süəda” Füzulinin ən böyük mənsur əsəridir. Bu əsərin nəsrində beş yüz doqquz mənzum parça var. Bunların on dördü ərəbcə, beş yüz iyirmi beşi azərbaycancadır. Azərbaycanda şeirlər ərüz vəzninin, rübai də şərti olaraq bir bəhr kimi daxil olmaqla səkkiz bəhrində və bu bəhrlərin iyirmi növündə yazılmışdır. Bunların dördü həzəc, dördü rəməl, ikisi mütəqarib, biri müzare, ikisi müctəs, ikisi xəfif, biri səri bəhrələrinin, dördü rübai vəzninin növləridir.

Bu beş yüz iyirmi beş parça mənzum əsərdə iki min iki yüz yetmiş bir misra var. Bunların iki yüz doxsan ikisi həzəc, min yüz qırx beşi rəməl, yüz ikisi

mütəqarib, üç yüz on ikisi müzare, yüz iyirmi altısı müctəs, iki yüz iyirmi altısı xəfif, on ikisi səri bəhrələrində, əlli altısı rübai vəznindədir.

Nəhayət, bunu da qeyd edək ki, “Hədiqə”də işlənmiş vəzn növlərinin hamısı, xəfif bəhrinin ikinci növü müstəsna olmaqla, Füzulinin başqa azərbaycanca yazdığı əsərlərində də işlənmişdir. Xəfifin yuxarıda təsvirini gördüyümüz ikinci növünə isə “Hədiqə”dən başqa nə Füzulidə, nə də başqa şairlərimizdə təsadüf edirik. Bu vəzn növünü biz “Hədiqət-üs-süəda”nın Azərbaycan əruzuna bir əlavəsi kimi qəbul edə bilərik.

Метрика
стихотворных отрывков в сочинении
Физули «Хадигат-ус-суада»

РЕЗЮМЕ

Сочинение Физули «Хадигат-ус-суада» является самым крупным по объему произведением поэта. Несмотря на религиозно-сектантский характер самого произведения и стихотворных отрывков, которыми так обильно пересыпана книга, «Хадигат-ус-суада» Физули, наряду с известным «Шухада-намэ» М.Нешати, является значительным произведением художественной прозы в азербайджанской литературе. В статье дается подробное описание и характеристика метрических размеров стихотворных отрывков.

В книге «Хадигат-ус-суада» по нашему подсчету имеется пятьсот тридцать девять стихотворных отрывков, поименованных автором девятью поэтическими названиями. Из них лишь четырнадцать написаны на арабском языке, а остальные — на азербайджанском.

Они написаны восемью родами метрики азербайджанского аруза, куда мы включаем с оговоркой и особый размер рубайи как один из метрических родов. Из этого общего числа (33 отрывка написаны на четырех видах рода хазаджа, 280 - на четырех видах рода рямалы, 20 - на двух видах рода мутагариба, 60 - на одном из видов рода музаре', 35 - на двух видах рода муджтаса, 52 - на двух видах рода хафифа, 1 - на роде сари', 14 - на четырех видах особого метрического размера рубайи. Следовательно, поэтическая часть «Хадигат-уссуада» Физули создана двадцатью видами родов метрики аруза. Притом девятнадцать из них употреблены и в других поэтических произведениях Физули, а называемый и арузе хафиф-е махбун: مفاعِلن فَعَلاتِن فاعلاتن (فعلاتن) в других произведениях Физули не встречается. Не употребляется он также и другими азербайджанскими поэтами, следовательно, этот метрический вид не является характерным для азербайджанского аруза.

В статье даются сведения также и о количестве полустиший. Эти 525 стихотворных отрывков содержат 2269 полустиший. Из них 292 написаны

по роду хазаджа, 1145 - по роду рямаля, 102 - по роду мутагариба, 312 - по роду музаре', 126 - по роду муджтаса, 224 - по роду хафифа, 12 - по роду сарп', 56 - по видам размера рубайи.

Эти цифры показывают, что каким именно родам аруза и каким их видам Физули отдавал предпочтение в поэтической части своей «Хади-гат-ус-суада».

В статье подчеркиваются также характерные моменты соответствия и несоответствия между фонетическими особенностями азербайджанского языка и метрики аруза.

1958

FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNİ ÖYRƏNİRİK

Bu ilin dekabr ayında yubileyini keçirəcəyimiz Füzulinin əsərləri Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən yenidən nəşr olunur. Bu yaxınlarda böyük şairimizin əsərlərinin birinci cildi çapdan çıxmış satışa buraxılmışdır. Bu cild Füzuli külliyyatının yeddi müxtəlif nüsxəsinin müqayisəsinə əsaslanmışdır. Bu, əlbəttə, bizim üçün çox sevindirici hadisədir. Birinci cildə şairin qəzəlləri, tərcibənd və tərkibbəndləri, qitə və rübailəri daxil edilmişdir.

Bu qədər əsəri birdən-birə yoxlamaq, bu xüsusda rəy söyləmək çətindir. Buna görə biz burada nümunə üçün Füzulinin əsərlərinin birinci cildində nəşr edilmiş yalnız bir tərkibbəndi və bir qəzəli haqqında danışacağıq. Məqsədimiz də bu şeirlərin nə

dərəcəyə qədər əslinə müvafiq olduğunu göstərməkdir.

Tərkiqbənd kitabın 353-354-cü səhifələrində özünə yer almışdır. Əsərin birinci bəndinin dördüncü misrasında oxuyuruq:

“Fəqiri-padişahasa, gədayi-möhtəşəm”.

Bunu Füzuli özü haqqında söyləyir. Əvvəlcə deməliyik ki, bu misrada **“Padişahasa”** sözü əslində **“padişəhhasa”**dır. Əsərin vəznə də bunu tələb edir.

Bəndin üçüncü beytini eynən kitabda çap olunmuş şəkildə oxuyuruq:

**Sirişk xətti-rəvandır mənə bu ah, ələm,
Cəfavu cövr-mülazim, bəlavu dərd-həşəm.**

Bu beytlə Füzuli yuxarıda göstərdiyimiz misranı şərh edir. Misranın birinci yarısı **“Fəqiri-padişəhhasa”** beytin birinci misrasına, ikinci yarısı **“gədayi-möhtəşəm”** isə ikinci misrasına aiddir.

Füzulinin bu beytində kitabda nə kimi təhriflər olunduğunu görmək üçün biz əvvəl onu düzgün şəkildə yazmalıyıq. Beyt əslində belədir:

**Sirişk təxti – rəvandır mənə bu ah, – ələm,
Cəfavu cövr-mülazim, bəlavu dərd – həşəm**

Padişəhin təxtirəvanı və ələmi (bayrağı) olar. Füzuli bunlara malikdir. Lakin **“fəqiri-padişəhasa”** olduğu üçün onun təxtirəvanı göz yaşdır (göz yaşının axması ilə təxtirəvanın yerişi arasında bir bənzəyiş var, ikisi də rəvan olur), bayrağı isə ahdır (ikisi də göydə dalğalanır). Beytin bu birinci misrası oxucuya padişəh kimi bir fəqirin (Füzulinin) surətini təsvir edir.

Dördüncü misranın ikinci yarısı **“gədayi-möh-təşəm”**dir. Burada şair özünü gəda adlandırır. Buna görə də o, gədalar, yoxsullar kimi cəfavü-cövr və bəlavü-dərd içindədədir. Lakin o, adi gədalardan deyil, möhtəşəm, həşmətli gədadır. Həşmət sahiblərinin mülazimləri və həşəmi (xidmətkarları) olduğu kimi, o da bunlara malikdir. Lakin onun mülazimi, daima onunla birlikdə olan qulluqçusu - ondan ayrılmayan cəfa və cövrüdür, həşəmi, xəlqi, rəiyyəti isə bəla və dərddir.

İndi Füzulinin bu misralarını sadə dillə desək, belə olacaq:

**Göz yaşı mənim təxtəvanım, ah isə bayrağımdır.
Cəfa və cövr mənim qulluqçum, bəla və dərd
rəiyyətimdir.**

İndi bu beytin kitabda çap olunmuş şəklinə baxaq. Birinci təxtəvan (palankin) bir şeyin adı olduğu üçün onu sifət tərkiibi şəklində yazmaq doğru deyil. Füzulinin bu misrasında bir-birilə qarşılaşdırılan dörd obyekt var: sirişk, təxtəvan, ah, ələm. Biz ikinci obyekt (təxtəvanı) sifətlənənə və sifətə bölsək, nə cür təxt? desək, dördüncü obyekt (ələmi) də nə cür ələm?- deyə soruşmalı olarıq. Halbuki belə bir müzakirəyə burada əsas yoxdur. Füzuli bu iki sözün hər ikisini epitetləşdirmişdir. Buna görə də **“təxtirəvan”** yazılışı düzgün deyildir.

Birinci misranın sonunda “bu ah, ələm” sözlərinin yazılışından lazımı məna çıxmır. Burada bir müxtəsər cümlə var: ah onun mübtədası, ələm isə xəbəridir. Müxtəsər cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında vergül olmaz. Buradakı vergüllər bu iki sözü məlum olmayan bir cümlənin həmcins üzvlərinə çevirir. Beləliklə də əsərin mənası tamamilə pozulur.

Həmçinin ikinci misrada **“cövr-mülazim”** və **“dərd həşəm”** mürəkkəb sözlərə bənzəyir, lakin

Azərbaycanda belə mürəkkəb sözlər olmamışdır. Buna görə də oxucu bu misralardan heç bir məna çıxara bilmir. Füzuli belə bir şey yazmamışdır. Füzulinin bunları necə yazdığını biz yuxarıda gördük.

Müsəddəsin üçüncü bəndinin son misrasında oxuyuruq:

Nə versələr ona şakir, nə desələr ona şad

Burada “**nə desələr**” sözündə şeir vəzninin pozulması, yaxud misrada xoşa gəlməyən bir imalənin (sözün qeyri-təbii uzadılmasının) əmələ gəlməsi dərhal diqqətimizi özünə cəlb edir:

**Nə versələr ona şakir, nə desələr ona şad
məfAİlün fəilAtün məfAİlün fəilün**

Gördüyümüz kimi, burada “**nə desələr**” sözü “**nə versələr**” vəznində deyildir, halbuki bunların ikisinin də vəzni “**məfailün**”dür. Bu iki sözü vəzncə bərabərləşdirmək üçün “**nə desələr**” sözünü “**nə deesələr**” şəklində oxumağa məcburuq. Belə olanda da Füzuli şeirində eybli bir imalə yaradılır. Bu nöqsan cild üçün əsas götürülmüş “**B**” nüsxəsinə tənqidi

yanaşmamaqdan meydana gəlir. Əslində isə burada Füzulidə nə vəzn pozğunluğu, nə dil imaləsi var. Bu misranın düzü:

Nə versələr ona şakir, nə qılsalar ona şad

şeklindədir. Böyük şairimizin pərəstişkarlarından Töfiq Fikrət də məşhur “**Füzuli**” şeirində bu misranı bizim göstərdiyimiz kimi işlətmişdir.

Müsəddəsin beşinci bəndinin birinci misrasına baxırıq:

Həsud, surəti-əhvalimə nəzər qılmaz

Burada “**həsud**” sözünün qabağında duran vergül oxucunu çaşdırır. Vergül bu sözü misrada xitab sözü edir. Xitab sözü isə cümlə üzvü sayılır. Həlbuki, Füzulidə bu söz cümlənin baş üzvü – mübtədadır və onun qabağında vergül yazılmamalıdır.

Müsəddəsin altıncı bəndinin son misrasını oxuyuruq:

Günəş yer üstünə həm düşsə payimal olmaz

Burada “**həm düşsə**” sözü ilə misranın mənası Füzuliyənə çıxmır. “**Həm düşsə**” – düşsə də demək-

dir. Halbuki günəş yer üzünə düşməyə bilməz. Burada şərt lazım deyil. O, yer üstünə mütləq düşür. Əslində bu misra daha mənalıdır:

Günəş yer üstünə düşməklə payimal olmaz

Demək o, yerə düşür, lakin düşməklə payimal olmur, ayaq altında qalmır, çünki günəş dəyən yerə ayaq qoyan kimi günəş üstə çıxır. Füzulinin bu misrası indiyə qədər müxtəlif mənbələrdə bizim göstərdiyimiz şəkildə dəfələrlə misal gətirilmişdir.

Öyrəndiyimiz müsəddəsdə olan nöqsanlar dediklərimiz ilə bitmir. Başqa nöqsanlar üzərində durmaya-raq deməliyik ki, böyük şairimizin birinci cildinin bir cəşirində bu qədər qüsurluqda, onda olan üç yüzdən artıq əsərdə, şübhəsiz, belə nöqsanlar az deyildir.

Misal üçün şairin bir qəzəlinə də baxaq.

**Əql dun-himmət, sədayi-tənə yer-yerdən
bülənd,
Bəxt kəmşəfqət, bəlayi-eşq gün-gündən
füzun.**

Burada oxucu “**dun-himmət**” sözünü necə anlasın? Bu da yuxarıda gördüyümüz “**dərd həşəm**” kimi yazılmışdır. Orada “dərd”in “həşəm” olduğunu

anladıq. Bu da **“dun” “himmətdir”** deməkdirmi? Belə olsa, misradan heç bir məntiqi məna çıxmaz. Bunun nə demək olduğunu biz ikinci misradakı **“bəxt kəmşəfqət”** sözlərindən anlayırıq. Buradan da aydın olur ki, **“əql dunhimmət”**dir. Yenə bu qəzəldə oxuyuruq:

**Eldə bərgi-lalə tək, təmkini-danış
bəsabət,
Sudə əksi-səra tək, təsiri-dövlət
vajigun.**

Beytin yazılışından aydın görünür ki, burada dörd cümlə var. Hamısının da sonuna bir **“dir”** əlavə etmək olar, şeir nəsrə dönər və hamısından müstəqil məna da çıxar, ancaq, Füzulinin dediyi tamamilə təhrif edilmiş olar. Halbuki, şair bu beyti belə yazmışdır:

**Eldə bərgi-lalətək, təmkini-danış
bəsabət,
Sudə əksi-səratək, təsiri-dövlət
vajigun.**

Elə həmin qəzəldən yenə bir beyt alaq:

**Sərhədi-mətlub pür möhnət təriqi-
imtəhan,
Mənzili-məqsud pür asib, rah-azimun.**

Bu şəkildə beyt anlaşılmır. Misranın “**Sərhədi-mətlub pür möhnət**” hissəsi ikinci misranın “**Mənzili-məqsud pür asib**” hissəsinə həm dil quruluşu, həm məna və məntiqə tam müqabildir. İkinci “**rah-azimun**” ifadəsindən məna çıxmır. “**Rah-iazimun**” şəklində yazılmalı olan bir sifət tərkibidir. “**Ra-piazimun**” isə yuxarıda gördüyümüz “**dun-həşəm**” kimi yanlışlar qrupundan mənasız mürəkkəb sözdür. Eyni zamanda, bu uydurma mürəkkəb söz şeirdə vəznə də girmir.

Beləliklə, kitabda gedən səhv Füzuli qəzəlinin həm mənasını, həm şeiriyətini təhrif etmişdir. Əslində isə bu beyt Füzulidə belədir:

**Sərhədi-mətlubə pür möhnət təriqi-
imtəhan,
Mənzili-məqsudə pür asib, rahi-azimun**

Kitabda bu cür təhriflər və səhvlərlə dolu qəzəlin sayı çoxdur. Füzulinin hər qəzəli tamamlanmış əsərdir. Buna görə onun qəzəllərini əhatə edən bu birinci cild haqqında bircə məqalə ilə ona ümumi bir qiymət vermək olmaz. Burada nöqsanlar çoxtərəfli və rəngarəngdir. Birinci cildin, məsələn, orfoqrafik cəhətinə də göz gəzdirsək, onda aşağıdakı imla qarışıqlığına rast gələrik. Kitabda eyni söz iki, hətta üç şəkildə getmişdir:

Davayi (səh. 164)-dəvayi (səh. 56).

Covhər (səh. 61)-cövhər (səh. 65).

Rovşən (səh. 57)-rövşən (səh. 75).

Şovq (səh. 75)-şövq (səh. 400).

Guyiya (səh. 148)-guyiya (səh. 272).

Eys (səh. 148)-eyş (səh. 417).

Novrəs (səh. 178)-növrəs (səh. 41).

Pünhan (səh. 54)-pinhan (səh. 146).

Lövh (səh. 80)-loh (səh. 410).

İgnə (səh. 226)-iynə (səh. 285).

Üç cür yazılmış olanlardan:

**Xuram (səh. 42) – xuram (səh. 233) – xiram (səh.408),
İyzəd (səh. 197) – izəd (səh. 451), eyzəd (48) və s.**

Aydındır ki, belə vəziyyət dahi şairimizin əsərlərinin nəşrində, xüsusilə akademik nəşrində anormal bir vəziyyətdir. Xalqımız Füzulini əsrlərdən bəri oxuya-oxuya, sevə-sevə gəlmişdir. Onun əsərlərinə və ölməz sənətinə xalqımızın dərin məhəbbəti və diqqəti xüsusən son zamanlarda daha da artmışdır. Biz dahi şairimizin əsərlərini nöqsanlarla dolu bir şəkildə görmək istəmirik. Bütün dünya qarşısında Azərbaycan xalqının fəxri olan Füzulinin əsərlərini nəşr edərkən ciddi məsuliyyət hiss edilməlidir. Bu məqalədə hələ çox cüzi göstərdiyimiz nöqsanlardan aydın olur ki, bir tərəfdən nəşr edilmiş birinci cildi başdan-başa yaxşı, hərtərəfli yoxlayıb bütün nöqsanlarını və səhvlərini üzə çıxararaq təsəhhih etmək, ikinci tərəfdən, böyük şairimizin əsərlərinin gələcək cildlərinin nəşrində daha diqqətli olmaq lazım gəlir.

Zənnimizcə, birinci cildin nöqsanlarını ətraflı öyrənmək məqsədilə yubiley komitəsi bir disput təşkil etsəydi, çox faydalı olardı.

1958

ВЕЛИКИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЭТ

Четыре века имя великого азербайджанского поэта Мухаммеда Физули пользуется большой славой на всем Ближнем Востоке. Его газели поют сазисты, ашуги, певцы, любители поэзии. Писать, как писал Физули, было мечтой и гордостью даже самых лучших поэтов.

Физули был главой поэтов современности и последующих поколений. Особенно в XIX и XX вв. в Азербайджане поэты состязались между собою в лучшем подражании газелям Физули. Физули питал их духом и красотой своего творчества, служил источником вдохновения, развивал в них способность к пониманию и усвоению большой поэзии. Поколения поэтов, композиторов, артистов, певцов, ашугов учились у Физули веками, продолжают учиться и теперь.

По преданию, отец Физули Сулейман со своей семьей в последнюю треть XV века переселился из Азербайджана в Ирак, где жили и теперь живут,

много азербайджанцев. Там, в местечке Хит, в области Кярбала в 1494 году у Сулеймана родился сын, которого назвали Мухаммедом. Это и был наш будущий гениальный поэт. Физули его поэтический псевдоним.

Когда Физули было 19 лет, он для продолжения своего образования приехал в Багдад, бывший в то время главнейшим центром культуры, не только Ирака, но всего Ближнего Востока. Физули десять лет жил и учился в Багдаде. Здесь он начал писать стихи, и вскоре слава о нем, как о талантливом поэте, распространилась по всему Ираку. Но он знал, что для того, чтобы быть хорошим поэтом, необходимо изучать науки. Он говорил, что поэзия без науки – это стены без основания. Один из его современников, поэт и ученый Ахди Багдадский пишет, что «Физули был высоко образованным человеком, прекрасно знал математику, астрономию, был веселого нрава и замечательным собеседником. О том, что Физули прекрасно знал науки и философию своего времени, свидетельствуют и собственные его произведения. Книга Физули «Источник убеждения» показывает, что он хорошо знал

философские системы не только мусульманского Востока, но и древней Греции. Его книга «Здоровье и болезнь», хотя и косвенно, свидетельствует о знании Физули медицинских наук своей эпохи.

Но все эти научные и философские познания Физули служили лишь средством для того, чтобы стать великим поэтом. Глубоким знанием науки, философии, истории пронизаны и все его художественные произведения. Науки помогали ему выражать в своих прекраснейших газелях, касидах, четверостишиях, поэмах передовые, прогрессивные идеи своего века. Физули, писал одновременно на трех языках различного типа и происхождения: персидском, арабском и на своем родном- азербайджанском языке.

Основные произведения Физули, увековечившие его славу великого поэта, написаны, конечно, на азербайджанском языке. И благодаря творениям Физули сам азербайджанский язык, поднялся до уровня передовых литературных языков Востока, стал языком большого искусства, выразителем великих, общечеловеческих идей гениального поэта.

Физули был весьма плодовитым поэтом. Он

писал и в прозе и в стихах. Его мы вправе считать основоположником прозы в азербайджанской литературе. Но, не смотря на это, его мировая слава держится именно на его поэтических произведениях, хотя он и сильно жалуется на свой век, когда в условиях религиозного гнета и господства феодализма не ценилась даже самая высокая поэзия. Он писал:

В наш век не взыскан честью поэт,
Поэзия давно сошла на нет.
Так безнадежно пала до конца,
Что люди презирают речь певца.

Это признание Физули нам дает возможность узнать о том, что ему было нелегко пробивать себе путь для осуществления своих идей. В мрачной феодальной среде в борьбе против черных сил ему не на кого было опираться.

Физули больше всего славен как поэт-лирик. Западные востоковеды его считают «величайшим лириком на Востоке». Глубокий лиризм великого поэта выражен прежде всего в его газелях и знаменитой поэме «Лейли и Меджнун», которую

обычно сравнивают с «Ромео и Джульеттой» Шекспира.

Газели Физули – жемчужины чувства, мысли и воображения, симфония человеческой души. В них высокохудожественно выражена любовь поэта ко всему прекрасному в человеке, в жизни, в природе, а ненависть его ко всему плохому, злему, противочеловеческому.

«Газели Физули, - говорит Гибб, - согреты, живым огнем, силой, в них чувствуется внутренняя гармония, каждая из них проникнута одной присущей ей мелодией».

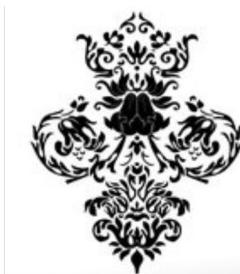
Физули мог с большим, мастерством сочетать свои любовные чувства с философской мыслью. В свои газели он вливал глубокое социальное содержание, радость и горе человека, его судьбу в условиях феодального мира.

Творчеством Физули начинается и жанр сатиры в азербайджанской литературе. Его произведение «Шикайетнаме» («Жалоба») представляет острый памфлет на политический строй его времени. Поэт в ней зло высмеивает взяточничество, двурушничество и подхалимство чиновников государственного аппарата.

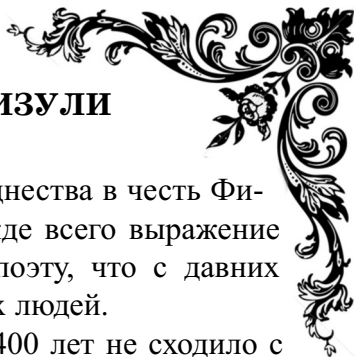
С именем же Физули связано и начало жанра исторической повести в азербайджанской литературе. Его произведение «Хадигат-ус-суада», книга о счастливых святых, хотя по форме и носит религиозный характер, в сущности направлена против тирании, насилия, кровопролития, в защиту слабых, невинно страдающих людей.

А Физули – гордость и слава азербайджанского народа. Юбилей его – это юбилей азербайджанской культуры, азербайджанской многовековой прекрасной и богатой литературы, лучшим представителем которой был великий поэт Мухаммед Физули.

1958

ВЕЛИЧИЕ ФИЗУЛИ

Нынешние празднества в честь Физули это прежде всего выражение той любви к поэту, что с давних времен живет в сердцах людей.

Имя Физули все 400 лет не сходило с уст азербайджанских писателей, литераторов, любителей поэзии, певцов, декламаторов. В наше время Физули является любимейшим поэтом всего народа.

Физули – честь и слава культуры азербайджанского народа, его национальная гордость. Неизмеримо велики заслуги Физули перед родной литературой, перед родным народом.

По известным историческим причинам, азербайджанская литература тысячу лет создавалась на трех языках: азербайджанском, фарсидском и арабском. Физули в совершенстве владел ими и творил на всех трех языках. Но важнейшие свои произведения, обессмертившие

его имя, он создал на азербайджанском языке. И в этом смысле Физули принадлежит самое почетное место. Физули любил свой родной язык, дорожил им. Физули преобразовал, обогатил и отшлифовал азербайджанский классический литературный язык. В этом отношении его можно сравнить с Пушкиным. То, что сделал Пушкин для развития русского литературного языка, в еще большей мере сделал Физули для развития азербайджанского литературного языка.

Физули способствовал очищению азербайджанского литературного языка от излишних чужезычных элементов, а также от архаизмов и диалектизмов, усвоил все лучшие языковые нормы прошлого, расширил словарный состав азербайджанского литературного языка, значительно сблизил его с народным, обогатил и усовершенствовал его грамматический строй и, тем самым, создал общенародный классический литературный язык, ставший образцом для поэтов последующих эпох.

Такой обобщающий синтез всего положительного в наследии прошлого мы видим у Физули не только в области языка, но во всем его

бессмертном творчестве. Физули соединил в себе все достижения азербайджанской литературы за несколько веков и развил ее дальше. Как Аристотель силой своего гения обобщил достижения древнегреческой философии за предшествующие века, поднял ее на более высокую ступень и стал, по выражению К.Маркса, величайшим мыслителем древности, так и Физули синтезировал в своем могучем таланте все лучшие художественные и идейные достижения азербайджанской литературы прежних ступеней развития, поднял её на более высокий уровень.

Физули принадлежит к числу тех исключительных личностей, в которых воплощен гений народа. После лучезарного солнца азербайджанской поэзии гениального Низами Физули знаменует собой высший этап в истории нашей литературы. Но если иметь в виду, что Низами творил только на фарсидском, а Физули с равной силой на трех языках, то следует уделить ему особое место среди великих. Однако во времена Физули писать на фарсидском и арабском языках было гораздо легче, чем на каком-либо из тюркских языков. Величие Физули в значительной сте-

пени тем и определяется, что он именно на азербайджанском языке создал столь высокохудожественные произведения. Изучив их, известный английский ученый-востоковед Гибб заявил: «Трудно найти во всех тюркских литературах более высокое имя, чем имя Физули».

Физули был не только великим поэтом, но и крупным философом и ученым своей эпохи. Он хорошо знал науки своего времени. В предисловии к своему азербайджанскому дивану поэт образно говорит: «Украшательница моих высоких помыслов не согласилась с тем, чтобы добродетельная красавица моей поэзии блистала на сцене мира, не нарядившись наукой..., ибо поэзия без науки здание, без фундамента. Видеть основание моего стиха без украшения наукой мне казалось унижительным. Я презирал стихи без научности, как тело без души. Поэтому часть своей жизни я посвятил изучению наук, и класса ученых я составил наряды красавице моей жизни».

Может быть, у кого-либо возникнет вопрос: что является главным в поэзии Физули чувство или мысль? И, может быть, многие, не сочтя нужным даже задуматься, тут же ответят: коне-

чно, чувство, ибо ведущим мотивом в поэзии Физули является, любовь! Но внимательный литературовед-исследователь скажет: на этот вопрос ответить также трудно, как трудно указать на грань между поэтическим чувством и поэтической мыслью вообще, а в особенности, когда этот вопрос ставится по отношению к творчеству столь великого поэта, как Физули.

Изучая произведения Физули, мы убеждаемся не только в глубоких познаниях поэта в области науки и философии, но и в его приверженности к изящным искусствам - живописи, музыке и т. п. Известно, что Физули учился в художественной и каллиграфической школе. И этим видимо, объясняется, то, что в его произведениях часто встречаются художественные термины, что с картинной точностью описывает он природу и человеческую красоту, а также многократно обращается к художникам, живописцам, портретистам:

«О портретист, ты не смог изобразить облик возлюбленной. Ты нарисовал ее локоны и ланиты, но не дал им блеска и жара».

Физули питал глубокий интерес к музыке.

Его поэма «Сакгинамэ» («Книга о виночерпии») построена как своего рода беседа между поэтом и различными музыкальными инструментами – свирелью (ней), бубном (даф), лютней (уд), цитрой (канун) и др. Вообще во многих произведениях Физули в частности в поэме «Лейли и Меджнун», встречаются названия разных музыкальных инструментов, особенно там, где поэт воспеваает жизнь и любовь.

Поэзия Физули вдохновила композиторов на создание многих музыкальных произведений. «Основой первой оперы Уз.Гаджибекова, - пишет исследователь творчества композитора Х.Агаева-послужил подлинный текст поэмы Физули «Лейли и Меджнун». ...Мугамы нужны были ему для выражения или, вернее сказать, изложения в музыкальной форме поэмы Физули, ее лиризма, романтики и всей ее пленительной поэзии». По меткому замечанию Х.Агаевой, «слушая «Онегина», чувствуешь Пушкина, слушая «Лейли и Меджнун», чувствуешь Физули».

Но дело не только в прямом интересе Физули к музыке, - чарующая музыкальность пронизывает всю его поэзию, она ясно ощущает-

ся в его языке, в порядке сочетания слов в его стихах, в чередовании звуков, в рифмах и редифах.

Физули в значительной мере обогатил и стихотворную метрику, и поэтические формы азербайджанской классической поэзии. В поэтических произведениях Физули, написанных только на азербайджанском языке, применено свыше сорока различных метрических видов и вариантов. В этом отношении Физули превзошел в азербайджанской классической литературе всех своих предшественников.

С точки зрения разнообразия поэтических жанров и форм Физули стоит опять-таки выше всех своих предшественников и современников. У него мы находим и газели, и касиды, и гитэ (отрывки), и рубаи, и месневи (двустистишия парной рифмы), и мураббе (четверостишия), и мухаммас (пятистишия), и мусаддас (шестистишие), и поэму, и мунаджат (моление), и элегию, и муамма (шараду) и т. д.

Основным жанром в творчестве Физули является газель. Когда говорят о Физули как о непревзойденном лирике, прежде всего, имеют в виду его газели. Газель в литературах народов

Ближнего Востока, в том числе в азербайджанской литературе, это специфическая форма поэтического творчества. Стих содвустиший; тема газели - чувства поэта к его возлюбленной. Все наши поэты писали газели во все века. Но Физули обогатил традиционное содержание газели социально-философскими мотивами. Газели Физули дают пример единства прекраснейшей поэтической формы и глубокого идейного содержания. Они есть создание горячего сердца и мудрого ума философа.

Один из жанров, к которому Физули обращался особенно часто, это жанр касиды. Касида вообще по своей форме представляет собою стихотворение, состоящее из десятков, а иногда и сотен двустиший; по содержанию это общие панегирик в честь шахов, султанов крупных вельмож, святых ислама или в отдельных случаях прославление какого-нибудь исторического события. Своими касидами поэты Ближнего Востока открывали себе путь во дворцы, где их ждали милости владык. Физули же в своих касидах не уронил высокого звания поэта народа. На азербайджанском языке Физули создал сорок две

касиды. Во многих из них - тех, что обращены к пророку, имаму, султану, паше, Физули жестоко осуждает тиранию и тиранов, бесчеловечные поступки правителей. Поэт увещевает их, требует справедливости, признания прав трудового народа, милосердия к бедным и слабым. В некоторых случаях Физули создает абстрактные образы справедливых правителей и ставит их в пример жестоким властелинам своего времени. Физули внес немало нового и в жанр касиды. Он изменил смысловой характер и идейную направленность этого типичного для нашей средневековой литературы поэтического жанра, значительно приблизив классическую поэзию к поэзии народной.

Физули любил использовать своим творчестве также, жанры гитэ и рубайи. Гитэ - такая форма стихотворения, в которой в отличие от газели и касиды не бывает начального рифмованного двустипия и концовки, где поэт называет себя. В многочисленных, глубоко содержательных гитэ Физули выражает свои гуманные идеи прямо и ясно, не украшая их метафорическими образными построениями, столь свойственными вообще творчеству великого поэта. В гитэ Физули

всей силой своего могучего таланта обличает пороки современного ему общества. Он всячески осуждает несправедливость, насилие, лицемерие, скупость, жадность, зависть, невежество, чванство, обжорство и внушает своему народу чувства справедливости, благородства, правдивости, щедрости, зовет к просвещению к науке. В гитэ Физули высказывает и некоторые теоретические соображения об азербайджанском языке своего времени, о поэзии.

Еще чаще, чем гитэ, Физули писал рубайи. Писал он их на трех языках: азербайджанском, фарсидском и арабском.

Рубайи- это один из самых лаконичных видов поэзии: поэт должен выразить свою мысль всего в четырех строках.

Великой заслугой Физули является то, что он впервые дал блестящие образцы этого жанра на азербайджанском языке. Хотя еще до Физули поэт XV века Кишвери сочинил двадцать семь рубайи на азербайджанском языке, они ни по форме, ни по содержанию не могут сравниться с рубайи Физули. Можно смело сказать, что Физули в этом отношении на азербайджанском языке

выполнил ту же роль, какую выполнил великий Омар Хайям на фарсидском языке.

До Физули азербайджанская литература не имела прозаиков. Именно Физули стал родоначальником азербайджанской художественной прозы исторического повествования, сатиры и эпистолярного жанра. Кроме того, предисловия Физули к своим произведениям предъявляют собой прекрасные образцы.

Объемистое произведение Физули «Сад счастливых» («Хадигат-ус-суада»), формально посвященное повествованию о жизни святых мучеников ислама, по существу служит средством для выражения гневного протеста великого гуманиста против жестокостей, творимых деспотами:

«Берегись вопля угнетенных, о
бессердечный тиран!

Стрелы их вздохов проколют
твое каменное сердце».

Призывая страдальцев в борьбе против насильников, Физули восклицает:

«Ты не думай, что притеснитель достигнет

своей цели, нет, здание несправедливости скоро разрушится».

Произведение Физули «Жалоба» («Шикаятнаме») является первым произведением азербайджанской литературы, в котором возникли сатирические мотивы; «Шикаятнаме» по сути дела - политический памфлет, разоблачающий пороки и самоуправство турецких властей в тогдашнем Багдаде. Это замечательное произведение Физули свидетельствует также о зарождении на Ближнем Востоке XVI века демократических идей, появление первых признаков реализма в литературе.

Физули встает перед нами как человек светлого ума и прогрессивной мысли, поднявшийся среди темноты. Трагедия Физули в разладе его духовных идеалов с действительностью. Деспотизм феодального режима и власть реакционного духовенства - вот две силы, в тисках которых страдал и мучился великий поэт.

«Бессилен друг, коварно время,
страшен рок,
Участья нет ни в ком, лишь круг
врагов широк.

Лишь страсть, как солнце, горяча,
но безнадежна.
Кто честен – на землю упал, зато,
подлец высок,
Слабеет разум, совесть упрекает
глухо.
Растет любовь, а с ней и горе –
все не впрок!».

В этих стонах, жалобах поэта выражено отчаяние угнетенных масс. Глубоко прав Мирза Ибрагимов, писавший: «Произведения Физули и его мировоззрение были не только зеркалом передовой мысли народов Востока того века, они перекликались с европейским Возрождением. Свободная любовь, свободное развитие личности, новое оживление традиций древнегреческого материализма и реализма, распространение демократических идей, стремление к преодолению абсолютного господства религиозных догм - основные особенности Возрождения. Большинство этих идей получали свое отражение в произведениях Физули».

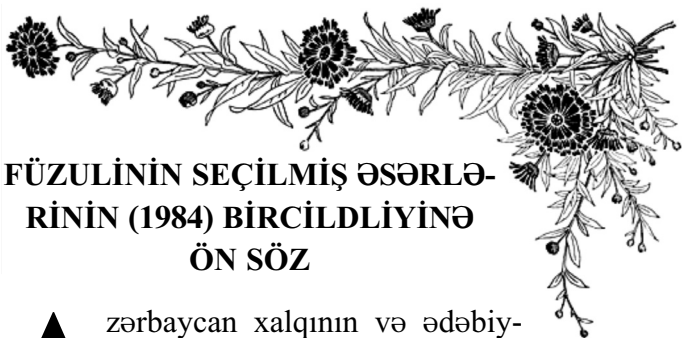
Период жизни и творчества Физули – пери-

од европейского Ренесанса, по выражению Ф.Энгельса, самого прогрессивного революционного периода в истории человечества. Этот период дал на Западе Шекспира и Сервантеса, на Востоке Физули - гордость азербайджанского народа, всесторонне образованного гениального поэта, ученого, философа, мечтавшего о свободе жизни, свободе мысли, свободе любви, радостном, светлом будущем своего народа.

Вся история азербайджанской литературы, а также литератур Средней и Малой Азии показывает, что веками творения Физули оказывали огромное влияние на творчество сотен поэтов,

Стихи Физули известны по всему Востоку. Физули поистине велик, ибо он завоевал любовь и признание народа. Как нельзя мыслить греческую литературу без Гомера, итальянскую без Данте, иранскую без Хафиза, английскую без Шекспира, индийскую без Тагора, русскую без Пушкина, так и нельзя представить азербайджанскую литературу без Физули, одного из величайших поэтов мира.

1959

FÜZULİNİN SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏ- RİNİN (1984) BİRCİLDLİYİNƏ ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının fəxri olan Məhəmməd Füzuli haqqında Şərqi və Qərbi məşhur şərqşünas alimləri ən böyük sözlərini demiş, ən yüksək qiymətlərini vermiş, onu Şərqi ən böyük lirik şairi saymış və saymaqdadırlar.

Nəsimi ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin banisi olan Füzuli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən dəyərli əsərlərinin yaradıcısıdır. Xüsusilə onun qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poeması dörd yüz ildən bəri bədii tərəvətini itirmədən xalq tərəfindən sevilir. Füzulinin əsərlərinə onlarca şair nəzirələr yazmış və yenə yazırlar. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının dillərində həm nəzm, həm nəsr ilə bədii, elmi və fəlsəfi əsərlər yaratmış Füzuli bu günə qədər misilsiz bir sima kimi qalmaqdadır.

Dahi şairimizlə bizim aramızda dörd əsrdən artıq zaman məsafəsinə baxmayaraq, o, bu gün də bizimlə danışır, həyatımızın bir sıra sahələrində mübarizələrimizdə iştirak edir. Məsələn, dini mövhumat əleyhinə mübarizəmizdə Füzulinin bu gün də səsinə eşidirik. O deyir:

“Din dəllallarına və müftəxor, istismarçı varlılara söykənmə, onlardan aman gözləmə, yoxsul, zəhmətkeş xalq ilə dost ol!”.

“Unutma ki, həqiqət həmişə qalib gəlmiş, haqsızları cəzalandırmışdır”.

Füzuli öz dövründən və yurdundan haqlı olaraq şikayət edir:

“Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər”.

“Sakinəm bir yerdə kim, yox etibarım zərrəcə”.

Etibarı olmamışdır, çünki o, böyükklərin, sultanların, hakimlərin minnətini çəkməyi özünə ar bilmişdir:

“Dövləti-dünya üçün çəkməm səlatın minnətin”.

O, cəmiyyətdə ədalətli hakimin olmamasını xalq üçün ən böyük dərd, ən böyük müşkül saymışdır:

“Nə mövcud olmaya əsbabi-dünyadan deyil mümkül,
Bu müşküldür ki, mövcud olmaya bir hakimi-adil”.

Yaxud:

“Hakim oldur ki, onun olmaya zatında qəmə,
Hakim oldur ki, onun olmaya feilində riya”.

Füzulinin cəmiyyətdə ən çirkin saydığı şeylərdən biri rüşvət və rüşvətxorluq olmuşdur:

“Padişahi-mülk dinarü dirhəm rüşvət verib,
Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri”.

Amma o, yəqin bilmişdir ki, bir gün inqilab olacaq, zalımın özü də, dövləti də, qoşunu da məhv olacaqdır:

“Göstərən saətdə dövrani-fələk bir inqilab,
Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri”.

Füzuli bilmiş və bizə bildirmişdir ki, səadəti pul ilə satın almaq olmaz, behiştə rüşvətlə girmək olmaz:

“Cənnəti almaq olmaz ağca ilə,
Girmək olmaz behiştə rüsvət ilə”.

Füzuli şahların, sultanların ənamını nifrətlə
rədd etmiş, qənaətlə yaşamağı özünə şərəf bilmişdir:

“Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cüd,
Bəsdürür başımda tövfiqi-qənaət əfsəri”.

Füzuli belə hakimlərin səltənətinə düşmən ol-
muşdur:

“Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət”.

Füzulinin ölməz əsərləri belə dərin hikmətlər-
lə, mənalı nəsihətlərlə doludur. Onun əsərlərini
dönə-dönə oxumaq onun həyat dərsi verən fikirlər-
rini öyrənmək, mənimsəmək bizim üçün vacibdir.

Füzuli əsərlərinin əvvəlki nəşrlərində bir sö-
zün iki, hətta üç şəkildə yazılması kimi çoxlu imla
nöqsanları olmuşdur. Məsələn: visal – vüsəl, zəman
– zaman, cəvab – cavab, həram – haram, bəhar – ba-
har, cəhan – cahan, ronəq – rəvnəq və sairə. O, nəşr-
lərdə ədəbi dilimizin ahəng qanunu cəhətindən də

imla ziddiyyətləri vardı: ruhim – ruhum, ahimlə – ahımla, huşım – huşum, səfalər – səfalar, yadinlə – yadınla və sairə.

Bu çətin və mübahisəyə səbəb ola bilən işin həllində biz müəyyən prinsiplərə əsaslanmışıq.

Birinci, klassik ədəbiyyatımızın imlası ilə müasir imlamız arasında maksimal birlik yaratmaq.

İkinci, ixtilafları, imla ziddiyyətlərini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” əsasında həll etmək.

Üçüncü, orfoqrafiya lüğətindən kənarda olan kök-şəkilçi məsələləri və qrammatik hadisələr imlasında dilimizin ahəng qanunlarının tələblərinə riayət etmək.

Dördüncü, metatezalarda və bəzi fonetik hallarda, müasir dilimizə üstünlük vermək. Məsələn, biz topraq, körpü, kiprik, təprətmək yox, torpaq, körpü, kirpik, tərpətmək yazmaq, habelə, şairin müxtəlif nəşrlərində görünən qanğı, qansı, hankı kimi arxaik sözləri “hansı” şəklində işlətmək, bir sözlə, böyük şairimizin əsərlərini öz xalqının müasir dili nəzərində vermək prinsipini əsas götürmüşük.

Füzuli əsərlərinin bu nəşrindəki bir yenilik də onun tərtib olunma üsuludur. Klassik poeziya əsərləri üç üsulla tərtib edilir:

Birincisi, qəzəl və qəsidələrin ilk hərfi üzrə tərtib üsuludur.

İkinci üsul qəzəl və qəsidələrin, habelə rübai-lərin ilk beytlərinin son hərfi üzrə tərtib etməkdir.

Üçüncü üsul qəzəllərin mətlə beytinin həm birinci və həm sonuncu hərfinə əsasən tərtibdir. İki əvvəlki üsullarla kitabdan qəzəli tapmaq üçün müəyyən vaxt itirmək lazım gəlir. Məsələn, Füzulinin son hərfi “m” olan 29 qəzəlinin birini tapmaq üçün bəzən bütün 29 qəzəli başlanğıcı üzrə yoxlamalı idik. Amma üçüncü üsul ilə tərtib bu işi xeyli yüngülləşdirir: sonu “m” olan bir qəzəlin ilk hərfi də göstəriləndə onu tapmaq asanlaşır.

Füzulinin əsərlərinin oxuculara təqdim edilən bu yeni nəşrində tərtibat məhz üçüncü üsulla verilmişdir.

Oxuculara təqdim edilən bu bircildliyin əsasında bundan qabaqkı nəşrlərdən başlıca olaraq dörd mənbə durur. Birinci və ən mühümü H.Araslının 1958-ci ildə nəşr etdiyi Füzuli əsərlərinin birinci və ikinci cildləri, ikinci, M.Sultanovun yenə 1958-də tərtib və nəşr etdirdiyi “Füzulinin seçilmiş əsərləri” kitabı, üçüncü 1910-cu ildə İstanbulda nəşr edilmiş “Külliyati-divani-Füzuli”, dördüncü Ə.Gölpınarlıının 1961-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Füzuli divanı”dır.

Bu nəşrin tərtibçisi onu da qeyd etməyi özünə borc bilir ki, Füzuli kimi dahi şairin əsərlərində olan saysız incəlikləri, dərin mənaları anlamaq üçün düzgün qoyulan durğu işarələri mühüm rol oynayır. Biz əvvəlki nəşrlərdə rast gəldiyimiz qüsurları təshih edərək durğu işarələrini saxlamağa və düzgün verməyə cəhd etmişik.

Bu nəşrdə Füzuli əsərlərinin janrlar üzrə tərtibinə də diqqət edilmişdir. Birinci sırada klassik ədəbiyyatın ölməz janrı olan qəzəllər, onların ardınca qəzəllə şəkilcə ən yaxın olan qəsidələr, sonra sıra ilə dördlük, beşlik və altılıqlar, daha sonra şəkilcə bunlardan fərqlənən tərəcibəndlər və tərkiqbəndlər, bunlardan sonra divan ədəbiyyatı ənənəsi üzrə qitələr, onların ardınca isə müdrikanə və miniatür janr olan rübailər verilmişdir. Bunlardan sonra “Şikayətnamə”dən qısaca parçalar, nəhayət, dahi şairin şah əsəri sayılan “Leyli və Məcnun”un inci qəzəlləri və şairin həyatı, yaradıcılıq yolu ilə bağlı olan parçalar, habelə indiyə qədər geniş oxuculara məlum olmayan məşhur “Hədiqət-üs-süəda” əsərindən 72 seçmə şeir bu nəşrə daxil edilmişdir.

Bircildliyi nəşrə hazırlayarkən bizim əsas qaygımız böyük şairin yüksək sənətkarlığına xələl gətir-

məmək şərtilə əsərlərini xalqa daha da yaxınlaşdırmaq olmuşdur.

Şairimizin gənc oxucularına yardım etmək məqsədilə kitabda hər şeirin əruzun hansı bəhrində yazıldığı göstərilmiş, lüğət və xüsusi adlar haqqında məlumat verilmişdir.

Füzuli azərbaycanca, farsca və ərəbcə olan bütün mənzum əsərlərini əruz vəznində yazmışdır. O, Nəsimi yaradıcılığını davam və inkişaf etdirərək, Azərbaycan əruzunu xeyli yüksək mərtəbəyə qaldırmışdır.

Füzulinin “Seçilmiş əsərləri”ndə əruz vəzninin səkkiz ən fəal bəhrinin on yeddi növü və bu növlərin qırx iki variantı işlənmişdir. Aşağıda biz bunların hamısını konkret misallarda aydın görürük. Nəzərə alsaq ki, məsələn, Vədadi əruzun yalnız üç bəhrini (həzəc, rəməl və müzare), Vaqif yalnız iki bəhrini (həzəc və rəməl) işlətmışdi, onda Füzulinin şeirimizə böyük xidmətlərini aydın surətdə görmüş olarıq.

Oxuculara kömək məqsədilə Füzulinin bu kitabı daxil olan hər şeirinin üstündə onun bəhri, növü və variantı qısa surətdə göstərilmişdir. Bunları açmaq üçün şeirlərin sonundakı qeyddə həmin bəhləri, onların növ və variantlarını sıra ilə göstərmişik.

FÜZULİDƏ XÜSUSİ ADLARA DAİR: bircildlik üçün, 1984

A səf- Süleyman peyğəmbərin vəziri gözəl tədbirləri ilə məmləkəti və dövləti ağıllı, həkimanə idarə etməsi zərbülməsəl olmuşdur. Füzulidə - Asəfi- dövrən–zəmanənin ən müdrik adamı, idarəçisi.

Axirzaman- şüalərin 12 imamından axıncısı Mehdiyi-sahibzaman da adlanır. Bu, qeyb olmuş, bir vaxt axır zamanda zühür edəcək, dünyanı düzəldəcəkmış.

Bisütun- İranda Kirmanşah şəhərinin 20 kilometrliyində məşhur bir dağdır. Rəvayətə görə Fərhad Şirinin eşqi ilə bu dağı çapmaq istəmişdir. Füzuli:

**Qurutmuş qaliba şövq odu Fərhadın gözü yaşın,
Ki gər axsaydı ləl eylərdi bişək Bisütun daşın**

Vamıq – “Vamıq və Əzra” dastanının qəhrəmanı, Əzranın aşığı. Bir çox şairlər bunların haqqında poemalar yazmışlar. Füzuli:

**Məcnun oda yandı şöləyi-ah ilə pak,
Vamıq suya batdı əşgdən oldu həlak.**

Qarun-mal-dövlətinin çoxluğu və xəsisliyi ilə məşhur bir adam olub. Musa peyğəmbərin müasiri və rəvayətə görə düşməni olmuşdur. Füzuli:

**Çəşmimi əşk ilə gənci-düri-məknun etdin –
Mərduni-çəşmimi ehsanilə Qarun etdin.**

Qaf- yaxud Qaf dağı. Əslində Qafqaz dağı ikən iranlılar bu dağı rəvayət və nağıllarla əfsanəvi bir dağ şəklinə salmışlar. Əsatirə görə, Rüstəmi-Zalın atası Zal Simurq tərəfindən bu dağda bəslənmişdir. Füzuli:

**Möhnəti-eşq, ey dil, asandır deyib, çox urma laf
Eşq bir yükdür ki, xəmə olmuş onun altında Qaf**

Qubad- İranın Sasanilər sülaləsinin 19-cü hökmdarı olmuşdur. 401-ci ildə taxta çıxmış, 531-ci ildə ölmüşdür. Məşhur Nuşirəvan adil onun oğludur.

Qülzüm - Ərəbistan yarımadası ilə Afrika arasında olan Qırmızı dənizin köhnə adıdır.

Dara- İranın qədim padşahlarından Keylər sülaləsinin doqquzuncu və son hökmdarı. Eradan 330 il əvvəl İsgəndər Zülqərneyn ilə müharibə zamanı öldürülmüşdür.

Əbunüvas (Əbu Nüvas) Həsən ibn Hani (762-815). Mənşəcə fars olan məşhur ərəb şairidir. Abbasi xəlifələrində Harun-ər-Rəşid və oğlu Məhəmməd Əmin sarayında yaşamışdır. Məhəbbət, şərab, allah və din əleyhinə, Cinan adlı fəvqəladə gözəl haqqında lirik şeirləri ilə məşhur olmuşdur. Füzuli:

**Şad etmiş idi Əbu Nüvası,
Harun xəlifənin atası**

Əhmədi-Muxtar-Məhəmməd peyğəmbərin adlarından biri

Zal- məşhur İran pəhləvanı Rüstəmin atası.

Züleyxa- “Yusif və Züleyxa” adlı əfsanəvi dastanının qəhrəmanı.

İbrahim xan – Füzuli dövrünün Bağdad hakimlərindən biridir. Füzuli ona üç qəsidə ithaf etmişdir.

İskəndər -(eradan əvvəl 356-323) İskəndəri-Zülqərneyn və makedoniyalı İskəndər də deyirlər. Qədim dünyanın ən böyük sərkərdəsidir. Nizami

Gəncəvinin “İskəndərnamə” (yəni “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”) poeması onun həyatına və fəthlərinə həsr edilmişdir.

Yusif – “Yusif və Züleyxa” dastanının qəhrəmanıdır ki, əhvalatı yüzlərlə şairə ilham mövzusu olmuşdur. Qardaşlarının xəyanəti nəticəsində Kənan-dan (indiki Suriyadan) aparılıb Misirdə qul kimi satılması, nəhayət, Misir padişahi olması əfsanəsi məşhurdur. Füzuli:

**Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padşəhin Yusifi-Kənan etdim.**

Kəlimi-Tur- Musa peyğəmbərin başqa adı.

Məryəm- Xristianların peyğəmbəri İsanın anasıdır. Reallığı isbat edilməmiş İsayə Məsih və Məsiha da deyilir.

Füzuli:

**Pərdeyi-çəşmin məqam etmişdi bir tərsabeçə
Olmadan məhdi-Məsiha daməni-Məryəm hənuz.**

Məsiha- Məryəm maddəsinə bax. Əfsanəyə görə İsanın nəfəsi ölünü dirildirmiş. Füzuli:

**Aşiqə şövqünlə can vermək ikən müşkül deyil,
Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana.**

Musa-Yəhudilərin peyğəmbəri. O, əfsanəvi əsası ilə möcüzələr göstərirmiş. Füzuli:

**İki gözdən rəvan etmiş sirişkim qamətin şövqi,
Əsayi-möcüzü gör kim, iki bölmüş bu dəryayi.**

Nizamülmülk (1018-1092). İranın səlcuqi hökmdarlarından Alp Arslanın və oğlu Məlikşahın vəziri olmuşdur. Onun ağılı və siyasəti sayəsində Məlikşahın hakimiyyət dövrü səlcuqilər dövlətinin ən parlaq dövrü olmuşdur. Nizami də onun ağılı və biliyini tərif etmişdir. Hüseyn Cavidin “Xəyyam” əsərində Xacə Nizam həmin Nizamülmülkdür.

Nuh- Qədim peyğəmbərlərdən biridir. Guya onun vaxtında tufan olmuş, dininə inanmayanlar suda bataraq məhv olmuş, inananlar isə Nuhun gəmisində tufandan xilas olmuşlar. Füzuli:

**Tuğyani-qəmə müfiddir zövrəqi-
mey-
Tufan xətərində öylə kim, kəşdiyi-
Nuh.**

Nuşirəvan- İranın Sasanilər sülaləsinin iyirminci hökmdarı olmuşdur. Ərəblər onu Kəsra, yunanlar Xosrov adlandırmışlar. Qırx səkkiz il hakimiyyət sürmüşdür. Tarixi əfsanələrdə Nuşirəvana “Adil” və “Böyük” ləqəbləri verilmişdir. Əvvəllər çox zalım olan Nuşirəvanın sonra neçə adil olması Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərində “Nuşirəvani Adilin vəzir ilə hekayəsi”ndə nəql edilir.

Süleyman – Yəhudilərin qədim peyğəmbəri və padşahı. Rəvayətə görə Süleyman peyğəmbər yalnız insanlara deyil, heyvanlara, quşlara, balıqlara da hökm edirmiş. Guya yel də onun ixtiyarında imiş. Füzuli:

**Dil ki bir dilbərə sərmənzil idi,
ahım ilə
Yelə verdim, adını təxti-Süleyman
etdim.**

Fərhad və ya Kuhkən (Dağyaran) – “Xosrov və Şirin” və “Fərhad və Şirin” poemaların qəhrəmanı. Fərhada kuhkən (dağyaran) ona görə demişlər ki, o Şirin üçün dik və sərt daşlı Bisütun dağını yarmaq istəyirdi. Füzuli:

**Ləbi şirinlərin zövqilə Fərhadı mənəm əsrin,
Yanımda cəm olan səngi-mələmət Bisütunumdur.**

**Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib.**

Firon – Qədim Misir padşahlarına verilən ümumi addır. Bəzən bu ad xüsusən yəhudi peyğəmbərlərini təqib edən və allahlıq iddiasına düşən Misir hökmdarına verilir. Firon Musanı təqib edərkən Musanın əsasını atması, Qülzümü ikiye bölməsi və Fironun qorxub qaçması dini əfsanədə məşhurdur. Füzuli:

**Navəkin gör kim yarub əşkim tutar göz pərdəsin,
Ey deyən Musa əsası qəti-dərya etmədi.**

Xəlil (İbrahim Xəlil peyğəmbər) və Gülzaril-Xəlil- dinlər tarixinə görə İbrahim Xəlil bütperəstliyin əleyhinə çıxmış, buna görə də dövrün padşahı bütperəst Nəmrud onu yandırmaqdan ötrü oda atmış və guya od Xəlil üçün gülzara dönmüşdür.

Harun- Musa peyğəmbərin böyük qardaşı. Bu da bəni-İsrailin nəbilərindən olmuş, Musanı Fironun zülmündən xilas etmək üçün çox çalışmışdır.

Həssan-Məhəmməd peyğəmbərin vaxtında məşhur bir ərəb şairi olmuş. Peyğəmbərin mədhinə

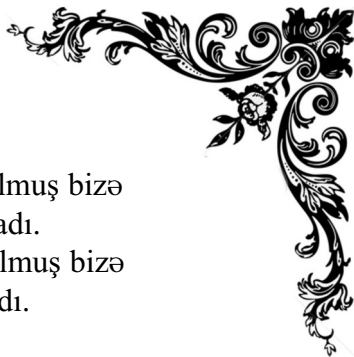
yazdığı qüvvətli şeirlərilə məşhur olmuşdur.

Cəmşid- Cəmşidi-Cəm və Cəm adları ilə də adlanan əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Qədim İranda hakimiyyət sürmüş Pişdadiyan sülaləsinin dördüncüsü sayılır. Rəvayətə görə şərabi Cəmşid icad etmiş. Şərq şeirində Cəmşidin qədəhi “Cami-Cəm” adı ilə məşhurdur.

Şirin - Fərhadın məşuqəsi (yuxarıda Fərhad maddəsinə bax). Şirinin adı daha çox Xosrov Pərviz adı ilə bağlı çəkilsə də Füzulinin şeirlərində 25 dəfə Fərhad və Kuhkən, 11 dəfə bu adlarla bağlı Şirin adına rast gəlirik, amma Xosrov adına, demək olar ki, heç rast gəlmirik. Füzuli:

**Fərəhbəxşi-dili-məşuq olur şərh-i-qəmi-aşiq,
Sürudi-bəzmi-Şirin naley-i-Fərhadı məhzundur.**

Biz Füzulinin dahiliyini və ideyalarındakı bəşəriyyəti, humanizmi, maddi fəlsəfəni o zaman anlaya biləcəyik ki, onun heç olmasa qəzəllərinə yaxşı bir şərh yazaq. Füzuli qəzəllərində bütün mövhumatı darmadağın edir, bütün dini əfsanələri insanın böyüklüyü qarşısında puça döndərir, Şərqin yüzlərcə əsatirini humanistcəsinə şairanə elm, yaxud alimənə şeir dililə misilsiz bədii söz ustadlığı ilə təfsir edir.

FÜZULİYƏ

Beş yüz ildir bir misal olmuş bizə
Misilsiz dahi Füzulinin adı.
Beş yüz ildir bir xəyal olmuş bizə
Şərin Allahı Füzulinin adı.

Beş yüz il avazeyi-eşqinlə biz
İnlədik, güldük, sevindik, ağladıq.
Beş yüz il həm dərd, həm şövqünlə biz
Gah tikan dərdik, gah gül bağladıq.

Bir gülüstandır ki, Divanın sənin,
Hər qəzəl göz yaşlı bir gül dəstəsi.
Bir neyistandır ki, Divanın sənin,
Hər neyin köksündə hicran bəstəsi.

Sinəmizdir Bisütun, sən Kuhkən
Onda sən öz eşqini nəqş eylədin.
Leyli xalqındır, onun Məcnunu sən
Sən ona öz qəlbini bəxş eylədin.

Ey böyük Məcnun, bu gün dürlər saçıb
Göylərə yazmaqda xalqın ismini.
Gəldi bir dövran ki, ağuşun açıb
Bağrına basmaqdadır Leylin səni.

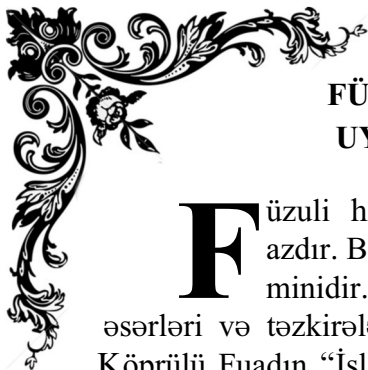
Ey Füzuli, sənətin, şəriyyətin
Şərimizdir, şərimizdir, şərimiz!
Ey Füzuli, şöhrətin, milliyyətin
Fəxrimizdir, fəxrimizdir, fəxrimiz!

ƏKRƏM CƏFƏR

TƏHZİL

Ya rəb, səfayi-eşq ilə qıl aşına bizi
Bir dəm səfayi-eşqdən etmə cüda bizi.
Çox eylə öz inayətin əhli-keyfə sən
Yəni ki, çox səfalərə qıl mübtəla bizi.
Olduqca biz, az etmə səfanı nəsib bizə
Biz istərik səfanı, çün istər səfa bizi.
Sevdamızı səfayi-məhəbbətdə qıl mətin
Bədxah tən edib, deməsin bivəfa bizi.
Biz harda, dərdü-qəmlə kasıblıq bəlası nə?
Qıl vasili-səadəti-zövqü qəna bizi.
Öylə qəvi elə bizi sən vüslətində kim
Vəslinə daima yetirə hər səba bizi.
Məğrur qılma sən bizi bir an Füzuli tək
Ya rəb, mükəddər eyləməsin heç cəfa bizi.

ƏKRƏM CƏFƏR

FÜZULİ MƏNAQİBİ UYDURMAMIDIR?

Füzuli haqqında biliklərimiz hələ azdır. Bir sıra nəticələrimiz də təxminidir. İki mənbəmiz var: şairin əsərləri və təzkirələr. Əlimizdə üç əsər var. Köprülü Fuadın “İslam ensiklopediyasında Füzuli maddəsi”, Əbdülbaqi Gölpınarlının “Füzuli Divanı” (1948), Əbdülqədir Qaraxanın doktora tezi olan “Füzuli”si (1949). Son günlərdə əlimizə “Füzuli mənaqibi” kopyası keçdi. .. İkincisi 1284-də Təbrizdə basılan və içində Füzulinin türkcə “Divanı”, “Saqinamə”si, “Bəngü-badə”si bulunan daşbasma kitabının sonuna əklənmişdir. Mətn etibarilə ikisi də eynidir. Yalnız ikincisinin başında birincidə olmayan və çevirisi “Füzulinin mənaqibi” olub onun səmimi dostu sivaslı Əbdülkərim Əhdi tərəfindən söylənmişdir” və sonda “Divrigili Süleyman b. Ömər tərəfindən 1285-də istinsax edilmişdir” qeydləri var. Bu mənaqiblərin ikisi də farscadır. Bunlardan birincisi 1948-də Qaraxan tərəfindən görülmüş

və uydurma olduğu kəsin bir dillə iddia edilmişdir (“Təsvir” qəzeti, 10 eylul, 1948, sayı 1120). Bizcə, bu uydurma deyil. Mənaqibin məzmunu: Öyrənim üçün Bağdadda bulunan Sivaslı Əbdülkərim mədrəsə arkadaşı Məhəmməd Cabbari ilə dostdur. Məhəmməd sonra Füzuli olan şairimizdir. Bu sırada Məhəmməd 22 yaşındadır. Doğum yeri Hit köyü olub sonra Cabbari köyünə yerləşmişlərdir. Atasının adı Süleyman Sarvan Bağdadda karvan işlətməkdədir ki, buna görə sarvan ləqəbi almış. Məhəmməd 899 (1493/4)-da doğmuş, 918-də Bağdada gəlmiş, o zamana qədər xoca Sədəddin Kəşşəridən təhsil almış. Onun ölümü üzərinə Bağdadda təhsilə davam etmişdir. Burada Kərim ilə dost olurlar. Gənc Məhəmməd bütün sirlərini ona açar. Bir gün hücrəsinin arxasındakı bağçada gördüyü müdərris İbrahim Görəhinin qızına aşiq olur. Bununla “Leyli və Məcnun” əsərini yazmağa başlar. Kərimlə qızı istəməyi qərarlaşdırırlar. Dostları Qasım qızın atasına məsələyi açar. Atası bunu qəbul etməz. Bu müvəffəqiyyətsizlikdən ümitsizlik içində qalan şair özünü “Füzul səhrasında” bulub “Füzuli” təxəllüs edər. Eyni zamanda, Kərim də sözündə durub sirlərini saxladığı üçün Əhdi taxma adını alır. Məhəmməd bu müvəf-

fəqiyyətsizlikdən sonra özünü Məcnunə bənzədir. Bu hadisəyə “mövludum səhrayı-eşq” tarixini düşürür ki, 899 (1493/4) olan doğum tarixidir. Ümitsizliyə düşən şair başqa bir mədrəsəyə - Hüseyn Nəqqaşın “mədrəseyi-x Xəttati”nə keçər. Buradan Füzulinin rəssam və xəttat olduğunu görürük. Bir il sonra Hilləyə gedər. Demək şair Bağdadda on il qalmışdır. Daha sonra, Sivasdan bir məktub gəlir. Kərim sözlərini 961 (1554/3)-də söyləmiş. Hüseyn bin Arslan farsca olaraq qələmə almışdır. 1. Bu ikinci nüsxə 1285 (1868/9)-də Divrigili Süleyman tərəfindən istinsax edilmiş. Bu tarixdə Əbülziyanın əsəri basılmış deyildir. Görünür Əbülziya bu mənaqibi (Füzulinin xocasının qızına aşiq olması mənaqibini) ya görmüş, ya başqasından eşitmiş, əksik kitabına (nümuneyi-ədəbiyyat) köçürmüş. 2. 1285 (1869)-ci il nüsxəsində (mənaqibin) gərək başda, gərək mətn içində bir neçə kəz Əbdülkərimin adı söylənir. Anlaşılan budur ki, aradan uzun illər geçdikdən sonra, Əbdülkərim Sivasda dönmüş, hənuz təhsil almaqda, yaxud farscası yaxşı olmayan Hüseynə anlatmış, o da bilgisini göstərmək həvəsi ilə farsca olaraq yazmışdır. Yəni əsl müəllif Hüseynindir. Bu tarixdə Əbdülkərim yaşlı, bilikli bir adamdı. Bəlkə də səsi çoxdan yayılmış olan

Füzulini ondan sorunca o da anlatmış, bir xatirə olaraq yazıya köçürmüşdür. 3. Füzulinin dostu Qasım məlum bir şəxsdir: (Əhməd Atəş “Türk dili”, “Füzulinin əlyazması”, sayı 57). Bu yazıdan öyrəndiyimizə görə Pirqasım oğlu Eyvaz- 950 (1543/4)-də istinsax etdiyi bir kitabı Füzuliyə götürür. Sonda tanıyıb hörmət etdiyi Füzuliyə göstərib “kəndisinə yadigar olaraq” bir neçə kəlmə yazmasını istər... Eyvazın bir şey istəməsi şairi yaxından tanımış olması gerek. Bu da ancaq ata dostluğu ilə ola bilər. Qaraxan “Füzuli” kitabında “Molla” ünvanının qəbul etmir: “Daneşməndliyi həsbi ilə molla ünvanı ilə yad edildigi...” fəqət göstərilən əlyazmada şairin imzası yanında özünün bu ünvanı qaraladığını görürük. 4. Mənaqibin bəzi yerlərində Füzuli tərəfindən Kərimə verilmiş şeirlər də var. Bunlardan bir qəzəl “Divan”ında yoxdu. Ayrıca, farsca şeirlər də var. Bunlardan birisində Qasımı öyməkdədir. 5. Füzulinin adını təzkirələr yazmır. Yalnız katib Çələbi şairin ölümündən yüz il sonra Süleyman oğlu Məhəmməd olaraq bildirir. Mənaqibdə də böylədir. Mənaqib katib Çələbidən çox öncə yazıldığına görə ondan istifadə düşünülməz. Əksinə, katib Çələbinin faydalandığı əsərlərin bu mənaqib olması mühtəməldir. 6. Təzkirələr şairi

həp Bağdadlı və ya Hilləli olaraq bildirir. Son əsərlər Bağdadlı olmadığını göstərir. Kəndisi də açıqca Kərbəlalı olduğunu söyləyib. “Kərbəla torpağından” olduğunu yazmışdır. Mənaqib də şairin Hit köyündən olduğunu bildirir. Bütün qaynaqlara qarşıdır. Demək kitablardan istifadə edilib yazılmış bu mənaqib. Düşünmək və inanmaq olar ki, Füzuli bir köy cocuğu olduğunu gizlətməkdədir. Bunun üçün Kərbəla toprağı deyir. Hit Kərbəla torpağıdır (yörəsinədir). (Şirvan torpağı, Qarabağ əhli və s.). O çağlarda köylü olmağın aşağılıq duyğusu doğuracağı düşünülür. Dostu təskirəçi Əhdi də onun nərəli olduğunu bilmir. Demək, şair köyünü saxlamışdır. 7. Heç bir qaynaqda doğum tarixi yoxdur. Qaraxan çox araşdırmalardan sonra 900 (1495)-cü sənəyə gəlmiş mənaqibdə 899 tarixini verir. Əbülziya (910) deyir (demək Füzuli düzgünü 1494/93-cü ildə doğulmuşdur). Mənaqibin müəllifi Hüseynidir. 1285 tarixi mənaqibin istinsax tarixidir. İlk mətnin katib Çələbinin istifadə etdiyi mətn olması da mümkündür. Bu mənaqib indi qədər bütün bildiklərimizi alt-üst edir.

FÜZULİ ŞEİRİNİN VƏZNI

Azərbaycan klassik şeirinin ən yüksək zirvəsini, şübhəsiz, Füzuli şeiri təşkil edir. Ədəbiyyatımızın tarixində əsərləri Füzuli əsərləri qədər dünyanın hər tərəfinə yayılmış, əsrlərcə sevilə-sevilə oxunmuş, təqlid edilmiş ikinci bir şair yoxdur. Füzuli şeiri üslub, sənət və bədii keyfiyyətcə indiyə qədər heç bir şairin çıxa bilmədiyi bir pillədə durur.

Son dərəcədə mürəkkəb və son dərəcə müxtəlif elmi problemlər obyektı olan böyük sənətin ən mühüm cəhətlərindən biri Füzuli şeirinin vəznı məsələsidir. Bu məsələ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı elminin ciddi bəhslərindən birini təşkil edir. Dörd yüz ildən bəri milyonlarla ürəkləri fəth edib gələn Füzuli şeirinin sirlərini, onun gözəlliklərini, musiqi-

sini, zövq və əda rəngərəngliyini yaxşı duymaq və anlamaq üçün o şeirin bədii ahəngini ifadə edən vəzn növlərini bilmək lazımdır. Füzuli şeirinin vəznini layiqincə bilməsək, onu bədii surətdə oxuya bilmərik; onu bədii surətdə, bütün axıcılığı ilə, bütün incəlikləri ilə oxuya bilməsək, Füzuli sənətinin o qədər zəngin gözəllikləri, şübhə yox ki, bizim üçün anlaşılmaz qalacaq; o sənətin mahiyyətində olan qüvvət və təsir nə oxuyanlara, nə də dinləyənlərə çatacaq. Belə olsa, biz böyük Füzulinin yüksək sənətinə, o sənətin tükənməz bədii sərvətlərinə lazımınca yiyələnməyəcəyik.

Bu fikri qəbul etmək lazımdır ki, əsl şeir dil ilə musiqi arasında xüsusi bir sənətdir. Şeir dilin musiqisi və musiqinin dilidir. Şeirdəki bəşəri hisslər və fikirlər bu dilin musiqisi və bu musiqinin dili ilə ifadə olunur. Şeir dilinin musiqisi də onun müxtəlif vəzn növləri ilə, ahəng ölçüləri ilə bürüz edir.

Azərbaycan klassik şeiri lap başdan, bizə məlum olan ilk əsərdən, Həsənoğlunun məşhur qəzəmindən – XIII əsrdən¹ – başlayaraq bütün tarix boyu, əsasən, əruz vəznində yaradılmışdır.

¹ Anlaşılr ki, burada bizim yalnız türk-Azərbaycan dilli şeirimizdən bəhs olunur.

Mübahisə qəbul etməz bir həqiqətdir ki, hər hadisənin mənşəyi başqa, onun sonrakı inkişaf dövrlərində kəsb etdiyi vəziyyət və hallar isə başqa məsələdir. Əruz vəzni də, şeir sənətinin bir vəzni kimi, mənşəcə haradan gəlibsə-gəlsin, bir sıra Yaxın Şərq xalqları tərəfindən qəbul edilib şairlər tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan şairləri tərəfindən tətbiq edilmişdir. Lakin bu çox ahəngdar şeir vəzni müxtəlif xalqların dili ilə birdən-birə deyil, əsrlər keçdikcə, tədricən ünsiyyət göstərmiş, o dillərin təbiətinə uyaraq müxtəlif şəkillərə girmiş, nəticədə ərəb, sonradan fars əruzları ilə yanaşı və onlardan bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənən uyğur, osmanlı, cığatay, öz-bək, Azərbaycan, türkmən, tatar əruzları meydana gəlmişdir.

Burada qeyd etməliyik ki, əruz vəzninin fonetik səciyyəsi ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik təbiəti bir-birilə birdən-birə uzlaşmamışdır. İlk dövrlərdə dil asanlıqla şeirləşmədiyi kimi, əruz da asanlıqla azəriləşməmişdir. Buna görə, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsrlərindəki mənzum əsərlərinin vəznində müxtəlif tipli nöqsanlar olmuş və olmalı idi. Müxtəlif səbəbli uzanmalar, (imalələr), gödəlmələr (zihaflar), bir misranın və ya

beytin iki vəzndə oxuna bilməsi halları, bir şeirin içində başqa vəzn misralarının olması, Azərbaycan sözlərinin qeyri-normal tələffüz edilməsi təsadüfləri, eyni sözü iki şəkildə - həm ədəbi-normativ, həm canlı dilə, ləhcələrə uyğun şəkildə (qoymayın, qoymun, qomun; deməyin, demin; söylər, sölər... və s. kimi) işlətmək və bunlara bənzər hallar, sənət əsəri üçün qüsurları sayılan hadisələr azəri əruzunun keçdiyi təkamül yollarında görülən hadisələrdir. Bu yollarda Azərbaycan şeiri vəznindəki belə nöqsanların azalmasında, tədricən ləğv edilməsində Füzulinin böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan şeirinin vəzn cəhətdən təkamülünü və bunda Füzulinin rolunu aydın surətdə görə bilmək üçün ondan qabaqkı dövrün vəziyyətinə nəzər salmaq lazımdır.

Əruz vəznli şeirdə misranın bölümlərində (məqtələrində) sözlərin uzun və qısa hecaları müxtəlif quruluşlarda sıralanır. Azərbaycan dilində, daha düzgünü, onun öz kök sözlərində, ərəb və ya fars dilində olduğu kimi, uzun saitlər olmadığından, müəyyən hallarda o, əruzun tələblərinə müvafiq gəlməmişdir. Buna görə də şairlərimiz istər-istəməz vəznin xatirinə belə sözlərin saitlərini və onlarla birlik-

də hecalarını qeyri-təbii olaraq uzatmışlar. Məsələn, Həsənoğlunun:

Şəha, şirin <i>məfəllün</i>	sözün qılır <i>məfəllün</i>	Misirdə bir <i>məfəllün</i>	zaman kasid <i>məfəllün</i>
--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------	--------------------------------

misrasında üç uzanma (imalə) var: şirin, qılır, misirdə sözlərinin İ, I, Ə, səsləri, özlərindən əvvəl gələn ş, q, d, samitləri ilə birlikdə, bölümlərin (məqtələrin) üçüncü hecasını təşkil edir; bunlar həmin bölümün qəlibi olan məfAİllün təfiləsinin üçüncü hecası müqabilində uzun İ səsinə tabe olaraq süni surətdə uzadılmış, bunun nəticəsində Azərbaycan dili bu sözlərdə öz normal ahəngini itirmişdir.

Qazi Bühranəddinin bu beytinə baxın:

Gülşənə gəl <i>fAilAtün</i> gÜnəş için	nigara bül <i>məfAilün</i> -də danə fül	-bülü gör ¹ <i>fəilün</i> -fülü gör
--	---	--

Birinci misrada gülşənə sözündə Ə səsi birinci təfilənin üçüncü hecasını təşkil edən uzun A səsinə

¹ Burada və irəlidə hər yerdə orta və son bölümlərin başlanğıcında olan defis, sözün iki bölüm arasında parçalanmasını göstərir, yəni bu defisin önündə duran söz hissəsi, heca və ya hərflər qabaqkı bölümün sonunda olan söz hissəsi heca və ya hərflə bitişikdir.

tabe olaraq qeyri-təbii uzadılmış, nigara sözündə isə əslində uzun olan son “a” səsi ikinci təfilənin üçüncü hecasındakı qısa “i” səsinə tabe edilərək gödəldilmişdir. İkinci misrada günəş sözündə “Ü” səsi və içində sözündə “İ” səsi təfilənin birinci və üçüncü hecalarındakı uzun “A”lara tabe edilərək uzadılmış; ikinci bölmədə azərbaycanca dənə olan söz də farsca danə şəklində işlədilmişdir.

Nəsiminin aşağıdakı beytini oxuyun:

Ana rəhmī Bilməzəm bən <i>fəilAtün</i>	-nə düşəndən bu qəmin gÖ <i>fəilAtün</i>	bəni tərək et -zünə məhbU <i>fəilAtün</i>	-mədi qəm -bi miyəm ¹ <i>fəilün</i>
--	--	---	--

Birinci misrada “rəhminə” sözündə “İ” səsi təfilənin uzun hecaya bərabər olan dördüncü “tün” qapalı hecasına uydurularaq, əslində qısa olduğuna rəğmən qeyri-təbii şəkildə uzadılmış; “düşəli” sözündə isə bölümün vəzninə tabelik nəticəsində “i” səsi ixtisar edilib, bölmədə gödəlməyə (zihafa) yol verilmişdir. İkinci misrada “gözünə” sözündə “gö” qısa açıq hecası təfilənin “tün” qapalı hecasının ahənginə uydurulub, qüsurlu surətdə uzadılmışdır.

¹ Burada və irəlidə hər yerdə sözün hər hansı bir hərfi üstündə olan kiçik “i” yarımheca ölçüsündə olan və misranın vəzni üçün mühüm olan kor hecanı bildirir.

Nəsimidən sonra, XV əsr şairlərinin də əsərlərində biz eyni vəziyyəti görməkdəyik. Məsələn, Həmidinin:

NecƏ Axa	gözümdən qan	-lı yaşlar
NecƏ bir yÜ	-zə könlüm qa	-n içində
<i>məfAİlün</i>	<i>məfAİlün</i>	<i>fəUlün</i>
GecƏlər gün	-bədi-gərda	-n içində

misralarında təfilənin A, İ, və lün uzun hecaların təsiri altında necə, axa, yüzə, gecə sözləri öz normal ahəngini itirərək dil üçün nöqsanlı uzanmalar (imalələr) yaratmışlar.

Yenə XV əsr şairi Kişvərinin:

Şəm rüxa	-rİni ta gör	-dÜ yüzündən	Utanıb
GÖgdən Ye	-rƏ enər xur	-şidi-taban	Hər gecə
<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilün</i>

beytində azərbaycancanın qısa i, ü, u, ö, ə saitləri əruz təfilələrindəki uzun “A” saitlərinin ahənginə təslim olaraq dilin təbii axınını çox nöqsanlı bir şəkildə dəyişmişdir; birinci bölmədə “e” açıq qısa hecası da təfilənin “tün” qapalı hecasına uyub uzanmışdır.

Kişvəridə bu cür, dövrümüz üçün eybli görüənə, açıq uzanmalardan başqa, nisbi uzanmalar da var:

Məndən, ey na Arü namU <i>fAilAtün</i>	-sih ki, rüsva -s istəmƏ ki, <i>fAilAtün</i>	-yi-cahAnəm aşıq Olur <i>fAilAtün</i>	yArsiz, Arsiz. <i>fAilün</i>
Eşqdin keç Ani bilməz	der mana id kim, bu tərği	-rAksiz za -bi-cəhalət	Hid, vəli -dir mana.

Burada (istəmƏ, Olur sözlərindəki açıq, qüsurlu uzanmalardan başqa) cahAnəm, yArsiz, Arü namUs, Arsiz, idrAksiz, Ani sözlərindəki uzanmalar qüsurlu deyil, nisbi uzanmalardır. Bu tipdən uzanmalara Füzulidə də çox təsadüf olunur. Bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafı ilə bağlı olan zəruri hallar kimi qiymətləndirilməlidir.

Kökləri azəricə olmayan bu sözlərin klassik ədəbi dilimizdə belə nisbi uzanmalar şəklində işlənməsi sübut edir ki, ərəb və fars sözlərinin Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənməsi (assimilyasiyası) birdən-birə deyil, dilimizin tarixi inkişafı prosesində tədricən başa gəlmişdir.

Füzuli şeirinin vəzninə keçmədən, onun müasiri saydığımız Xətəinin də əsərlərindən bir-iki misal gətirmək maraqlı olar. Dəhnamədən:

OdlAra yAxıb ci <i>məfUlü</i>	salıb fəra -gərin kəba <i>məfAilün</i>	-ğət əhlin, -b edən eşq! <i>fəUlün</i>
---	--	--

Görünür ki, bu beyti öz vəznə ilə düzgün oxumaq üçün “odlara” və “yaxıb” sözlərinin normal tələffüzünü təhrif etmək lazım gəlir. Birinci təfilənin uzun “u” hecası birinci misrada “odlara” sözünün ikinci hecasını, qapalı “məf” hecası da ikinci misrada “yaxıb” sözünün birinci hecasını süni surətdə uzatmağı tələb edir.

Nəsihətnamədən:

Nə İsə za Zahirdən ba <i>məfAilün</i>	-Hirin batı -tinə dos-doğ <i>məfAilün</i>	-nin oldur, -ru yoldur. <i>fəUlün</i>
---	---	---

Burada “isə” sözünün “İsə” oxunmasını bir tələffüz buraxaraq, ərəb mənşəli “zahir” və “batin” sözlərinin ərəz vəznəli şəirdə işlənmə tərzinə fikir vermək lazımdır. Ahəng ölçüsü təhrif edilən Azərbaycan sözləri deyil, məhz ərəb sözləridir. Demək, məsələ burada dildə və vəznə deyil, şairin sənətindədir. Birinci misrada “bAtin” sözü, “bAtİn” kimi uzadılmış, ikinci misrada “zAHir” sözü isə az qala “zə-

hir” kimi qüsurlu surətdə gödəldilmişdir. Bu sözlərin şair tərəfindən necə qeyri-adi şəklə salındığını görərkən, əruzun qüvvətini deyil, şairin vəzn sahəsində zəifliyini etiraf etməli oluruq. On altıncı əsr Şah Xətəimizə əruzun hökmü on dördüncü əsr dərvişi Nəsimidən daha artıq güc gəlirmiş. Buna diqqət etməli. Bu, onunçünmüş ki, Nəsimi türkdilli, Xətai isə farsdilli xalqlar arasında yaşamış, yaratmışdır? Halbuki, Nəsimi fars dilində daha artıq şeir yazmışdır. Farsca divanını heç yada salmasaq da, yalnız 1926-cı ildə Bakıda Salman Mümtazın nəşr etdirdiyi azərbaycanca şeirləri divanında otuz yeddi farsca qəzəl görürük. Xətəinin farsca bizə məlum bircə beyti vardır¹. Bu sözlərdə demək istənilir ki, əruz vəzninin Azərbaycan dili ilə uzlaşıb-uzlaşmaması məsələsi şairin öz məharətindən asılıdır.

Xətəinin qəzəllərindən də iki misal alaq:

Yer yox İkən	gün yox İkən	ta əzəldən	vAr idim
<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilAtün</i>	<i>fAilün</i>

yaxud:

1 Bisotun nale-ye zarəm çu şenid əzca şod,
Kərd fəryad ke, ferhad-e degər peyda şod.

On səkiz min Dərya altın <i>fAilAtün</i>	aləmi göz -dAkı sAcı <i>fAilAtün</i>	-mİş idim Cir qızdıran ən <i>fAilAtün</i>	-cis ilə, -var idim. <i>fAilün</i>
--	--	---	--

Birinci misalda vəznin təsiri altında azərbaycanca “ikən” və “var” sözləri ahəngcə təhrif edilmiş, suni surətdə uzadılmış; ikinci misalda isə “səkkiz” və “dərya” sözləri, əksinə, normal ahəngindən çıxarılıb qısaldılmış; “-dakı” şəkilçisi və “sac” sözü də qeyri-təbii olaraq “daakı” və “saacı” şəklinə salınmışdır.

Buraya qədər dediklərimiz Füzulidən əvvəl Azərbaycan klassik şeirində dilimiz ilə əruz vəzninin münasibətini konkret misallar üzrə aydın göstərdi. Gördük ki, ədəbiyyatımızın ilk inkişaf dövründə dilimiz ilə şeirimizin vəzni arasında böyük bir uyşmazlıq var. Şairlərimiz bəzən Azərbaycan dilini əruz vəzninin ahəng qanunlarına tabe edirlər, arabir onun ümumxalq normal fonetik çərçivələrini pozurlar. Şeirin dilində, sözlərin təbii ahəngində xoşagəlməz uzanmalar və gödəlmələrin yaradılmasına yol verirlər. Dil ilə vəzn arasında hər yerdə saziş, uyğunluq yaratmırlar. Nəticədə eyni söz müxtəlif mənzum mətnlərdə gah uzadılmış (imaləli), gah gödəldilmiş (zihaflı), gah da normal vəziyyətdə işlənir. Demək,

sözün düzgün tələffüz şəkli onun dildə malik olduğu öz fonetik çərçivəsindən deyil, işləndiyi misranın, misra bölümünün, hətta bölüm cüzünün vəznindən asılı olur. Şair istəsə sözün ahəngini uzada da bilər, gödəldə də bilər, çünki o, dilin ictimai-fonetik normalarına deyil, vəznin ahəng tələblərinə tabedir. Bu vəziyyət ədəbiyyatımızda Füzulidən əvvəlki dövrdə olduğu kimi, Füzuli dövründə də və hətta Füzulidən sonra da uzun müddət davam etmişdir. Hər halda, Nəsimidən Füzuliyə qədər əruz vəzni ilə Azərbaycan dili arasında uyğunluğun artmasını göstərən faktlar çox azdır. Bu iki böyük şairimizi ayıran XV əsr və qismən XVI əsrin başlanğıcı şairlərinin, məsələn, həm şair, həm alim kimi tanınan, həm azəricə, həm farsca gözəl əsərlərin müəllifi olan Hamidinin¹, Nəsimiyə müvəffəqiyyətli nəzirələr yazan, qəzəllərinə məşhur türk şairi Nədimə nəzirələr yazdıran “Fəraqnamə” müəllifi qoca Xəlilinin², sənətini Füzuli sənə-

1 Dərdi-hicrində bana yAr olmadı səbrü tərər:

Sən bana yAr olmayınca, kimcə yAr olmaz bana. (H a m i d i).
Bu beytdə üç dəfə təkrar edilən yAr sözünü “səndən mənə yar olmaz”

mahnısındaki yar sözü ilə vəznə qarşılaşdırın.

2 Can nədir ki, Ani qurbAn etməyim cananə mən.

(X ə l i l i)

(F ü z u l i: Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil!)

tinin bədii mənbələrindən saya bildiyimiz və böyük Füzuliyə öz qüdrətli qəzəllərinə nəzirələr yazdırmış olan Göyçaylı (Bərgüşadlı) Həbibinin¹, Şah İsmayıl Xətai dövrünün qüvvətli şairlərindən olan, qəzəlləri Füzulinin bəzi qəzəllərini xatırladan Sürurinin², fars-tacik şair və alimi məşhur Əbdürrəhman Cami ilə və böyük özbək şairi Əmir Əlişir Nəvai ilə yaxın olmuş və Nəvainin “Məcalis-un-nəfais” əsərində adı çəkilən, azəricə və farsca qəzəllər və mədhiyyələr divanının sahibi Bəsirinin³, qəzəllərinə yalnız başqa şairlərin deyil, hətta Füzulinin də nəzirələr yazmış olduğu həm azəricə, həm farsca şeirlər müəllifi Şahinin⁴ və bir çoxlarının əsərlərində yuxarıda gördüyümüz nöqsanların təkrarına və davamına şahid oluruq.

1 Ey könül eşq əhlinə hərdən gülərdin şəm tək,
Mən deməzmişdim ki, bir gün ağlayAsıdır gülən

(H ə b i b i)

(Füzulinin bu şeiri təxmisinə baxın).

2 Ta müənbər kakülün xurşidə salmışdır kəmənd

(S ü r u r i)

(F ü z u l i: Qılsa gərdun afitabın hər şüain bir kəmənd).

Ey Süruri, Xətti-sevdasından Anın baş çəkən

Paralənsün tiq-mehnetlə qələm tək bənd-bənd).

(Füzuli: Naləni tərək etməzəm ney tək kəsilsəm bənd-bənd).

3 Kirpiyin sehr oxları, əbrularındır yAy ona.

Bir mənim klmi bəlakəş uğrar İsə, vAy ona. (B ə s i r i)

4 Qönçəyi gül bülbülün qəsdinə peykan eyləmiş. (Ş a h i)

(F ü z u l i: Qönçəsin gül bülbülün qətlinə peykan eyləmiş).

Bunun səbəbi nədir? Günah şairdəmi? Yox. Çünki bu yolla gedən bir şair, beş şair deyil, o dövrlərin böyük-küçük bütün şairlərində biz bu nöqsanları görürük.

Günah əruz vəznindəmi? O da yox. Çünki son əsr şairlərimizdən, xüsusən Hüseyn Cavidin, habelə S.Vurğunun, S.Rüstəmin, M.Müşfiqin və başqalarının əsərlərində əruzla yazılmış orta əsrlərin vəzn nöqsanları ya yoxdur, ya da çox azdır. Ə.Vahidin qəzəllərində yenə belə qüsurlara (az da olsa) təsadüf edilsə, bunu biz onun janrı ilə və klassik ədəbiyyatın ona təsiri ilə izah edə bilərik.

Orta əsrin əruzunu ilə bugünkü əruzumuzu müqayisə etmək üçün 1957-ci ildə bizdə nəşr edilmiş “Bəxtiyarınamə” poeması çox məqsədəuyğun bir materialdır. Bu maraqlı əsərin 122 səhifəsi XVII əsr şairimiz Fədai tərəfindən, 33 səhifəsi isə eyni vəzn ilə azəri həzəcinin ikinci növü olan məfAİlün məfAİlün fəUlün ölçüsündə müasir yazıçımız Q.Məmmədli tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu iki tərcüməni vəzn sağlamlığı cəhətdən bir-birilə müqayisə etsək, XVII əsrin əsərindəki qüsurların onda birinin də XX əsrin əsərində olmadığına qənaətlərinə olarıq.

Buradan biz yalnız bir nəticə çıxara bilərik:

Fonetik səciyyə etibarilə əruz vəznü ilə Azərbaycan dili arasında uyğunsuzluq olmuşsa, əsrlər keçdikcə bu, tədricən islah edilmiş, əruz vəznü ilə Azərbaycan dili artıq bir-birinə mütabiqlik yolunu tapmışlar. Bu gün şeir sənətində hələ yeni bərkiyən gənc şairlərimizin, məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin, İsmayıl Soltanın və başqalarının əruzla yazılmış əsərləri orta əsrlərin qoca klassiklərinin əsərlərindən vəzn etibarilə daha sağlamdır. Azərbaycan şeirinin texnikasında əldə edilən bu ciddi müvəffəqiyyətə görə biz böyük bir dərəcə dahi şairimiz Füzuliyə borcluyuq.

Füzuli ölməz sənətinin hər sahəsində olduğu kimi, şeirimizin vəzn və ahəngcə inkişafı və təkamülə sahəsində də böyük xidmətlərə malikdir. Qazi Bühranəddində, Nəsimidə, Kişvəridə, xüsusən Xətəidə gördüyümüz müxtəlif tipli vəzn nöqsanlarını biz Füzulidə görmürük.

Ümumiyyətlə əruzun, xüsusən Azərbaycan əruzunun ən fəal bəhrləri həzəc və rəməl bəhrləridir. Bunlarda dörd hecadan ibarət olan əsas təfilələrin üç hecası uzun, bir hecası qısadır. Həzəc: məfəilün (مفاعيلن) rəməl: failAtün (فاعلاتن) ölçüsündədir ¹. Bunlardan sonra Azərbaycan əruzunda ən fəal bəhr-

1 Düz cizgilər uzun, yarımdairə isə qısa hecanı bildirir.

lər müzare ilə müctəsdir ki, bunların təfilələri yenə həzəc və rəməl ünsürləri əsasında qurulmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan dilində uzun saitlər olmadığından (yaxud çox seyrək olduğundan) bu dildə əruz üzrə vəznə sağlam, qüsursuz şeirlər yazmaq ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Azərbaycan şairləri zaman-zaman bu çətinlikləri ləğv etmək yolu ilə getmiş və getdikcə Azərbaycan əruzunu əsrdən-əsrə nöqsanlarından təmizləyərək, onu sığallayaraq, bugünkü möhkəm, sağlam şəklinə salmışlar.

Burada biz Füzuli şeirinin vəznindən bəhs edərkən dahi şairin bu sahədə göstərdiyi hünərləri və on altıncı əsrdə əruzumuzda olan zəif nöqtələri yenə Füzuli şeiri üzrə göstərməliyik. Yuxarıda deyilənlərdən anlaşıldığı kimi, şeirin dili ilə onun vəzni bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Bu cəhətdən biz Füzulinin on altıncı əsrin Azərbaycan dilinə verdiyi xarakteristikanı on altıncı əsrin Azərbaycan əruzuna da verə bilərik. Həm də Füzulinin ədəbi dilimiz haqqındakı fikri, eyni zamanda, onun öz dilinə aid olduğu üçün o dövrün əruzunu haqqındakı mülahizələrimiz də yenə böyük şairin öz şeirinin vəzni üzrə izah edilməlidir. Füzuli bir qitəsində yalnız bir şair kimi deyil, eyni zamanda bir alim kimi yazır:

**Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib eyləyib ¹.
Əksərən əlfazi nəmərbutü nahəmvar olur.
Məndə tövfik olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbahar olgac tikəndən bərgi-gül izhar olur.**

Böyük şairin bu qitəsində yalnız nəzm dili məsələsini, Azərbaycan şairinin dili məsələsini araşdır-mamalı. Burada nəzmi-nazik məfhumu eyni zaman-da Azərbaycan dilində ustadanə şeir yaratmaq anla-yışını ifadə edir. Bu da bilavasitə Azərbaycan şeiri-nin vəznı ilə, daha aydın desək, Azərbaycan əruzı ilə bağlıdır. Füzulinin “türk (azəri) ləhcəsi (dili) nəzmin tərkibinə girərkən onun əlfazi (sözləri) çox vaxt nəmərbut, nahəmvar olur” sözləri XVI əsrdə

¹ Bu misrada “eyləyib” sözü qitənin bizdəki bütün nəşrlərində (bax: Füzuli. Əsərləri, I cild, 1944, səh. 348, 1958, səh.383 və s.) məncə düzgün olmayaraq, “etməyib” şəklində getmişdir. Əgər ləhceyi-türki (Azərbaycan dili) qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib olsa, o, nəzmi-nazik içində nə həmvar, nə də nahəmvar olar. Füzuli isə demək istəyir ki, Azərbaycan dili əruz vəznli incə şeir qəlibinə girərkən çox sözləri nahəmvar olur. Klassik şeirimizin dilində gördüyümüz müxtəlif növlü qüsurlar – uzanmalar (imalələr), gödəlmələr (zihaflar), kəkəlmələr (tənafürlər) və s. Füzulinin bu doğru sözünü təsdiq edir.

dilimizlə şeirimizin vəznı arasında olan rabitə zəifliyini, Azərbaycan dilinin əruz vəznı qəliblərinə hələ yaxşı yerləşməməsi, nahəmvar vəziyyətdə durması fikrini bildirir. Füzuli “türk-Azərbaycan dilində incə nəzm yazmaq çətinidir” dedikdə də ən azı iki cəhəti: birinci, Azərbaycan dilinə ərəb və fars dillərindən sözlər qəbul etmək ehtiyacını, ikinci, bu sözlərin yardımını ilə də Azərbaycan ədəbi dilini əruz vəzninin tələblərinə müvafiq şəklə salmaq lüzumunu düşünmüşdür. Bu tarixi zərurətlər Füzulinin göstərilən düşvari asan etmək yolundakı müvəffəqiyyətlərini təmin etmişdir. Şübhəsiz ki, başqa yolla Azərbaycan klassik şeirinin növbəharını yaratmaq, tikanlar içində gül yarpaqları izhar etmək imkan xaricində idi.

FÜZULİ ŞEİRİNDƏ ƏRUZ VƏZNI BƏHRLƏRİNİN NÖVLƏRİ

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan şeiri iki vəzndə yaradılmışdır: heca vəznində və əruz vəznində. Bu iki vəzn səkkiz əsrlik Azərbaycan dilli ədəbiyyatımızda bütün əsrlər boyu tətbiq edilərək gəlmişdir. Bəzi şairlərimiz hər iki vəzndə yazmış, bəziləri isə yalnız birini (kimi hecanı, kimi əruzunu) işlətmişlər. Həsənoğlunun heca vəznində əsərləri bizə çatmamışsa da, müxtəlif mənbələr onun heca vəznində çoxlu türkülərinin - “Həsənoğlu türküləri” – olduğunu göstərir. Qazi Burhanəddinin, Nəsiminin, Xətəinin hər iki vəzndə əsərləri məlumdur. Füzulinin dövründə də bəzi şairlər, o cümlədən Füzulinin oğlu Fəzli hər iki vəzni işlətmişlər. Lakin Füzulinin heca vəznində şeir yazması bizə məlum deyildir. Bu xüsusda heç bir təzkirədə, heç bir mənbədə məlumat yoxdur. Buna görə də biz Füzuli şeirinin vəznindən bəhs edərkən yalnız əruz vəznindən danışa bilərik.

Füzuli şeirinin vəznində həzəc bəhri

Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəzninin birinci bəhri həzəc bəhridir. Ümumiyyətlə, otuza qədər növü olan həzəc bəhrinin Azərbaycan şeirində bu günə kimi on seçmə növü işlənmişdir. Füzulinin yaradıcılığında isə bu on növün altısı tətbiq olunmuşdur ¹.

Həzəc bəhrinin “dörd bölümlü bütöv həzəc” adlanan birinci növü dörd məfəllün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzuli altmış səkkiz qəzəl yazmışdır. Onlardan bir-iki misal:

Pərişan xəl	-qi-aləm a	-hü əfğan et	-digimdəndir
Pərişan ol	-duğum xəlqi	pərişan et	-digimdəndir
<i>məfəllün</i> ²	<i>məfəllün</i>	<i>məfəllün</i>	<i>məfəllün</i>
Səba,lütv et	-din,əhli-dər	də dərmandan	xəbər verdin
Təni-məcru	-hə candan,ca	-nə canandan	xəbər verdin
<i>məfəllün</i>	<i>məfəllün</i>	<i>məfəllün</i>	<i>məfəllün</i>

1 Bu məqalədə mövzumuz sahəsində Füzulinin “Hədiqət-us-süəda”dan başqa, bütün məlum əsərləri əhatə edilir. “Hədiqət-us-süəda”dakı beş yüzdən artıq mənzum əsərin vəzninə ayrı bir məqalə həsr edilir.

2 Məfəllün təfilişində “a” və “i” saitlərinin ikisi də uzundur. Bunu məfəllün şəklində yazmaq daha düzgün olardı, lakin “İ” eyni zamanda misra bölümünün (məqtənin) vurğusunu da daşıdığı üçün onu, “a”dan fərqlənsin deyə, böyük hərf ilə yazmağı məqsədəmüvafiq saydıq.

Füzulinin Leyli və Məcnun poemasında olan iyirmi iki qəzəlinin də altısı bu ölçüdə yazılmışdır. Bunlar da yuxarıda göstərilən sayə daxildir:

Xəyalilə Könüldən diş <i>məfaillün</i>	təsəllidir -rə bir yar ol <i>məfaillün</i>	könül meyli- -duğun aşiq <i>məfaillün</i>	visal etməz¹ xəyal etməz <i>məfaillün</i>
--	--	---	--

Füzuli qəsidələrinin də səkkizini həmin ölçüdə yazmışdır. Misal:

Əsiri-dər Əgər səbr et <i>məfaillün</i>	-d olanlar ru sələr, dərman- <i>məfaillün</i>	-zigarın in -lərin həm ru- <i>məfaillün</i>	qilabından -zigar eylər. <i>məfaillün</i>
---	---	---	---

Füzulinin qitələrindən də dördü bu ölçüdə yazılmışdır. Misal:

Sədayi-ney Yelə verdin <i>məfaillün</i>	həram olsun, xilafi-şər <i>məfaillün</i>	dedin, ey su -iə namu <i>məfaillün</i>	-fiyi-salus, -sun islamın <i>məfaillün</i>
---	--	--	--

Bu ölçüdə Füzulinin bir tərəcibəndi, bir tərkibəndi və iki mürəbbəsi də var. Tərəcibənddən:

¹ Burada və irəlidə hər yerdə bölümlərin (axıncı bölümündən başqa) sonunda olan defis tərkibi göstərir, yəni bu bölümün son sözü qabağındakı bölümün ilk sözü ilə bağlıdır.

Gətir, saqi,	qədäh kim, növ	-bahari-a	-ləmardır...
---------------------	-----------------------	------------------	---------------------

Tərkibbənddən:

Nə xoşdur əl <i>məfəllün</i>	-də gülğun ca <i>məfəllün</i>	=mⁱ,başda eş <i>məfəllün</i>	=qⁱ sövdası... <i>məfəllün</i>
--	---	---	---

Mürəbbelərdən:

Pərişan ha	-lın oldum, sor	-madın hali-	pərişanım....
-------------------	------------------------	---------------------	----------------------

və

Giriban ol	-du rüsvalıq	əlilə ca	=ki, damən həm...
-------------------	---------------------	-----------------	--------------------------

Füzulinin müəmmalarından da ikisi bu ölçüdədir. Bir misal:

Müşəvvəş ol Pəşimanmı	-masın şənə olur aza	üzülsə zül -d edən yüz min	-fünün tari giriftari.
--	---------------------------------------	---	---

Füzuli divanının dibaçəsində olan mənzum parçaların ikisi bu ölçüdədir. Bunların biri “Zəhi sənə ...” sözlərilə başlanan qitə, ikincisi “təbiət şöhreyn” sözləri ilə başlanan beytdir.

Nəhayət, Füzulinin Qazi Əlaəddinə məktubundakı mənzum parçalardan da biri həmin ölçüdə yazılmışdır.

Bu bəhri-ney	-l' gün min möv	-c' hər saət	əyan eylər...
---------------------	------------------------	---------------------	----------------------

Beləliklə, görünür ki, Füzulinin bütün mənzum əsərlərindən böyük-kiçik səksən səkkizi dördbölümlü bütöv həzəc ölçüsündə yazılmışdır.

Bu bəhrin “Üçbölümlü bütöv naqis həzəc” adlanan ikinci növü məfallün məfallün fəUlün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin yalnız azərbaycanca divanının dibaçəsində dörd misradan ibarət bir şeiri, bir də bir müəmması vardır. Şeiri:

Xəzandır gül İlahi, ha <i>məfallün</i>	-şəni-irfa -sidi xar ey <i>məfallün</i>	-nə hasid -lə daim <i>fəUlün</i>
--	---	--

Müəmması:

Mühiti-eş Özünü ey <i>məfallün</i>	-qə gəvvas o -lədi xak i <i>məfallün</i>	-lali can, -lə yeksan. <i>fəUlün</i>
--	--	--

Həzəc bəhrinin “İkibölümlü bütöv həzəc” adlanan üçüncü növü iki məfallün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin yalnız bir qəzəli var. Onun son parçası:

Füzuli rin Həmişə xəl Sorun kim, bu Bu sevdadan <i>məfəllün</i>	-di-şeydadır, -qə rüsvadır, nə sövdadır?, usanmazmı? <i>məfəllün</i>
---	--

Həzəc bəhrinin “Müstəzad həzəci” adlanan altıncı növü¹ məfUlü məfəllü məfəllü fəUlün ölçüsündədir. Füzulinin bu ölçüdə səkkiz qəzəli var. Bunların yeddisi “Qəzəllər”ində, biri “Leyli və Məcnun”dadır. Misallar:

Könlüm a Nitqim tu <i>məfUlü</i>	-çılır zülfi- -tulur qönçə <i>məfəllü</i>	pərişanı -yi-xəndanı <i>məfəllü</i>	-nı görgəc, -nı görgəc. <i>fəUlün</i>
--	---	---	---

“Leyli və Məcnun”dan:

Can vermə Eşq afə	ğəmi-eşqə -ti-can oldu	ki, eşq afə -ğu məşhuri-	-ti-candır! cahandır.
------------------------------------	---	---	--

Ümumiyyətlə, Azərbaycan şeirində çox fəal olan bu vəzn ölçüsündə Füzuli başqa janrlarda əsər yazmamışdır.

Həzəc bəhrinin “dördbölmümlü sınıq həzəc” adlanan yeddinci növü məfUlü məfəllün məfUlü

¹ Burada və irəlidə vəzn növlərinin tərtib sayını göstərərəkən arada sırasını buraxdığımız növlərdə Füzuli əsər yazmamışdır.

məfəllün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin yalnız bir əsəri var:

Ayinə Bir halə <i>məfULü</i>	sevər candan -tə yetmiş kim, <i>məfAilün</i>	rüxsare ayrılsa <i>məfULü</i>	-yi-cananı, çıxar canı. <i>məfəllün</i>
--	--	---	---

Azərbaycan həzəcinin “Leyli-Məcnun həzəci” adlanan onuncu növü məfULü məfAilün fəÜ-lun ölçüsündədir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun”una daxil olan iyirmi iki qəzəl, iki mürəbbə, iki münacat, üç rübai, bir qəsidə, yəni müxtəlif vəzn ölçülərində yazılmış bu otuz əsər istisna edilməklə, bütün poema həzəcin bu onuncu növündə yazılmışdır. Misallar:

Hər söz ki, Min tənə <i>məfULü</i>	gəlir zühu bulur hər ən <i>məfAilün</i>	-rə məndən -cüməndən <i>FəULün</i>
--	---	--

Yaxud:

Başlarda Bir özgə	bəlayi çox məqamə ey	görüb əql -lədi nəql
------------------------------------	---------------------------------------	---------------------------------------

Yaxud:

Hüsn olma Eşq olma <i>məfUlü</i>	-sa eşqi za -sa hüsnüni ba <i>məfAilün</i>	-hir olmaz, -hir olmaz ¹ <i>FəUlün</i>
--	--	---

Füzulinin olduğuna inanmaq istəmədiyimiz “Söhbətül-əsmar” əsəri də bu vəzn ölçüsündə yazılmışdır. Bir sıra dil, üslub, sənət nöqsanlarından başqa bu əsərdə kobud vəzn qüsurları da var. Məsələn, aşağıdakı üç misranın birinci və üçüncüsü, bütün poemada olduğu kimi, həzəcin yuxarıda göstərilən onuncu növü ölçüsündə ikən, onların arasında duran ikinci misra tamam başqa ölçüdə - rəməl bəhrindədir:

Həm əyni <i>məfUlü</i>	-mə ətləsi- <i>məfAilün</i>	firəngi <i>fəUlün</i>
----------------------------------	---------------------------------------	---------------------------------

İki yarın <i>FəilAtün</i>	arasında <i>fəilAtün</i>	məhrəm <i>fəlün</i>
-------------------------------------	------------------------------------	-------------------------------

Yox mən ki <i>məfUlü</i>	-mi dəhri də <i>məfAilün</i>	müqəddəm <i>fəUlün</i> ²
------------------------------------	--	---

1 Osmanlı türklərinin ən böyük şairi olan Əbdülhəq Haminin: “Hüsn olmasaydı, eşq olamazdı, bu aşikar, Eşq olmasaydı, hüsn olmazdı dilişikar” beyti Füzulinin bu beytindən iqtibas deyilmi?

2 Füzuli. Əsərləri, Bakı, 1949. səh. 252.

Açıq-açığına görünür ki, Füzuli kimi dahi sənətkarın əlindən bu cür eybəcər vəznli əsər çıxmaz.

Buraya qədər biz Füzulinin həzəc bəhri növlərində yazılmış bütün əsərlərini misallarla göstərdik. Bunlara yekun vuraraq deməliyik ki, Füzuli öz yaradıcılığında həzəc bəhrinin altı növünü işlətməmiş, bu ölçülərdə yetmiş səkkizi qəzəl olmaqla, böyüklü-küçüklü yüz iki (“Söhbətül-əsmar” da daxil edilsə, yüz üç əsər) yazmışdır.

Füzuli şeirinin vəznində rəməl bəhri

Azərbaycan şeirində əruz vəzninin ikinci ən fəal bəhri rəməl bəhridir. Ümumiyyətlə, iyirmidən artıq növü olan rəməl bəhrinin Azərbaycan şeirində, misra variantlarını saymaqla, bu günə qədər doqquz seçmə növü tətbiq edilmişdir. Füzuli bu doqquz ölçünün altısını öz yaradıcılığında işlətməmişdir.

Azərbaycan əruzunda rəməl bəhrinin birinci növü dörd failAtün ölçüsündədir¹. Bu ölçü Füzuli

¹ FailAtün təfəvvüzündə olan iki “a”-nın ikisi də uzundur. Bunu fəilAtün şəklində yazsaydıq, daha dürüst olardı. Amma ikinci “a” bölümün (məqtənin) vurğusunu da daşıdığı üçün məhz onu birinci “a”dan fərqlənsin deyərək böyük hərflə ayırmağı düzgün saydıq.

şeirinin ümumiyyətlə ən aktiv vəzn ölçüsüdür. Füzulinin bu ölçüdə, doqquzu “Leyli və Məcnun”da olmaqla, yüz qırx beş qəzəli var. Misallar:

Heyrət, ey бүт, <i>failAtün</i> Surəti-ha	surətin gör <i>failAtün</i> -lim görən su	-dükdə lal ey <i>failAtün</i> -rət xəyal ey	-lər məni <i>fAilün</i> -lər məni
---	---	---	---

Yaxud:

Nalədəndir Nalə tərkin	ney kimi a qılmazam ney	-vazeyi-eş tək kəsilsəm	-qim bülənd, bəndⁱ-bənd
---	--	--	---

“Leyli və Məcnun”dan:

Aşiq oldur Meyli-cana <i>failAtün</i>	kim, qılır ca -n etməsin hər <i>failAtün</i>	-nın fəda ca kim ki, qıymaz <i>failAtün</i>	-nanına, canına. <i>fAilün</i>
---	--	---	--

Bu ölçüdə Füzuli on beş qəsidə yazmışdır.

Misal:

Fəsl-i-gül təb Qərqi-xuni- <i>failAtün</i>	-ində əmniy lələzar ol <i>failAtün</i>	-yətdən olsay -mazdı tiği- <i>failAtün</i>	-dı əsər, kuhⁱsar <i>fAilün</i>
--	--	--	--

Füzulinin qitələrindən də iyirmisi bu ölçüdə yazılmışdır.

Misal:

Padişahi- Fəthi-kişvər <i>failAtün</i>	mülkⁱ dina qılmağa ey <i>failAtün</i>	-rü dirəm rüş -lər mühəyya <i>failAtün</i>	-vət verib, ləşkəri <i>fAilün</i>
---	---	---	--

Yaxud:

Əksik olsun Bulmasın şi- Nəsx olunsun Kim basarlar	aradan na -razeyi-tu nüsxeysi –a dəftəri-şe	-qis yazan di -mari-ömrü -mali ol ta -rin, Füzuli,	-vanımı, intizam. -belərin natamam¹
---	--	---	---

Bu ölçüdə Füzulinin iki tərcibəndi və iki mü-rəbbesi də var. Tərcibəndlərinin baş beytləri:

1.Mən kiməm? <i>failAtün</i> Taleim a	Bir bikəsü bi <i>failAtün</i> -şüftə, iqba	-carəvü bi <i>failAtün</i> -lhm nikün, bəx	-xanəman, <i>fAilün</i> -tim yaman.
--	---	---	--

2.Şükr kim,çər- Cəm, əhli-	-x istiqamət dövlət əda	üzrə seyra -sın pərişə	-n eylədi, -n eylədi.
---------------------------------------	------------------------------------	-----------------------------------	----------------------------------

1 Füzulinin əsərlərini “naqis yazan”ları tənələyən böyük şairin bu mənalı qitəsi nədənsə nə 1944-cü, nə də 1958-ci il Bakı nəşrlərindəki qitələri sırasına daxil edilməmişdir. Füzuli dövründə hələ mətbəə işi yox imişsə, buradakı “tabelərin” sözü-nün Füzulidə hansı mənada işlənməsini araşdırmaq lazım gəl-məzmi? Əsər bütün ruhu, dili, üslubu ilə Füzuliyənədir.

Mürəbbelərin baş beytləri:

Qeyr ilə hər Bəzm edib xəl <i>failAtün</i>	-dəm nədir sey -vət qılıb, yüz <i>failAtün</i>	-ri-gülüsta lütfü ehssa <i>failAtün</i>	-n etdiyi? -n etdiyi? <i>fAilün</i>
--	--	---	---

2.Hasilim bər Məsnədim ku	-qi-həvadis -yi-məlamət	-dən məlamət -də fəna tor	dağdır, -pağdır.
--	--	--	-----------------------------------

Füzulinin dörd müxəmməsi və biri Həbibinin, biri də XV əsr məşhur çağatay şairi Lütfinin qəzəlinə nəzirə olan iki təxmisi var. Bunların beşi də rəməlin birinci növündə yazılmışdır. Müxəmməslərin birinin baş beyti:

Ey hərir iç	-rə tənin müt	-ləq bülur iç	-rə güləb,
--------------------	----------------------	----------------------	-------------------

Köksün abi- <i>failAtün</i>	rövşən,ol a <i>failAtün</i>	-b üzrə düymən <i>failAtün</i>	-dir hübab. <i>fAilün</i>
---------------------------------------	---------------------------------------	--	-------------------------------------

Həbibinin qəzəlinə nəzirənin təxmisi beyti:

“Gər səninçün Gurum olsun	qılmasam ça ol qəba əg	-k, ey büti-na -nimdə pira	-zikbədən!¹ hən kəfən”.
--	---	---	---

1 Həbibidə bu misranın variantı:

“Gər səninçün etməyim cak, ey güli-nazikbədən” şəklindədir. “Cak etmək” feililə “gül”ün yırtıq yarpaqlarının təsəvvürü daha rabitəli görünür.

Lütfinin qəzəlinə təxmisdən birinci beyt: ¹

Candadır süb Nola ta şa	-hi-əzəldən -mi-əbəd ol	mehri-rüxsə -sam təlabka	-rın sənin, -rın sənin.
--	--	---	--

Füzulinin müəmmalarından da iyirmisi həmin vəzn ölçüsündə yazılmışdır. Onlardan bir misal:

Gül yaxasın Aqibət an	çak edib hər -dan sınar bül	ləhzə badi- -bül kimi gül	sübhədm, könlü həm.
--	--	--	--------------------------------------

Füzuli divanının dibaçəsində olan mənzum parçaların dördü rəməlin yenə bu ölçüsündədir. Onların birindən bir beyt misal gətirək:

Binəsib ol Namülayim <i>failAtün</i>	-sun nəimi- ləhcəsi möv <i>failAtün</i>	xülddən ol -zuni namöv <i>failAtün</i>	zişt kim, -zun edər. <i>fAilün</i>
--	---	--	--

1 Füzulinin bu təxmisi əsərlərinin birinci cildində həm 1944-cü, həm də 1958-ci ilin nəşrlərində H.Araslı tərəfindən yanlış olaraq müxəmməs adlandırılmış və şairin əsl əsəri kimi verilmişdir. Halbuki beş bənddən ibarət olan bu təxmisin hər bəndinin son beyti Lütfinin beş beytdən ibarət olan qəzəlinə alınmışdır. Bu həqiqəti beytlərin dili də açıq göstərir. Buna görə şairin əsərlərinin birinci cildində Həbibiyə nəzirənin təxmisi beytləri dırnağa alındığı kimi, Lütfinin də beytləri dırnağa alınmalı və bu əsərin müxəmməs deyil, təxmisi olduğu göstərməlidir.

“Şikayətnamə”dəki mənzum parçaların ikisi, Qazi Əlaiddinə məktubda da bir parça yenə bu ölçüdədir.

Beləliklə, görürük ki, Füzulinin bütün mənzum əsərlərindən müxtəlif janr və şəkillərdə böyük-kiçik iki yüz on altı əsəri rəməl bəhrinin bu birinci dörd-bölmümlü əsas növündə yazılmışdır.

Azəri rəməlinin ikinci növü failAtün failAtün fAilün ölçüsündədir. Füzuli bu ölçüdə yalnız iki müəmma yazmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

Gərçi qıldın Səndən, ey xur	cana cövri- -şidi, yüz dön	bi hədi, -dərmədi.
--	---	-------------------------------------

və:

Ahimin, ey Firqətindən <i>failAtün</i>	məh, eşit öv tutdu göy ət <i>failAtün</i>	-safını, -rafını. <i>fAilün</i>
--	---	---

Azərbaycan rəməlinin dördüncü növü failAtün (yaxud: fəilAtün) fəilAtün fəilAtün fəilAtün, yəni dörd fəilAtün ölçüsündədir. Bu ölçünün yalnız birinci təfiləsi iki variantda olur, birinci variant failAtün, ikinci variant fəilAtün. Eyni şeirin içində bunların hər ikisinə mütabiq misralar olur. Əgər misranın ilk hecası

uzun və ya qapalı olsa, onun birinci bölümü failAtün ölçüsünə, əgər misranın ilk hecası qısa açıq olsa, onun birinci bölümü fəilAtün ölçüsünə bərabər olacaq.

Füzulinin bu ölçüdə yalnız iki əsəri var, ikisi də qəzəldir. Birincinin baş beytinin birinci misrası ölçünün birinci variantında, ikinci misrası ikinci variantındadır:

Vəh nə qamət, <i>failAtün</i>	nə qiyamət, <i>fəilAtün</i>	bu nə şaxi- <i>fəilAtün</i>	güli-tərdir? <i>fəilAtün</i>
---	---------------------------------------	---------------------------------------	--

Nə bəladır <i>fəilAtün</i>	nəzər əhli <i>fəilAtün</i>	nə, nə xoşməd <i>fəilAtün</i>	-di-nəzərdir? <i>fəilAtün</i>
--------------------------------------	--------------------------------------	---	---

Birinci misrada ilk heca qapalı olduğu üçün, təfiləsinin ilk hecası uzun (fa), ikinci misrada ilk heca qısa açıq olduğu üçün, təfiləsinin ilk hecası qısa(fə)dır. Şeirin ahəngindəki və eyni zamanda, təfilənin quruluşundakı müxtəlifliyə baxmayaraq, biz rəməl bəhrinin bu növünü iki müxtəlif ölçüyə ayıra bilmirik, çünki Azərbaycan ədəbiyyatında rəməlin bu növündə yazılmış əsərlər arasında bir şeir belə yoxdur ki, onun bütün misraları bu təfilə variantlarının yalnız birinə əsaslansın. Bu ölçüdə olan şeirin bəzi misraları birinci variantı, bəzi misraları ikinci

varianta uyğun gəlir. Füzulinin yuxarıdakı qəzəlin-dən bir beyt də gətirək:

Nə gühər bul <i>fəilAtün</i>	-sa bəyənməz, <i>fəilAtün</i>	buraxır ya <i>fəilAtün</i>	-zıya dərya, <i>fəilAtün</i>
--	---	--------------------------------------	--

Qaliba kim, <i>fəilAtün</i>	ona məqsu <i>fəilAtün</i>	-dⁱ dişin ki <i>fəilAtün</i>	-mi gühərdir, <i>fəilAtün</i>
---------------------------------------	-------------------------------------	---	---

Göründüyü kimi, eyni Füzuli beytinin birinci misrası ölçünün ikinci variantında, ikinci misrası isə birinci variantında yazılmışdır.

Füzulinin bu ölçüdə olan ikinci qəzəli

Olmaz oldu	görüb əhva	-lını el xub	-lara aşiq
-------------------	-------------------	---------------------	-------------------

misrası ilə başlanır. On dörd misradan ibarət olan bu qəzəlin vəzn ölçüsünə diqqət edilsə, görünəcək ki, bunların doqquz misrası ölçünün birinci variantı ilə, yəni failAtün ilə, beş misrası isə həmin ölçünün ikinci variantı ilə, yəni fəilAtün ilə başlanır. Buna baxmayaraq, bu qəzəlin vəzn ölçüsü bir ölçü hesab olunur. Misraların yalnız ilk hecasında olan ahəng ixtilafı rəməlin bu növünü iki növə bölməyə kafı gəlir. Daha düzgünü, bu ölçüdə yazılmış olan şeirlər belə bir bölgüyə əsas vermir.

Rəməl bəhrinin Azərbaycan şeirinin beşinci növü failAtün (fəilAtün) fəilAtün fəilAtün fəilün (fəlün) ölçüsündədir. Bunun birinci təfiləsindəki ikilik eynən yuxarıdakı, dördüncü növdəki kimidir. Ona verdiyimiz izahat eyni surətlə buna da aid olduğu üçün ikinci dəfə izaha ehtiyac yoxdur. Lakin bu ölçünün son təfiləsi də iki variantlıdır. Birinci variant: fəilün, ikinci variant: fəlün. Beləliklə, görünür ki, bu ölçüdə, yəni rəməl bəhrinin bizdə olan bu beşinci növündə yazılan hər hansı bir mənzum əsərin birinci və sonuncu bölümləri vəzncə dörd variantda ola bilər. Bunu təfilələrdə göstərsək, belə olar:

I var.	failAtün	fəilAtün	fəilAtün	fəilün
II var.	failAtün	"""	"""	fəlün
II var.	fəilAtün	"""	"""	fəilün
IV var.	fəilAtün	"""	"""	fəlün

Bunlar eyni vəzn ölçüsünün, yəni rəməlin beşinci növünün dörd variantıdır. İndi bunları Füzulinin əsərlərində göstərə bilərik.

Füzulinin bu ölçüdə, dördü “Leyli və Məcnun” poemasında olmaqla, əlli səkkiz qəzəli vardır. Bunlardan yuxarıdakı variantların hərəsinə bir misal gətirək.

Birinci variant:

Ğəmdən öldüm <i>fəilAtün</i> Ey güli-ta	demədim ha <i>fəilAtün</i> -zə, rəva gör	-li-dilⁱ -za <i>fəilAtün</i> -mədim aza	-rⁱ sana, <i>fəilün</i> -r ⁱ sana.
--	---	---	---

İkinci variant:

Bağə gir, bül <i>fəilAtün</i> Yığ gülün ir	-bülə ərzi- <i>fəilAtün</i> -zini, bülbül	güli-rüxsa <i>fəilAtün</i> gözünə xa	-r eylə¹, <i>fəlün</i> -r eylə ² .
---	--	---	---

Üçüncü variant:

Yenə ol ma <i>fəilAtün</i> Çıxacaqdır	-hi mənim al <i>fəilAtün</i> fələkə na	-dı qərarım <i>fəilAtün</i> -leyi-zarım	bu gecə, <i>fəilün</i> bu gecə
--	---	--	---

1 Burada misraların son bölümündə öz sözündən ayrılıb tək duran “r” ləri yuxarıdakı misalda yenə öz sözündən ayrılıb tək duran “r”lər ilə qarışdırmamalı. Yuxarıda “r”lər, üstündəki “i” saiti ilə birlikdə heca təşkil edir.

2 Buradakı “r”lər isə, vəznin tələbi üzrə, qabaqlarında duran “ey-lə” ilə birləşir və söz “reylə” şəklində oxunur: rey-lə - fəlün

Dördüncü variant:

Nə görür əh <i>fəilAtün</i>	-li-cəfa bən <i>fəilAtün</i>	-də vəfadən <i>fəilAtün</i>	qeyri <i>fəlün</i>
Nə bulur şəm	- ⁱ yaxan kim	-sə ziyadən	qeyri ¹

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin şeirində bu ölçüdə, yəni azəri rəməlinin beşinci növündə yazılmış hər hansı bir əsərdə bu variantların birini ardıcıl surətdə tapmaq mümkün deyildir. Belə əsərlərin hər birində bu dörd variant qarışıq halda işlənmişdir. Bütöv bir əsərdə deyil, yəni bir qəzəldə, bir qəsidədə, bir qitədə və s. deyil, bunlarda olan ayrı-ayrı beytlərdə də bu vəzn ölçüsünün müxtəlifliyini görmək asandır. Bunu konkret olaraq göstərmək üçün Füzulinin qəzəllərindən aşağıdakı beytləri misal gətirək.

Bu ölçünün, yəni rəməl bəhrinin beşinci növünün, bir beytdə I - II variantlarına misal:

¹ Müasir dilimizdə olan şəm sözü klassik ədəbiyyatımızın imlasında şəm kimi, yəni apostrofla yazılır. Apostrof bura ayın (ع) samitini əvəz edir. Bu misrada “şə^m” sözünün son samitini, yəni ayını (ع) bildirən apostrof misra bölməsi (təqti') üzrə ikinci bölümə keçib kor heca təşkil edir. Kor hecanın mənası və burada apostrofun üstündəki (“i”) işarəsi haqqında səhifələrə baxın.

I. Qəmzə tiği <i>failAtün</i>	-lə gözün kön <i>fəilAtün</i>	-lümü yüz pa <i>fəilAtün</i>	-rə qılıb, <i>fəilün</i>
II. Hər birin bir <i>failAtün</i>	hədəfi-na <i>fəilAtün</i>	vəki-müjga <i>fəilAtün</i>	-n etdi. <i>fəlün</i>

Burada vəzn fərqi yalnız son bölümlərdədir: fəilün, fəlün -rə qılıb, - n etdi.

I – III variantlara misal:

I.Pənbeyi-da <i>failAtün</i>	ği cünun iç <i>fəilAtün</i>	-rə nihandır <i>fəilAtün</i>	bədənim, <i>fəilün</i>
III.Diri olduq <i>fəilAtün</i>	-ca libasım <i>fəilAtün</i>	budur ölsəm <i>fəilAtün</i>	kəfənim <i>fəilün</i>

Burada fərq yalnız birinci bölümlərdədir: failAtün, fəilAtün = Pənbeyi-da, - Diri olduq.

I – IV variantlara misal:

I.Pərdə çək cöh <i>failAtün</i>	-rəmə hicran <i>fəilAtün</i>	günü,ey qan <i>fəilAtün</i>	-lı sirişk <i>fəilün</i>
---	--	---------------------------------------	------------------------------------

IV. Ki, gözüm gör <i>failAtün</i>	-məyə ol ma <i>fəilAtün</i>	-h'liqadan <i>fəilAtün</i>	ğeyri <i>fəlün</i>
---	---------------------------------------	--------------------------------------	------------------------------

Burada fərq həm birinci, həm də dördüncü bölümlərdədir: failAtün, fəilAtün = Pərdə çək cöh, - Ki, gözüm gör; fəilün, fəlün = lı sirişk, - qeyri.

II – I variantlara misal :

II.Salmasıydım <i>failAtün</i>	dili-vira <i>fəilAtün</i>	-nə imarət <i>fəilAtün</i>	tərhin, <i>fəlün</i>
--	-------------------------------------	--------------------------------------	--------------------------------

I.Anda gənci <i>failAtün</i>	gühəri-eş <i>fəilAtün</i>	-qi nihan et <i>fəilAtün</i>	-məz idim <i>fəilün</i>
--	-------------------------------------	--	-----------------------------------

Burada fərq yalnız son bölümlərdədir: fə-lün=tərhin, fəilün=məz idim.

II-III variantlara misal:

II. Canı canan <i>failAtün</i>	diləmiş ver <i>fəilAtün</i>	-məmək olmaz, <i>fəilAtün</i>	ey dil, <i>fəlün</i>
--	---------------------------------------	---	--------------------------------

III.Nə niza ey <i>fəilAtün</i>	-ləyəlim, ol <i>fəilAtün</i>	nə sənindir, <i>fəilAtün</i>	nə mənim. <i>fəilün</i>
--	--	--	-----------------------------------

Burada fərq həm birinci, həm də sonuncu bölümlərdədir: FailAtün = canı canan; fəilAtün = nə niza ey; fəlün = ey dil; fəilün = nə mənim.

II-IV bariantlara misal:

II. Aşiq oldum <i>failAtün</i>	yenə bir ta <i>fəilAtün</i>	-zə güli-rə <i>fəilAtün</i>	-nayə <i>fəlün</i>
--	---------------------------------------	---------------------------------------	------------------------------

IV. Ki, salır a <i>fəilAtün</i>	-l ilə hərdəm <i>fəilAtün</i>	məni yüz qöv- <i>fəilAtün</i>	-ğayə <i>fəlün</i>
---	---	---	------------------------------

Bunlarda ölçü fərqi yalnız birinci bölümlərdədir: failAtün = Aşiq oldum; fəilatün = ki, salır a.

Bu cür misalları III-I, III-II, III-IV, IV-I, IV-II, IV-III variantlara da, yəni variantların hər cür yerdəyişmələrinə gətirmək çətin deyil. Lakin bu ölçüdə yazılmış mənzum əsərlərin misraları və beytləri arasında olan bu cür ahəng fərqlərinə baxmayaraq, azəri rəməlinin bu növü istər Füzuli şeirində, istərsə də ümumiyyətlə Azərbaycan şeirində öz vəhdət və müstəqilliyini saxlamaqdadır.

Bu ölçüdə Füzulinin, əlli beş qəzəindən başqa, altı qəsidəsi, altı qitəsi, yeddi müəmması var. Qəsidələrindən bir misal:

Səbr hər dər Sahibi-səb <i>failAtün</i>	-də mürur i -rⁱ bulur hər <i>fəilAtün</i>	-lə müdava nə təmənnə <i>fəilAtün</i>	eylər, eylər. <i>fəlün</i>
---	--	---	--

Bu qəsidənin baş beyti və bütün beytlərin ikinci misrası rəməlin beşinci növünün ikinci variantı ölçüsündə yazılmışdır, beytlərin birinci misraları isə qəzəllərdə gördüyümüz kimi, müxtəlif variantlardadır.

Füzulinin qitələrindən bu vəzn ölçüsündə bir misal gətirək:

Pərdə çək ey Gər dilərsən	-binə zülmət ki, nəşib o	kimi xəlqin -la sana a	daim, -bi-həyat.
--------------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------

Bu beytin birinci misrası ölçünün II variantında, ikinci misrası I variantındadır, yəni vəzn fərqi yalnız son bölümlərdədir: daim = fəlün, bi-həyat = fəilün.

Füzulinin müəmmalarından da bu ölçüdə bir misal gətirək:

Ayağ aldıq Möhtəsib ba	-ca ələ möh -şına axır	-təsib eylər sınacaqdır	-sə yasaq, bu ayağ
-----------------------------------	-----------------------------------	------------------------------------	-------------------------------

Gördüyümüz kimi, bu beytin birinci misrası ölçünün III variantında, ikinci misrası isə I variantında yazılmışdır.

Füzulinin bu ölçüdə yenə dörd parça əsəri var ki, ikisi divanın dibaçəsində, biri “Şikayətnamə”də, biri də Qazi Əlaəddinə məktubundadır.

Beləliklə, Füzuli rəməl bəhrinin beşinci növündə əlli səkkiz qəzəl, altı qəsidə, altı qitə, bir mürəbbə, yeddi müəmma, dörd parça da mənsur əsərləri içində şeir yazmış ki, hamısı səksən iki parça olur.

Bu bəhrin altıncı növü failAtün (fəilAtün) fəilAtün fəilün (fəlün) ölçüsündədir. Mötərizədə yazılan təfilələrdən anlaşılar ki, bu növün də misralar üzrə dörd variantı var. Bu ölçüdə Füzuli tək bir qitə yazmışdır:

Necə bir nəf <i>fəilAtün</i> Yeməgü iç <i>fəilAtün</i>	-s təmənnə <i>fəilAtün</i> -mək ola dil <i>fəilAtün</i>	-sı ilə <i>fəilün</i> -xahın <i>fəilün</i>
---	--	---

Burada biz bu növün iki variantını eyni beytdə görürük. İndi o biri variantlarını da görək:

Eyləyib zöh <i>fəilAtün</i> Məbədin mət <i>fəilAtün</i>	-dü vərədən <i>fəilAtün</i> -bəx ola şa <i>fəilAtün</i>	nifrət <i>fəilün</i> -mü səhər <i>fəilün</i>
--	--	---

Rəməl bəhri növlərindən Füzuli bir növü də işlətmişdir. Bu, Azərbaycan rəməlinin səkkizinci növüdür ki, fəilAtün failAtün fəilAtün failAtün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin tək bir qəzəli vardır:

Büti-növrə Bu nə dindi <i>fəilAtü</i>	-sim nəmazə -r,allah-allah, <i>fəilAtün</i>	şəbü ruzⁱ bütə səcdə <i>fəilAtü</i>	rağib olmuş, racib olmuş, <i>fəilAtün</i>
---	---	--	---

Buraya qədər Füzulinin rəməl bəhrində yazdığı bütün əsərləri göstərildi. Bildik ki, Füzuli bu bəhrin altı növünü yaradıcılığında tətbiq etmiş və bunlarda böyük-küçük, üç yüz dörd əsər yazmışdır.

Füzuli şeirinin vəznində rəcəz bəhri

Azərbaycan əruzunun üçüncü bəhri rəcəz bəhridir. Ümumiyyətlə, iyirmidən artıq növü olan bu bəhrin Azərbaycan şeirində indiyə qədər dörd növü işlənmişdir. Maraqlıdır ki, Nəsimidən Möcüzə kimi bir çox şairlərimizin müxtəlif növlərində tətbiq etmiş olduqları bu bəhrə Füzuli əhəmiyyət verməmişdir. Ərəb əruzunun ən fəal bəhrlərindən olan rəcəz bəhrini Füzuli ərəbcə əsərlərində də işlətməmişdir. Azərbaycan dilində olan əsərlərdə rəcəz bəhrinin ikinci növündə Füzulinin tək bir qəsidəsi var. Bu növ müstəfilün müstəfilün ölçüsündədir. Qəsidədən bir parça:

Həq məzhəri Gər etməsə Bir nar^dən Vergil ona <i>müstəfilün</i>	-dir hər çiçək, nəqqaş şək şəklini çək nəşvü nəma. <i>müstəfilün</i>
Tutmuş həqə Açmış həqi Qılmış nəzər, Sirri-həqi <i>müstəfilün</i>	nərgis yüzün, -qətbın gözin, görmüş özin -lə aşına. <i>müstəfilün</i>

Füzuli şeirində mütəqarib bəhri

Azəri əruzunun dördüncü bəhri mütəqaribdir. Bu bəhrin indiyə qədər bizdə dörd növü işlənmişdir. Füzuli bunun yalnız birinci və ikinci növlərini çox məhdud surətdə əsərlərində tətbiq etmişdir. Bu bəhrdə onun üç əsəri var.

Mütəqarib bəhrinin birinci növü dörd dəfə fəU-lün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzulinin bir qəzəli var:

Cahan iç Ona sər <i>fəUlün</i>	-rə hər fit -vi-qəddin <i>fəUlün</i>	-nə kim ol -dir, əlbət <i>fəUlün</i>	-sa hadis, -tə, bais <i>fəUlün</i>
--	--	--	--

Töküb eş Saçar nəf	-kⁱ kuyun -üçün da	-də vəslin -nə torpa	dilər dil, -ğa haris¹.
-------------------------------------	--	---------------------------------------	--

I Müasir dilimizdə müvafiq sözlərin sonunda apostrof yazılmır-sa da, klassik dilimizin imlasında bu, zəruridir. Burada misra-da “nəf” sözünün apostrofu vəznin tələbi üzrə ikinci bölmə keçir bə, “nəf” ilə “üçün” arasında ayırıcılıq rolu oynamaq-dan başqa, ərəbin ayınından gələn, bizdə saitləşən, bir boğaz səsini bildirir; “nəf” ilə “ ‘ ” iki bölmə ona görə ayrılırlar ki, şeirimizin vəzni birinci və orta bölmələrin sonunda iki sa-mitin yanaşı durub bir hecada birləşməsinə qəbul etmir.

Yenə bu ölçüdə Füzulinin bir qəsidəsi var:

Yenə dəş Cahan bi <i>fəUlün</i>	-t' sərsəb -təkəllüf, <i>fəUlün</i>	-z'dir, fəs təkəllüf <i>fəUlün</i>	-li xürrəm, -də aləm. <i>fəUlün</i>
---	---	--	---

Əgər ma Məh olmaz	-hə mehri- dəxi meh	ruxün sal -ridən zər	-sa pərtöv, -rəcə kəm.
------------------------------------	--------------------------------------	---------------------------------------	---

Bu bəhrin ikinci növü üç fəUlün bir fəul ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzuli divanının dibaçəsində qəzəl haqqında bir şeir var:

Qəzəldir Qəzəldir <i>fəUlün</i>	səfabəx güli-bu <i>fəUlün</i>	-şi-əhli- -sitani- <i>fəUlün</i>	nəzər. hünər. <i>fəul</i>
---	---	--	---

Qəzəl de Oxumaq <i>fəUlün</i>	ki, məşhu da, yazmaq <i>fəUlün</i>	-ri-dövra da asa <i>fəUlün</i>	-n ola, -n ola. <i>fəul</i>
---	--	--	---

Bu beytin son misrasında və yenə bu məqalədə gətirilən bir sıra misallarda bəzən bölümün son sözündən və ya sözünün sonundan bir hərf alınıb sonrakı bölümə keçirilir. Məsələn, asa-n ola və b. k. Bu,

bəlkə oxuculara süni kimi görünsün, ya da anlaşılmaz. Lakin bu, səbəbsiz və mənasız deyildir.

Birincisi, əgər burada “n” hərfi misranın dördüncü bölümünə keçirilməsəydi, bu bölmə ilə üçüncü bölüm arasında istənilən ahəng bağlılığı əmələ gələ bilməzdi, “asan” ilə “ola” sözləri arasında inşadla (deklamasiyada) bir kəsiklik, yarıqlıq əmələ gələrdi, bu da misranın ahəngcə vəhdətini və bütövlüyünü xələldar edərdi. İkincisi, əgər burada “n” hərfi “asa” ilə birlikdə üçüncü bölümə qalsaydı, bu sözdə olan “a”lar qısa tələffüz edilə bilərdi, dolayısı ilə yenə şeirin vəzn ahəngi pozulardı; “n”in sonrakı bölümə keçirilməsi oxucunu “asa”nın hecalarını, doğru olaraq, uzatmağa sövq edir. Beləliklə, “asan” sözünün burada iki bölüm arasında parçalanması həm bu bölümləri eyni sözün hissələri ilə bir-birinə bağlayır, həm də üçüncü bölümün tələffüz ahəngini vəzn ölçüsünün tələbi üzrə təmin edir. Oxucu bu məqalədə Füzulinin müxtəlif şeirlərində bu tipdən olan başqa misallara da diqqət etsə, hamısında bu göstərilən prinsiplərə riayət edildiyinə qane olacaq.

Füzuli şeirində müzare bəhri

Azəri əruzunun beşinci bəhri müzare bəhridir. Bunun Azərbaycan şeirində üç növü var ki, üçü də Füzuli tərəfindən tətbiq edilmişdir.

Müzare bəhrinin birinci növü məfUlü failAtü məfallü fAilün ölçüsündədir. Füzuli bu ölçüdə on səkkiz qəzəl yazmışdır, bunların biri müləmmə' (- hər beytin bir misrası azərbaycanca, bir misrası ərəbcə), on yeddisi isə azərbaycancadır. Bunlardan biri “Leyli və Məcnun” poemasının içində, on altısı “Qəzəllər”dədir. “Leyli və Məcnun”da olan:

Ya rəb, bə <i>məfUlü</i> Bir dəm bə	-layi-eşq i <i>failAtü</i> -layi-eşq ⁱ	-lə qıl aş <i>məfallü</i> -dən etmə cü	-na məni <i>fAilün</i> -da məni.
---	---	--	--

“Qəzəllər”dən:

Səbrim a Az olsa <i>məfUlü</i>	-lıb fələk mə hər məta o <i>failAtü</i>	-nə yüz min cə -na el çox bə <i>məfallü</i>	-fa verir, -ha verir. <i>fAilün</i>
--------------------------------------	---	---	---

Yenə bir beyt:

Hər qeyd o Gər şaxi- <i>məfUlü</i>	-lursa məhz ⁱ güldən olsa, <i>failAtü</i>	bəladır ki, kədurət ve <i>məfallü</i>	bülbülə -rər qəfəs <i>fAilün</i>
--	--	---	--

Füzuli müzare bəhrinin bu ölçüsündə yenə üç qəsidə yazmışdır. Bunlardan biri “Leyli və Məcnun”da, ikisi qəsidələri sırasındadır. Bunlardan biri başdan-başa bir bədiə olan “Qış qəsidəsi”dir. Ondan burada iki beyt alırıq:

Bir gün ki, Tutmuşdu <i>məfUlü</i>	dey əlamə üz füsurdə <i>failAtü</i>	-tin etmişdi -liyə təbi- <i>məfailü</i>	aşkar, rüzigar. <i>fAilün</i>
--	---	---	---

Bərgini Yəni tə	şaxi-gül ye -cəmmülinə	-lə vermişdi cahanın yox	sərtəsər etibar
----------------------------	-----------------------------------	-------------------------------------	----------------------------

Bu ölçüdə Füzulinin altı qitəsi var. Bunların birindən bir beyt misal gətirək:

Doğrulu <i>məfUlü</i> “Ya” hərfi	-ğilə hərf <i>failAtü</i> -ni ayağə	-lərə sədr¹ <i>məfailü</i> buraxmışdı	-dir “əlif”¹ <i>fAilün</i> -r evicac²
--	---	--	---

1 Əlif hərfi ərəb əlifbasında (ا) şəklində düz, doğru bir xətt kimi, ya hərfi isə (ع) şəklində əyrilikli yazılır: eyni zamanda, ərəb əlifbası tərtibində əlif (ا) birinci hərf kimi ən başda, ya (ع) isə sonuncu hərf kimi ən ayaqda durur. Füzuli ərəb əlifbasının bu quruluşundan didaktik bir məna çıxararaq deyir ki, əlif kimi doğru olsan, başda olacaqsan, ya kimi əyri olsan ayaqda qalacaqsan.

Burada kor hecalar özünü bariz surətdə göstərir: aydınca ikişər heca olan “hərf-lər” və “sədr-dir” sözləri burada üçhecalı kimi hərfiləri və sədridir şəklində oxunmasa, şeirin vəzni pozular, misranın ahəngi qitənin o biri misralarından ayrılıb başqa tərzə girər. Lakin burada Füzuliyə haqq qazandıran, qüsurlu kimi görünən bu hadisəni doğruldan bir hal var, o da həmin sözlərdə üç samit hərfin rfl-nin və drd-nin yanaşı işlənməsidir. Azərbaycan dili sait-samitlərinin sözlər içində sıralanmasında xoş bir intizamə malik olan ahəngdar bir dildir. Üç samit səsin yan-yanə durması bu gözəl dilin fonetik quruluşuna müxalifdir. Ona görə də bu hal misrada istər-istəməz üç samitin arasında – “rf” ilə “l” və “dr” ilə “d” arasında – bir – “qeyri-qanuni” saitin – kar heca saitinin dildə yaradılmasına səbəb olur, bunun yaradılması ilə də şeirin həm vəzni, həm ahəngi düzəlidir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Füzuli özü bu şeirini inşad edərkən “hərflər” və “sədrdir” sözlərini yazıldığı kimi ikihecalı deyil, üçhecalı oxumuşdur. Bunu isbat etməyə ikinci bir dəlil də var. Bu sözlərin daxil olduğu bölümləri onların təfilələri ilə oxunan kimi deyil, yazılan kimi hecalar üzrə qarşılaşdırın:

Doğrulu	ğ	lə hərf	-	lə	rə	sədr	-
məfUlu	fa	la	tü	mə	fa	İ	lü

Görünür ki, vəznin qəlibləri dördhecalı, misranın onlara müqabil bölümləri isə üçhecalıdır. Bunun nəticəsi olaraq, birinci təfilədə tü, ikincidə lü hecasının yerləri şeirdə boş qalır, misranın vəzni pozulur. İndi bölümləri bir də kor hecanın tələffüz edilən, fəqət yazılışda göstərilməyən saiti ilə yazaq, yenə təfilələrlə qarşılaşdıraq:

ği-lə-hər-fⁱ	-lə-rə-sədrⁱ
fa-i-lA-tü	mə-fa-İ-lü

Beləliklə, misranın bölümləri ilə qəlibləri, yəni mövzu ilə vəzn (çəkilən ilə çəki) mütabiq gəlir və şeir öz ahəngini tapır.

Füzulinin bu ölçüdə, yəni müzare bəhrinin birinci növündə yenə bir neçə əsəri vardır. Həbibinin məşhur “dedim, dedi” şeirinə Füzulinin nəzirə olaraq yazdığı təsdis (altılama), bizə məlum olan yeganə mərsiyəsi¹ və “Leyli və Məcnun”da iki münacatı bu ölçüdə yazılmışdır. Təsdisindən birinci bəndini alaq:

1 “Hədiqət-üs-süəda”dakı mərsiyəni nəzərə almırıq.

Dün sayə Kim, qəddi <i>məfUlü</i>	saldı başı dilrüba i <i>failAtü</i>	-mabir sərv-i- -di, rəftarı <i>məfaİlü</i>	sərbülənd dilpəsənd <i>fAilün</i>
---	---	--	---

Göftarə Bir püstə	gəldi nagəh gördüm onda	açıb ləli- tökər rizə-	nuş¹xənd rizə qənd
------------------------------------	--	---	--

Sordum: mə <i>məfUlü</i> -yoxyox, də	-gər bu dürci- <i>failAtü</i> -vayi-dərdi-	dəhəndir, de <i>məfaİlü</i> nihanındü	-dim, dedi: <i>fAilün</i> -rür sənin
--	--	---	--

Bu müsəddəsi vəznə üzrə təhlil etməkdə biz təfərrüatə varsayıdıq, üçüncü misranın ikinci bölümündəki “nagəh” sözünün “h” səsinə üçüncü bölümə keçirməli və oxunuşda “açıb” sözü ilə birləşdirməli idik. İkinci bölümün qəlibi olan failAtü təfiləsinin saitlə bitməsi və üçüncü bölümün qəlibi olan məfaİlü təfiləsinin samitlə başlanması bunu tələb edirdi. Lakin “h” səsinin zəif bir samit olması¹, xüsusən burada iki sait arasına düşərək yox olan kimi olması və bunun üçün də misranın və bölümlərin vəzninə, demək olar ki, heç bir təsir göstərməməsinə görə, biz onu bölməyə (təqtidə) öz sözündən ayırmışıq.

Yenə bu misranın son bölümündə “nuşxənd”

¹ Müqayisə edin: haçar – açar, hindi – indi, helə - elə və s.

sözünə “ş” ilə “x” arasında bir kiçik “i” saiti əlavə etdik, yəni ikihecalı nüsxənd sözünü üçhecalı etdik, çünki Füzuli şeirinin musiqisi bunu tələb edir. Əgər biz bunu etməsəydik, bu söz öz üçhecalı qəlibinə - fAilun vəzninə mütabiq olmayacaqdı. Lakin, yuxarıda bir yerdə deyildiyi kimi, bu artırılan “i” tam bir sait hüququna malik bir səs deyil, kor heca saitidir, yəni yazılmayıb və heç vaxt vurğu qəbul etməyib, yalnız inşadda vəznin düzgünlüyü üçün tələffüz edilən saitdir.

Müzarein birinci növü ölçüsündə Füzulinin yenə üç əsəri var. Bunların ikisi müəmmalarında, biri divanın dibaçəsindəki mənzum parçalar arasındadır. Müəmmalarından biri budur:

Məhnətsə Bəzl eylə <i>məfULü</i>	-rayi-sinə -rəm xədəngi <i>failAtü</i>	-mə gəldikcə -nə hər ləhzə <i>məfaİlü</i>	müttəsil, xuni-dil <i>fAilün</i>
--	--	---	--

Dibaçədə olandan bir beyt:

Seyti-fə Mən məhdi- <i>məfULü</i>	sahət ilə etibarⁱ <i>failAtü</i>	sözüm tutdu -də tifi-zə <i>məfaİlü</i>	aləmi, -bun hənuz, <i>fAilün</i>
---	---	--	--

Birinci beyt, müəmma beyti, göründüyü kimi, vəznə son dərəcə dolğun, düzgün, sağlam bir vəziyyətdədir. Dilin və sözlərin “təbii” ahəngi ilə

vəznin tələbləri çox mətin bir surətdə bir-birinə kiplənmişdir. On altıncı əsrdə deyil, şeirimizin vəzni dörd əsr təkamül etdikdən sonra da, yəni bu gün də ən sağlam əruzçu şairimiz dil ilə vəzni yalnız bu qəddər birləşdirə bilərdi.

Altdakı beytin ikinci misrasında “etibar” sözünün üstünə bir “i” artırmaq zəruridir. Yüz onuncu səhifədə “nuşxənd” sözünə bunu biz söz kökünün daxilində artırıq, burada isə köklə şəkilçi arasına artırırıq. Bu olmasa ikinci bölümü təşkil edən “etibar” sözü bu bölümün ölçüsü olan failAtün qəlibinə mütəbiq düşməyəcək, çəki ilə çəkilən bərabər olmayacaq. Doğrudur, əgər bu sözün şəkilçisini (- də ni) ondan ayırıb üçüncü bölümə verməsək, ikinci bölümün işi düzələrdi: etibardə (yaxud etibarda) ilə failAtü bir-birini tutardı. Lakin o zaman üçüncü bölümə “tiflizə” qalardı ki, bu da məfəllü qəlibinə düşməyəcəkdi, təfilənin birinci hecasının – “mə”nin yeri bölümə boş qalacaqdı və şeirin vəzni pozulacaqdı.

Burada qeyd etməliyik ki, klassik şeirimizin, o cümlədən Füzuli şeirinin vəznini düzgün təyin etməkdə imlanın da müəyyən rolu var. Söz içində qalın saiti incə sait izlərkən birincisi çox zaman uzanır, əksinə, qalın sait izlərkən birincinin meyli qısa de-

yilməyə tərəf olur. Bunu misallarla aydınlaşdırmaq: sadə, badə, razi, qazi, lalə, piyalə, dahi, allahi və s. bu kimi sözlərin son incə hecaları özlərindən qabaqkı “a” saitinin uzadılmasına yardım edən kimi olur, həmçinin, bu “a”ların uzadılması özlərindən sonrakı saiti incəliyə çəkir. Yuxarıdakı sözlərin “a”larını biz qısa tələffüz etsək, son hecaların incə saidləri asanlıqla qalınlaşacaq: sada, bada, razı, lala, piyala, dahi, allahı və s.; əksinə, qısa “a”dan sonrakı hecaların incə deyilməsində müəyyən çətinlik duyulacaq. Bunu yaxşı anlamaq üçün: xata, xala, bala, dava, qala, şahı, xalı, aşna, bağa və s. bu kimi sözlərin birinci hecasını qısa deməklə bərabər, ikinci hecasını incə tələffüz etmək istəsək, yəni xatə, balə, dabə, qalə, şahə, xali, aşnə, bağə və s. kimi demək istəsək, tələffüzümüzdə incə bir gərginlik hiss edəcəyik.

Ədəbi dilimizdə olan bu fonetik təbiət dilimizin iki keyfiyyətindən: birincisi, ondakı sinqarmonizm qanunundan, ikincisi, onda uzun saidlərin olmamasından doğulur. Dilimizin bu iki keyfiyyəti, bir tərəfdən, müasir dilimizin imlası ilə klassik dilimizin imlası arasında olan fərqləri izah etməyə, ikinci tərəfdən, klassik ədəbi dilimizin ərəb əlifbasında görünməyən saidləri və onlardakı xüsusiyyətləri kəşf etməyə bizə

yardım edir. Bu ikinci məsələ, eyni zamanda, şeirimizin, o cümlədən Füzuli şeirinin vəznə məsələsilə birləşməyə bağlıdır. Yuxarıda biz “etibardə” sözünün qabağında bir də mötərizə içində (etibarda) yazmaqda da bu mühüm məsələnin bir çüzünə toxunmuşduq. Bu sözün “etibardə” şəklində imlalanması bizə incə saitli “də”dən qabaqki hecanın “a” saitinin uzunluğunu bildirən kimi, “etibardə” şəklində imlalanması da bizə həmin “a”nın qısalığını bildirir. Bizim “etibaridə” yazmağımız, yəni “r”nin üstündə bir kor heca saiti əlavə etməyimiz qalın köklə (etibar sözü ilə) incə şəkilçi (-lə şəkilçisi) arasında neytral bir keçid yaratmaq ehtiyacından irəli gəlmişdir. Bu ehtiyacın ödənilməsi də, eyni zamanda, Füzuli şeiri vəzninin tələbini ödəməyə xidmət edir.

Klassik dilimizin imlası ilə bugünkü dilimizin imlası arasındakı ayrılıqlar çox zaman məhz bu məsələdən doğulur. Buna görədir ki, bizim bu gün, məsələn, başıma, bağa, ahını, halım, aya, murada, saat, ikrahım, halaldır və s. şəklində yazdığımız çoxlu belə sözləri Füzulinin əsərlərində redaktor: başımə (s. 92, 323)¹, bağə (s. 323), ahini (s. 323), halim (s.

¹ Misallar: Füzuli, Əsərləri, I cild, Bakı, 1944-cü il nəşrindən alınmışsa da, 1958-ci il nəşrində də bunlar eynilə belədir.

155), ayə (s. 265), müradə (s. 262), ikrahim (s. 92), hələldir (s. 31), və s. şəklində imlalandırır. (Bu misallar içində murad, halal kimi sözlərin ilk hecalarındakı fərqlər araşdırdığımız məsələnin başqa cəhətinə toxunduğu üçün, burada biz bundan bəhs açmırıq). Lakin bu araşdırdığımız məsələ hələ bizdə nəzəri olaraq yaxşı öyrənilməmiş olduğundan Füzuli əsərlərinin imlasında bu sahədə müəyyənlik yoxdur. Onda, məsələn, həm başimə (s. 92), həm (başinə deyil) başına (s.185), həm vüsələ, həm (visalim deyil) vüsəlim (s. 119), həm halım (s.155), həm (xəyalın deyil) xəyalın (s. 92), həm sövdadən (s. 275), həm (sövdadır deyil) sövdadır (s. 275), həm rüxsarı (s.219), həm (rüxsarında deyil) rüxsarində (s. 303), yaxud (rüxsarına deyil) rüxsarinə (s.275), həm müradə, həm (müradin deyil) muradım (s. 275), həm ayə (s. 265), həm (ayi deyil) ayı (s.274) və s. kimi imla qarışıqlıqları və prinsipsizlikləri çoxdur. Bu hal, aydındır ki, Füzuli şeirinin vəznini düzgün və əsaslı izah etmək işində də, müəyyən dərəcədə mane olur, çünki bu əsərlərin imla cəhəti onların vəzni məsələsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Füzuli əsərlərinin imlası XVI əsrin Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Buna görə

də onun elmi surətdə hərtərəfli və düzgün əsaslandırılması Füzuli şeirinin vəznə məsələsində bir çox cəhətləri daha dəqiq müəyyənləşdirir.

Bu qısa, lakin zəruri izahatdan sonra müzərinin birinci növü ölçüsündə Füzulinin yazdığı əsərlərə yekun vurmaq üçün deməliyik ki, şair bu ölçüdə, on səkkizi qəzəl olmaqla müxtəlif janrlarda otuz dörd parça əsər yazmışdır.

Müzərə bəhrinin ikinci növü iki dəfə məFULü failAtün ölçüsündədir. Bu ölçüdə Füzuli yalnız dörd qəzəl yazmışdır. Bunlardan misallar:

Zülfü ki Yoxdur o <i>məFULü</i>	-mi ayağın -nun yanında <i>failAtün</i>	qoymaz ö bir qılca <i>məFULü</i>	-pəm nigarım, etibarım. <i>failAtün</i>
---	---	--	---

Yaxud:

Olsaydı <i>məFULü</i> Bir ah i	məndəki qəm <i>failAtün</i> -lə verərdi	fərhadi- <i>məFULü</i> min Bisü	mübtəladə, <i>failAtün</i> -tuni badə
--	---	---	---

Azəri müzəresinin üçüncü növü məFULü failAtün, yəni onun ikinci növünün yarısı ölçüsündədir. Füzuli bu ölçüdə tək bir qəzəl yazmış, o da azərbaycanca-ərəbcə bir müləmmədir. Ondan bir parça:

Mən mübtə Məndən i <i>MəfUlü</i> Vəl-ömrü Misl-ür-ri	-layi-hicran, -raqⁱ canan, <i>failAtün</i> keyfə makan yahi rayih¹
--	--

Beləliklə, Füzulinin müzare bəhrinin Azərbaycan əruzunda işlənən üç növündə otuz doqquz əsər yazdığı aydın olur.

Füzuli şeirində müctəs bəhri

Azəri əruzunun altıncı bəhri müctəs bəhridir. Bu bəhrin bizdə iki növü var. Füzuli bunun ikinci növündə on bir qəzəl yazmışdır. Müctəs bəhrinin bu növü məfAilün fəilAtün məfAilün fəilün ölçüsündədir. Lakin bunun son təfiləsi şeirimizdə və Füzuli şeirində iki variantda işlənir: birinci variantında son təfilə üç hecalı fəilün, ikinci variantda isə bu, iki hecalı fəilün ölçüsündədir. Hər iki variant eyni şeirdə sərbəst surətdə, misranın sonunda gələn sözün quruluşundan asılı olaraq işləndiyi üçün biz bunu iki növə ayıra bilmirik,

1 Yəni: ömr, necə olur-olsun, külək kimi əsib gedəndir.

eyni ölçü növünün iki variantı sayırıq. Aşağıdakı misallar dediklərimizi daha da aydınlaşdırır:

Xoş ol zaman Nə mübtəla <i>məfAilün</i>	ki, hərimi- -yi-bəla, nə <i>fəilAtün</i>	visalə məh müqəyyədi <i>məfAilün</i>	-rəm idim, qəm idim. <i>fəilün</i>
---	--	--	--

Füzulinin bu baş beyt (mətlə) ilə başlanan qəzəli müctəsin ikinci növünün birinci variantı ölçüsündə yazılmışdır. Son bölümlərin üçhecalı olması, yəni “rəm idim”, “qəm idim” bölümlərinin fəilün təfiləsinə mütabiqəti bunu göstərir. İkinci misal:

Tutuşdu qəm Müqəyyəd ol <i>məfAlün</i>	oduna şa -du ol aza <i>fəilAtün</i>	-dⁱ gördüyün -dⁱ gördüyün <i>məfAilün</i>	könlüm. könlüm. <i>fəlün</i>
--	---	---	--

Füzulinin bu baş beyt ilə başlanan qəzəli müctəsin ikinci növünün ikinci variantında yazılmışdır. Son bölümün ikihecalı olması, yəni rədif kimi təkrar edilən “könlüm” bölümünün fəlün təfiləsinə mütabiq olması bunu göstərir.

İndi burada bu iki ölçünün yalnız eyni bəhr növünün variantları olduğunu, müctəs bəhrinin müxtəlif növləri olmadığını isbat etmək üçün göstərməliyik ki, baş beyti və hər beytin ikinci misrası üzrə birinci variantda - fəilün variantında - yazılmış birinci

qəzəldə üçüncü, doqquzuncu və on birinci misralar ikinci variantdadır. Bunların birini misal gətirək:

Gəzərdim it <i>məfAilün</i>	-lərin içrə <i>fəilAtün</i>	fəzayi-ku <i>məfAilün</i>	-yunda. <i>fəlün</i>
---------------------------------------	---------------------------------------	-------------------------------------	--------------------------------

Doqquzuncu misranın son bölümü – lından (fə-lün), on birinci misranın da son bölümü – günlər (fə-lün)-dür.

İkinci qəzələ gəlincə, baş beyti və hər beytinin ikinci misrası üzrə ikinci variantda – fəlün variantında – yazılmış bu qəzəldə baş beytdən başqa bütün beytlərin birinci misrası birinci variantda – fəilün variantındadır. Bunların birini misal gətirək:

Nə gördü ba <i>məfAilün</i>	-dədə bilmən <i>fəilAtün</i>	ki, oldu ba <i>məfAilün</i>	-dəpərəst. <i>fəilün</i>
---------------------------------------	--	---------------------------------------	------------------------------------

Demək, bu qəzəlin baş beytlə birlikdə bütün cüt misralarının son bölümü ikihecalı (könlüm – fə-lün) ikən, bütün tək misralarının son bölümü üçhecalıdır (-du xərab, -də pərəst, əridi, - duğunu, -rət idi, -neyi-Rum = fəilün).

Füzulinin bu çox xoşagələn ölçüdə yazılmış qəzəllərindən bir misal da alaq:

Yürütməyin <i>məfAlün</i> Həram¹za	ərəqi məc <i>fəilAtün</i> -dəni qoymın	-lis içrə ba <i>məfAlün</i> həlal¹za	-də ilə, <i>fəilün</i> -də ilə¹
---	--	---	--

Göründüyü kimi, bu qəzəl də baş beyti üzrə müctəsin ikinci növnün birinci variantında yazılmışdır. Lakin bunun da üçüncü, doqquzuncu, on birinci və on beşinci misraları bu vəzn ölçüsünün ikinci variantındadır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında da bu ölçüdə yazılmış bir qəzəl var. Baş beyti budur:

Xilafi-rə Məni gül is <i>məfAilün</i>	-yim ilə, ey -tər ikən müb <i>fəilAtün</i>	fələk, məda -təlayi-xa <i>məfAilün</i>	-r etdin! -r etdin! <i>fəlün</i>
---	--	--	--

Füzuli bu ölçüdə, azəri müctəsinin ikinci növündə səkkiz qəsidə yazmışdır. Bunlardan yalnız birinci qəsidəsinin ilk beytini misal göstərməklə kifayətlənirik:

1 Misranın birinci və üçüncü bölümündəki sözlər üstünə kor heca saiti olan “i” işarəsi qoyulmuşdur. Bu işarə həm m-z və l-z samitləri arasında natamam bir saitin varlığını, həm də özündən qabaqkı saitin uzunluğunu bildirir.

Həva əra <i>məfAilün</i>	-yisi-gülza <i>fəilAtün</i>	-rə oldu çöhl <i>məfAilün</i>	-rəgüša <i>fəilün</i>
------------------------------------	---------------------------------------	---	---------------------------------

Baharⁱ gül <i>məfAilün</i>	-şənə geydir <i>fəilAtün</i>	-di hülleyi- <i>məfAilün</i>	xəzra <i>fəlün</i>
---	--	--	------------------------------

Göründüyü kimi, Füzulinin rədifli qəzəllərinə rəgmən, bu qəsidəsinin hətta baş beyti bu ölçünün müxtəlif variantlarında yazılmışdır: -rəgüša – fəilün, xəzra – fəlün. Birincisində üçhecalı bölümün ikincisində ikihecalı bölümə vəzncə bərabər olmasının səbəbi “-rəgüša”nın hər üç hecasının açıq olması, “xəzra”nın isə birinci hecasının qapalı, ikinci hecasının uzun olmasıdır. Burada birincinin də (-rəgüşanın da) son hecasının uzun olduğunu, bununla ikincinin (xəzranın) son hecasına vəzncə bərabər olduğunu nəzərə alsaq, bu qərara gəlməliyik ki, birincinin iki açıq-qısa hecasının şeirdə vəzni ikincinin bir qapalı hecasının vəzninə təndir. Buna görə misralar, onlardakı heca sayı üzrə bərabər olmasa da, vəzncə bərabərdir.

Füzulinin əsərlərində iki tərkibbənd var. Bunların biri, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həzəc bəhrinin birinci növündə, dörd bölümlü bütöv həzəc ölçüsündə, biri isə müctəs bəhrinin ikinci növündə yazılmışdır. Bunun baş beytini misal gətirək:

Mənəm ki, qa Müsafiri- <i>məfAilün</i>	-filəsala rəhi-səhra <i>fəilAtün</i>	-ri-kariva -yi-mehnətü <i>məfAilün</i>	-ni-qəməm, ələməm. <i>fəilün</i>
--	--	--	--

Füzuli müəmmalarından da üçünü bu ölçüdə yazmışdır. Bunların birini misal alağ:

Nəçük ki, ra Dili-şikəs	-hətiçün ğu -tə yatır ox	yatır yuva -ların ara	sında, -sında.
--	---	--	---------------------------------

Şairin “Şikayətnamə”sində də “Zəhi misalı-şərifü...” sözlərilə başlanan bir nəzmi müctəs bəhrinin bu ölçüsündə yazılmışdır.

Beləliklə, görünür ki, Füzuli müctəs bəhrinin Azərbaycan şeirində işlənən fəal növündə, yəni azəri müctəsinin ikinci növündə, on biri qəzəl olmaqla, müxtəlif janrlarda ümumiyyətlə iyirmi altı əsər yazmışdır.

Əruz vəzninin buraya qədər göstərdiyimiz altı bəhrinin növlərindən başqa Füzuli yenə bu vəznin dörd bəhrini əsərlərində işlətmişdir. Bunların arasında ən fəal xəfif bəhridir.

Füzuli şeirində xəfif bəhri

Əruzçuların göstərdiyi üzrə, ümumiyyətlə, on ikidən artıq növü olan xəfif bəhrinin azəri əruzunda yalnız bir növü və bunun dörd variantı var:

- I. FailAtün məfAilün fəilün
- II. FailAtün məfAilün fəlün
- III. FəilAtün məfAilün fəilün
- IV. FəilAtün məfAilün fəlün

Bütün Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Füzuli şeirində xəfif bəhri ilə yazılmış mənzum əsərlərin misraları bu dörd variantda yazılmışdır. Əgər biz bunları növ deyə qəbul etsəydik, “Azərbaycan şeirində xəfif bəhrinin dörd növü var”, – deyə bilərdik. Bunu deyə bilmirik, çünki bu variantların müstəqil olaraq hər hansı birində Azərbaycan şeirində tək bir əsər də göstərmək mümkün deyildir. Hansı şairimizin xəfif bəhrində yazılmış hansı əsərini alsaq, biz onun bu bəhrin müxtəlif variantlarında yazıldığını görürük. İkinci tərəfdən, əgər hər mənzum misra bir şeir sayılsaydı, onda da demək olardı ki, bizdə xəfif bəhrinin dörd növü vardır. Lakin, aydındır ki, bir misra bir şeir deyildir. Misra şeirin yalnız vahididir.

Füzulinin xəfif bəhrində yazmış olduğu əsərlərinin vəznə təhlili bu dediklərimizi təsdiq edəcək.

Şairin azərbaycanca bu bəhrdə yazdığı ən böyük əsər “Bəngü badə” poemasıdır¹. Bu əsərdən xəfif bəhrinin yuxarıda göstərilmiş dörd variantına misallar gətirək:

I variant

Hər kim olsa Mən gəlincə <i>failAtün</i>	ayağıma qamu aya <i>məfAilün</i>	baş urar, -ğa durar. <i>fəilün</i>
--	--	--

Yaxud:

Hər nə dərd ol Təb güzgü	-sa mən dəva -sünə cila	verərəm, verərəm
---	--	-----------------------------------

1 Professor Köprülü Fuadın: “Bəng, yəni əsrar ilə şərab arasında bir münazərədən ibarət olan bu 500 beytə yaxın məsnəvi, Şah İsmailə ithaf edilən farsı bir mənzumdur ki, şairin ilk gənclik əsərlərindən sayıla bilər” (İslam Ansiklopedisi, 37. Cüz. S. 695 İstanbul 1947) deyərək, Füzulinin bu əsərini farsca sayması bir yanlışlıq nəticə olsa gerek. Bu poemada farsca olan 42 mənzum sərlövhə və Nizaminin “həft peykər”indən tənzim edilmiş bir beyt var (: hər çə əndişə də qoman avərd – Mətbəxi rəft-o də miyan avərd. Nizamidə bunun “Mətbəxi zud də miyan avərd” nüsxəsi də var). Mətn isə azəricədir. Həcminə gəlincə, İstanbul nəşrində (Çələbizadə Məhməd Münir, hicri 1328) – 439, Bakı nəşrində isə (H.Araslı, 1949 – 434 beytdir. Poemanın vəznində (xəfif bəhrində) olan 21 beyt farsca sərlövhələr bu saya daxil deyil.

Və ya

Sən nəşən ki, Gizli işlər	səninlə ya -də raz¹da	-r olalar, -r olalar
--------------------------------------	---	---------------------------------

II variant

Çün kədürət Gərm olub me <i>failAtün</i>	gedib səfa -də, iştəha <i>məfAilün</i>	gəldi, gəldi <i>fəlün</i>
---	---	--

Yaxud:

İztirab iç Badəyə xey	-rəyəm, xüma -li intiza	-rım var, -rım var.
----------------------------------	------------------------------------	--------------------------------

Və ya:

Doldurub sa Cami- gül iç	-qiyl-səba -rə badeyi	hərdəm şəbnəm.
-------------------------------------	----------------------------------	---------------------------

III variant

Yox özündən Ki, nə tərki <i>failAtün</i>	məgər sənin -b¹ sən, nədir <i>məfAilün</i>	xəbərin¹ hünərin. <i>fəilün</i>
---	--	---

1 Bu misranın birinci bölümünü “yox özündən” kimi deyil yəni “yox” sözünü ayrı, “özündən” sözünün ayrı deyil, “yo x-özündən” kimi yəni “x” samitini “ö” saitilə birləşdirərək oxumalı, həm də “yo” hecasındakı “o” saitini qısa tələffüz etməli, əks halda, misranın vəznə xəfif bəhrinin III variantı deyil, I variantı olar.

Yaxud:

Mənə eldən Elə məndən	dəyər tapan yetər nişə-	cavü zur, -tü sürur.
----------------------------------	------------------------------------	---------------------------------

Və ya:

Nə səbəbdən Nə günah ey	günah'ka -lədim ki, xa	-r olubam -r olubam.
------------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------

IV variant

Dizi üzrə Dedi, ey ba <i>fəilAtün</i>	rəvan gəlib -də, işrətin <i>məfAilün</i>	saqi, baqi! fəlün
--	---	----------------------------------

Yaxud:

Mən əgər ra Başına çox	-zı olmasam bəla gələr	səndən, məndən.
-----------------------------------	-----------------------------------	----------------------------

Və ya:

Olamı kim Mənə endir	-sə göstərə -məyə səri-	cürət, taət.
---------------------------------	------------------------------------	-------------------------

Buraya biz “Bəngü badə”dən məhz öylə beytlər seçdik ki, onların hər iki misrası xəfif bəhrinin eyni vəzn variantında olsun. Lakin poemanın çox

beytlərində bu vəzn vəhdəti yoxdur. Onlar əksəriyyətə müxtəlif variantlı misralardan ibarətdir. Eyni beytdə bu variantların hər cür birləşmələrinə təsadüf etmək çətin deyil. Aşağıdakı misralardan bunu açıq görmək olur.

Eyni beytdə I və II variantlar:

I. Bir əcəb mür <i>failAtün</i>	-ğⁱvar için <i>məfAilün</i>	-də müdam <i>fəilün</i>
II. Tutmuş idi <i>failAtün</i>	nəşatilən <i>məfAilün</i>	aram. <i>fəlün</i>

Eyni beytdə I və III variantlar:

I. Sən qədimi <i>failAtün</i>	mənim əni <i>məfAilün</i>	-sim idin; <i>fəilün</i>
III. Nə ənisim <i>fəilAtün</i>	ki, kasəli <i>məfAilün</i>	-sim idin. <i>fəilün</i>

Eyni beytdə II və IV variantlar:

II. Padişahi, <i>failAtün</i>	mən istəsəm, <i>məfAilün</i>	asan <i>fəlün</i>
IV. Edərəm bir <i>fəilAtün</i>	gəda ilə <i>məfAilün</i>	yeksan. <i>fəlün</i>

Eyni beytdə IV və I variantlar:

IV. Qərəzin köv <i>fəilAtün</i>	-sər isə mey <i>məfAilün</i>	-dən kec, <i>fəlün</i>
---	--	----------------------------------

I. Yoxsa al nəq <i>fəilAtün</i>	-di, nisyə is <i>məfAilün</i>	-təmə heç. <i>fəlün</i>
---	---	-----------------------------------

Eyni beytdə IV və III variantlar:

I. Meyə oldun <i>fəilAtün</i>	bu fitnəyə <i>məfAilün</i>	ortaq, <i>fəlün</i>
---	--------------------------------------	-------------------------------

III. Sınacaqdır <i>fəilAtün</i>	sənin başın <i>məfAilün</i>	-da çanaq. <i>fəlün</i>
---	---------------------------------------	-----------------------------------

Burada biz Füzulinin “Bəngü badə”sində azəri əruzunun xəfif bəhrindəki bütün sifətləri gördük. Qeyd etməliyik ki, bu keyfiyyət yalnız Füzuli yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, bütün şairlərimizin xəfif bəhrində yazılmış əsərlərində Füzulidə gördüyümüz şəkillərdədir. Lakin yenə də qeyd edirik ki, bu bəhrdə dörd variantın olmasına baxmayaraq, onun azəri əruzunda yalnız bir növü var. Bu növün şəkli dörd olsa da, mahiyyəti birdir. Xəfif bəhri deyərkən, bu dörd variantın hansı göstərsə, doğru olacaq, çün-

ki bu bəhrdə yazılmış bütün əsərlərin vəznə ölçüsündə bunların hansı olur-olsun iştirak edir. Birinci təfilə istər failAtün, istərsə fəilAtün olsun (ikinci təfilə bütün variantlarda eynidir), həmçinin üçüncü təfilə istər fəilün, istərsə fəlün olsun, bir xəfif bəhridir. Professor Köprülü Fuad Nizami “Xəmsə”sinin vəznindən bəhs edərkən, “Həft peykər”in vəznini (Fəil-Atün məfAilün fəilün – yaxud fəlün -) deyər, bir şəkildə göstərir və bu doğrudur (Türk ədəbiyyatı tarixi, ikinci kitab, İstanbul, 1921, səh. 210). Əlbəttə, bu poemanın misraları vəznə düz göstərilərsə, yenə “Bəngü badə”də olan dörd variant özünü göstərəcəkdir¹. Hələ “Həft peykər”in yazıldığı fars dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bu poemada olan misraların təxminən 75 faizində birinci təfilə, Köprülünün dediyi kimi fəilAtün deyil, failAtün şəklindədir. Bununla belə, bəhr birdir və onun azəri şeirində yalnız bir növü var. Buna görə də Füzuli şeirində xəfif bəhrindən danışarkən, onun növlərindən bəhs açmaq artıqdır. Onda bəhr ilə növ bizdə birlik təşkil edir.

¹ Burada biz unuturuq ki, H.Bloxmann və onun dalınca Y.E.Bertels fars klassik poeziyasında xəfif bəhrinin beş növü olduğunu təsdiq edirlər. Е.Э.Бертельс, Грамматика персидского языка, Ленинград, 1926.

Füzulinin xəfif bəhrində tək bir qəzəli var. Yeddi beytdən ibarət olan bu qəzəldə xəfif bəhri ölçüsünün üç variantı işlənmişdir. Hərəsinə bir misra misal gətirək:

II variant

Ey könül, ya <i>FəilAtün</i>	-ri istə, can <i>məfAilün</i>	-dan keç <i>fəlün</i>
--	---	---------------------------------

IV variant

Səri-kuyin <i>fəilAtün</i>	gözət, cəhan <i>məfAilün</i>	-dan keç <i>fəlün</i>
--------------------------------------	--	---------------------------------

I variant

Mülki-təcri <i>failAtün</i>	-dⁱdir fəra <i>məfAilün</i>	-ğıt evi. <i>fəilün</i>
---------------------------------------	--	-----------------------------------

Birinci variantın ilk və son bölümlərinin başlanğıcı: “fai” – “fə’ ”, dördüncüsünün “fəi” – “fə’ ” ölçüsündədir.

Bu qəzəldə bir misra da var ki, onun ölçüsünü həm dördüncü, həm ikinci varianta yozmaq olar:

Bu xərab o	-lacaq məkan	dan keç.
-------------------	---------------------	-----------------

Bu misranın birinci bölümünü həm fəilAtün, həm də failAtün qəlibinə salmaq olar. Klassik şeirimizdə Azərbaycanın qalın-açıq hecaları çox zaman, ərəbcə və farscanın uzun saitlərinə tənləşdirilərək uzadılır. Şeirimizin vəznində uzanma (imalə) deyilən qüsurun səbəblərindən biri də bu hadisədir. Vəznini araşdırdığımız bölümün birinci hecası “Bu”dur. Bu hecanı biz klassik şeirimizin hələ tədqiq edilməmiş dili ahəngində tələffüz etsək, bu bölümün ölçüsü failAtün və misranın vəzni xəfif bəhrinin ikinci variantında olacaq, yox, əgər bunu azərbaycanca-nın adi qısa “u”su ilə oxusaq, o zaman bölüm fəilAtün ölçüsündə, misranın vəzni isə xəfif bəhrinin dördüncü variantında olacaqdır.

Füzulinin bir əənə kimi qəsidələri arasına salınan, lakin fikrimizcə, heç də qəsidə şəklində və mahiyyətində olmayan gözəl bir şeiri də xəfif bəhrində yazılmışdır. Bu, onun Bağdad qazısı Seyid Məhəmmədə yazdığı həsbhal mənzuməsidir. Şair özü də bu əsərini qəsidə deyil, “Mənzumeyi-həsbhal” adlandırır. Bu şeirdən misal üçün üç beyt alırıq:

I.Mən kiməm? – bir <i>failAtün</i>	fəqirü bi <i>məfAilün</i>	-sərü pa, <i>fəilün</i>
I. Kəmtərin bən	-dəvü kəmi	-nə gəda.

III. Nə mizaçım III. Nə xəyalim <i>fəilAtün</i>	-də irtika -də ehtima <i>məfAilün</i>	-bi-ğürur, -li-riya. <i>fəilün</i>
---	---	--

I. Hal' müşkil II. Sahibi-hök	-dir onda kim, -mü sahibi-	bir ola dəva.
--	---	--------------------------------

Yuxarıda gətirilmiş xəfif bəhrli əsərlərdə olan kimi, bunun da vəznində müxtəlif ölçü variantlarının olduğunu misraların başında sıra rəqəmləri ilə qeyd edib keçirik.

Füzulinin qitələrinə də xəfif bəhri ilə yazılmış dörd parça var. Bunların hər ikisindən bir mənəli beyt alırıq:

II. Elm' kəsbi II. Arizuyi-	-lə payeyi- mühal imiş	rifət ancaq
--	---	------------------------------

VƏ

I. Cənnəti al I. Girmək olmaz	-maq olmaz ağ behiştə rüş	-ça ilə, -vət ilə.
--	--	-------------------------------------

Bunlardan başqa, Füzulinin xəfif bəhrilə yazılmış yenə beş əsəri var ki, bunlardan biri müəmmalarındakı, biri divanının dibaçəsindəki, üçü də “Şikayətnamə”dəki mənzum parçalar arasındadır. Bunlar da vəznə yuxarıdakılarla səciyyədaşdır.

Nəhayət, Füzulinin bu bəhrdə yazdığı bir mü-
hüm əsəri də göstərmək lazımdır. Bu da şairin “Bən-
gü badə”dən sonra xəfif bəhri ilə yazılmış ən böyük
əsəri olan “Hədisi-ərbəin” tərcüməsidir. Bu əsər
qırxı fars-tacik klassik şairi Əbdürrəhman Camidən
tərcümə, biri isə Füzulinin öz sonluğu olmaqla, qırx
bir dördlük(mürəbbe)-dən, yəni yüz altmış dörd mis-
radan ibarətdir. Bundan yalnız iki maraqlı dördlük
alıb, vəznini göstərək:

I . Müslim oldur	ki, əhli-a	-ləm ilə
I. Sidq ola qöv	-lü, xeyr ola	əməli.
IV. Zərərin gör	-məyə müsəl	-manlar,
III. Ola paki	-zə həm dili,	-həm əli.

İkinci misal:

I. Dust'lardan	həmişə xoş	görünür
II. Bir-birini həd	-yə ilə et	-mək yad.
I. Hədyə irsa	-lı bir müa	-milədir
III. Ki, məhəbbət	olur onun	-la ziyad.

Buraya qədər Füzulinin xəfif bəhrində yazdığı
bütün məlum əsərlərini misalları ilə əhatə etdik. Bu-
radan görünür ki, Füzuli şeirinin vəznində xəfif bəh-
rinin hər dörd variantı işlənmişdir. Həm də şairin
heç bir əsərinin vəzni bu bəhrin müəyyən bir varian-

tına tabe olmamış, hər əsərdə, misra dilinin tələbi üzrə bu variantlar gəlişi gözəl qarışaraq bir bəhrdə, daha düzgünü, onun bizdə olan bir növündə birləşmişdir¹. Füzuli xəfif bəhrində böyükli-kiçikli müxtəlif janrlarda və şəkillərdə on üç əsər yazmışdır.

Füzuli şeirində münsərih bəhri

Füzulinin şeiri vəznində əruzun münsərih bəhri də işlənmişdir. Ümumiyyətlə, əruzda otuzdan artıq növü olan bu bəhrin Azərbaycan şeirində yalnız üç növü var. Birinci növü 2 dəfə müftəilün fAilün ölçüsündədir. Füzuli bu ölçüdə bircə qəzəl yazmışdır. Ondan iki beyti misal gətirək:

Kimsədə rux Aşiqi öl <i>müftəilün</i>	-sarına -düdü şövq, <i>fAilün</i>	taqəti-nəz bir nəzərə <i>müftəilün</i>	-zarə yox, çarə yox, <i>fAilün</i>
---	---	--	--

1 Burada qeyd etməyə bilmirik ki, professor Y.E.Bertels, fars klassik şeirində xəfif bəhrini sxemləşdirərkən, bizim birinci və ikinci variant kimi göstərdiyimiz formaları iki müxtəlif növ kimi göstərir: üçüncü və dördüncü variantlarımız isə, fars klassik şeirində olduğuna baxmayaraq, nədənsə onda ümumiyyətlə yoxdur (yuxarıda göstərilən əsər və səhifə).

Bağrıbütün Halımı şər	-lər mənə -h etməyə	tənə edər bir çigəri	lər müdam, -parə yox.
----------------------------------	--------------------------------	---------------------------------	----------------------------------

Son misrada “şərh” sözünün iki bölüm arasında parçalanması aydın göstərir ki, misra vəzn və ahəngcə də bir vəhdət təşkil edir. Burada Füzuli bölümlər arasında üzülməz bir ahəng bağlılığı yaradır. Bu, o deməkdir ki, misranın bölümlərini kəsik-kəsik oxumaq, hərəsini süni surətdə müstəqil bir ölçü vəhdətinə ayırmaq olmaz, bu cəhətdən onların aralarındakı rabitəni inşadla mühafizə etmək lazımdır. Şeir öz ümumi ahəngində yalnız bu zaman bütövlüyünü saxlayır.

Münsərih bəhrinin növlərindən biri müftəilün failatü müftəilün fa’ ölçüsündədir. Bu ölçüdə Azərbaycan şeirində biz hələik yalnız Füzulidən tək bir əsər bilirik. Yeddi beytdən ibarət olan bu şeir müləmmədir: hər beytinin birinci misrası azərbaycanca, ikinci misrası ərəbcədir. Ərəb əruzuna xas olan bu vəzn növünün Füzuli tərəfindən müvəffəqiyyətlə azərbaycancaya tətbiqi bizim üçün maraqlıdır. Misal olaraq bu müləmmənin azərbaycanca misralarından üçünü buraya gətiririk:

Daği-fıra <i>müftəilün</i>	-qına ehti <i>faiilatü</i>	-mal' nə müm <i>müftəilün</i>	-kin <i>fa</i>
Zikri ilə	xoş keçir hə	-mişə zama	-nın
Eylə xəya	-li-rüxin nə	-zərdə təsəv	-vür.

Misraları bölmə (təqti') özü də bizə duydurur ki, münsərihin bu növü Azərbaycan dilinin təbiətinə yanaşmır. Buna görədir ki, Füzuli də bu vəzn növündə yalnız bir şeir yazmışdır. Nə Füzulidən qabaq, nə də ondan sonra ədəbiyyatımızda bu vəzn ölçüsündə yazılmış başqa bir əsərə təsadüf etmirik.

Füzuli şeirində səri' bəhri

Füzulinin şeirində əruzun səri bəhri də işlənmişdir. Bu, əruz elmində ondan artıq növə malik müstəqil bir bəhrdirsə də, ahənginin mahiyyəti etibarilə münsərihin üçbölümlü tipi sayıla bilər. Səri bəhrinin bizdə olan yeganə növü müftəilün müftəilün fAilün ölçüsündədir. Azərbaycan əruzunda XX əsrdə çox aktivləşmiş olan bu bəhrdə də Füzulinin tək bir qəzəli var. Ondan aşağıdakı parçanı veririk:

Saldı ayaq Ver mənə qəm <i>müftəilün</i>	-dan qəmi-a dəfinə, sa <i>müftəilün</i>	-ləm mənə, -qi, şərab <i>fAilün</i>
--	---	---

Yar¹ sual Xəstə Füzü	etsə ki, ha -li, nə verər	-lın nədir, sən cavab?
--	--	---

Burada diqqəti cəlb edən şey “yar” sözü üstündəki “i” işarəsidir. Yarımsait bir səs ifadə edən bu işarə burada qoyulmasa və bölüm hecalara bölünsə, “yar-su-al” olar, halbuki bunun təfiləsi dördhecalıdır: müf-tə-il-ün. Belə olduqda şeirdə vəzn ilə mövzu (çəki ilə çəkilen) arasında tələb olunan bərabərlik görünməyəcək. Bu, yazılmayıb, lakin tələffüzdə zəif də olsa eşidilən yarımsait “i” işarəsi burada bərabərsizliyi ləğv etmiş olur.

Füzulinin bu qəzəlində olan məşhur bir beyti də, bir münasibətlə buraya gətirək:

Düzəxə gir Qabili-cən <i>müftəilün</i>	-məz sitəmin -nət deyil əh <i>müftəilün</i>	-dən yanan, -li-əzab¹. <i>fAilün</i>
---	--	--

1 Füzulinin bu beyti uzun zaman ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dənə-dənə təqিদə (düyümə, bədi əsərdə mənə düyümünə) misal kimi alınmış, ədəbiyyat qaydaları kitablarına salınmışdır. Guya burada şairin fikrində anlaşılmazlıq var: sitəmindən yanar cəhənnəmə girməz, (eyni zamanda) qabili-cənnət deyil, əhli-əzabdır (çünki sitəmindən yanır); yaxud sitəmindən yanan cəhənnəmə girməz, qabili-cənnətdir, əhli əzab deyil (çünki sən sitəmin ona, aşiqinə səadətdir). Köhnə yazımızda dur-

Füzuli şeirində Kamil bəhri

Azəri əruzunun bəhrlərindən biri də kamil bəhridir. Şeirimizdə çox az tətbiq edilmiş bu bəhrin bizdə iki növü var. Birinci növ dörd mütəfAilün ölçüsündədir. Füzuli bu ölçüdə təkcə bir qəzəl yazmışdır. Ondən iki beyt əlaq:

Yetər, ey fələk, Məhi-tələti <i>mətəfAilün</i>	bu cəfa, yetir -lə münəvvər et <i>mütəfAilün</i>	məni-zarə sər dilü didəyi- <i>mütəfAilün</i>	vi-rəvanimi, nigəranimi <i>mütəfAilün</i>
--	--	--	---

Və:

Necə qəddü xə Bükə qəddimi, <i>mətəfAilün</i>	-lü xətü ruxün tökə yaşımı, <i>mətəfAilün</i>	qəmi rəncü də yıxa könlümü, <i>mətəfAilün</i>	-dü bəla ilə yaxa canimi <i>mətəfAilün</i>
---	---	---	--

Bununla biz Füzuli şeirində tətbiq edilmiş əruz bəhrləri növlərinin hamısını göstərdik. Lakin bunlara yekun vurmadan əvvəl Füzulinin yaradıcılığında mühüm bir yer tutan rübailərinin də vəznini təhlil etmək lazımdır.

Şu işarələrinin olmaması bu beytin müxtəlif mənələrə yozulmasına səbəb olmuşdur. Aydındır ki, Füzulinin yazısında vergül işlənsəydi, bunun “deyil” sözündən ya əvvəl, ya sonra qoyulması mübahisəni dərhal həll edərdi. Bizim fikrimizcə, vergül burada “cənnət” sözü ilə “deyil” sözü arasında qoyulmalıdır.

FÜZULİ RÜBAILƏRİNİN VƏZNİ

Rübainin nəzəri olaraq, ümumiyyətlə, ərəb, fars, türk azəri və sair Yaxın Şərq ədəbiyyatında iyirmi dörd vəzn növü var. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Füzulidə rübai vəznə altı növdə yazmışdır.

Bu altı növ rübai vəznə, xüsusiyyətlərinə görə, üç cütə bölünür. Birinci cütə birinci və ikinci növlər daxildir:

I növ – məfUlü məfAilün məfəllü fəul

II növ – məfUlü məfəllü məfəllü fəul

Göründüyü kimi, bu növlərin birinci, üçüncü və dördüncü təfilələr bir-birinin eyni, ikinci təfilələri isə müxtəlifdir: birinci növdəki ikinci təfiləyə, yəni “məfAilün” təfiləsinə müqabil ikinci növdə

“məfallü” təfiləsi durur. Bunu misal üzrə görmək üçün Füzulinin bir rübaisindən iki misra alağ:

Əy üqdə <i>məfULü</i>	-güşayi-ə <i>məfAilün</i>	-cəmə tükü <i>məfallün</i>	ərəb <i>fəul</i>
--------------------------	------------------------------	-------------------------------	---------------------

Rəssami-	rüsumi-fəz	-lü asari-	ədəb
----------	------------	------------	------

Gördüyümüz kimi, bu misraların ikisinin də vəznə birinci növdür. İndi bir başqa rübaidən də iki misra alağ:

Derlər ki <i>məfULü</i> Gülbərgi-	qılır qönçə <i>məfallü</i> tər ol ləli-	ləbi-yar i <i>məfallü</i> gühərbar i	-lə bəhs, <i>fəul</i> -lə bəhs
---	---	--	--------------------------------------

Aydın görürük ki, bu misraların hər ikisinin də vəznə ikinci növdür. Bu fərqi yaradan ikinci bölümün üçüncü hecasıdır: birinci növdə bu heca açıq qısa, ikinci növdə isə qapalı, yaxud uzun açıq olur.

Rübai vəznə növlərinin ikinci cütünə üçüncü və dördüncü növlər daxildir:

III növ – məfULü məfAilün məfallün fa’

IV növ – məfULü məfallü məfallün fa’

Görünür ki, bunların da birinci, üçüncü və dördüncü təfilələri bir-birinin eyni, ikinci təfilələri isə

müxtəlifdir: üçüncü növdə olan “məfAilün” təfiləsinə müqabil olan dördüncü növdə “məfaİlü” təfiləsi durur. Lakin bu vəziyyət, yuxarıda gördüyümüz kimi, birinci cütdə də eynilə belədir. İkinci cütün birinci cütdən fərqi ondadır ki, birincinin üçüncü təfiləsi açıq heca ilə bitdiyi halda, ikinci cütün üçüncü təfiləsi qapalı heca ilə bitir; bundan başqa birinci cütün dördüncü təfiləsi iki hecalı (fəul) olduğu halda, ikinci cütün dördüncü təfiləsi birhecalı (fa)-dır

Füzulinin bir rübaisindən iki misra bunu aydın göstərə bilər:

Mey şövqü <i>məfULü</i>	olubdur mə <i>məfaİlü</i>	-nə adət, ey <i>məfaİlün</i>	şeyx! <i>fa</i>
-----------------------------------	-------------------------------------	--	---------------------------

Gəldikə <i>məfULü</i>	bu şövq olur <i>məfAilün</i>	ziyədət, ey <i>məfaİlün</i>	şeyx! <i>fa</i>
---------------------------------	--	---------------------------------------	---------------------------

Gördüyümüz kimi, eyni rübaidən olan bu iki misradan birincisinin vəznı dördüncü növ, ikincisinin vəznı isə üçüncü növdür. İndi həmin rübainin ikinci beytin əlaq:

Xoşdur mə <i>məfULü</i>	-nə mey, sənə <i>məfAilün</i>	ibadət, ey <i>məfaİlün</i>	şeyx! <i>fa</i>
-----------------------------------	---	--------------------------------------	---------------------------

Rəy ilə <i>məfULü</i>	değil eşqü <i>məfaİlü</i>	iradət, ey <i>məfaİlün</i>	şeyx! <i>fa</i>
---------------------------------	-------------------------------------	--------------------------------------	---------------------------

Görürük ki, bu beytdə vəziyyət əksinədədir, yəni birinci misranın vəznə üçüncü növ, ikinci misranın vəznə isə dördüncü növdür.

Rübai vəznə növlərinin üçüncü cütünə beşinci və altıncı növlər daxildir:

V növ – məfULü məfaİlün məfaİl fəul

VI növ – məfULü məfaİlü məfaİl fəul

Aydın görünür ki, bu növlərin də birinci, üçüncü və dördüncü təfilələri bir-birinin eynidir, yalnız ikinci təfilələri müxtəlifdir: beşinci növdəki “məfaİlün” təfiləsinə müqabil altıncı növdə “məfaİlü” təfiləsi durur. Ancaq bu vəziyyət qabaqkı cütlərdə də eynilə belədir. Üçüncü cütün birinci və ikinci cütlərdən fərqi isə bundadır ki, onların üçüncü təfilələri dördhecalı olduğu halda, bunun üçüncü təfiləsi üçhecalıdır, həm də bu təfilənin üçüncü hecası uzun qapalı hecadır: məfaİl. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, azəri rübaisi vəzninin bu növləri (beşinci və altıncı növləri) az fəal, yəni seyrək tətbiq olunan növdədir. Füzulinin rübailərindən bunlara misal göstərək:

Saqi, kə <i>məfUlü</i>	-rəm et, şəra <i>məfAilün</i>	-bi-gülfam <i>məfaİl</i>	yürüt <i>fəul</i>
----------------------------------	---	------------------------------------	-----------------------------

Gülfamⁱ <i>məfUlü</i>	şərabə ver <i>məfAilün</i>	-mə aram <i>məfaİl</i>	yürüt <i>fəul</i>
--	--------------------------------------	----------------------------------	-----------------------------

Bəzm içrə <i>məfUlü</i>	hübbə-əş <i>məfAilün</i>	-ki gülgünüm <i>məfaİllün</i>	-dan <i>fa</i>
-----------------------------------	------------------------------------	---	--------------------------

Min camⁱ <i>məfUlü</i>	yürütmə, ca <i>məfAilün</i>	-nü çün cam <i>məfaİl</i>	yürüt <i>fəul</i>
---	---------------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------

Görürük ki, burada rübainin birinci, ikinci və dördüncü misraları eyni vəzndə – rübai vəzninin beşinci növündə, üçüncü misra isə üçüncü növdə yazılmışdır.

Bu rübaidə və aşağıda altıncı növə misal gətirilən rübaidə vəzn üzrə samit hərfin üstündə “i” işarəsilə qeyd edilən bir xüsusiyyət də var ki, o da tək bir samit səsin bir heca təşkil etməsidir. Bunlar adi heca deyil, kor hecadır. Belə samitlər sözün həm ortasında, həm sonunda ola bildiyi kimi, misra bölülmündə ayrıca, təkbaşına da dura bilər. Bu kor hecaların saiti yazılmaz, amma oxunur, həm də “i” ilə “ı” arasında və natamam bir səs kimi həmişə də vurğu-

suz tələffüz olunur. Bu səs misranın vəznini tamamlayır. Bunsuz vəzn ya qırıq qalardı, yaxud başqa keyfiyyətə keçərdi. Məsələn, yuxarıdakı rübaidə “Gülfamı şərabə ver” bölümlərini i-sız olaraq “Gülfam şərabə ver” şəklində oxusaq, bölümlərin vəzn ölçüsü “məfULü məfAilün” deyil, “məfULü fAilün” (Gülfam şə -rabə ver) olardı və şeir rübailikdən çıxardı. Həmçinin, aşağıdakı rübaidə görəcəyimiz “xurşidi sifət” sözlərini “xurşidsifət” kimi oxusaydıq, misranın vəzni pozulardı. Eyni şəkildə də “hür sübh ki,” əvəzinə “hər sübh ki” deyilsəydi, dil təbii ahəngini, misra da vəznini itirərdi.

Şeirimizin, o cümlədən Füzuli şeirinin vəznində belə kor hecalar az deyil. Bunun təsiri altındadır ki, məsələn, zamanə mənasında olan “rüzgar” sözü bizdə bəzən klassiklərin nəşrində “Ruzigar”, “aşna” sözü “aşina” və s. kimi yazılır¹.

¹ Buna bənzər hadisə qərb dillərində də var. Ancaq onlarda vəziyyət əksinədir, yəni hər f yazılır, amma oxunmur. Məsələn, ingiliscədə “tabl” (stol) yazılır “ı” oxunur: yaxud “time” (vaxt) yazılır, “tam” oxunur. Göründüyü kimi, birinci sözlərdə “e” hərfi yazılır, amma tələffüz olunmur. Buna onlarda “lal heca” deyilir. Azərbaycan ədəbi dilində isə belə hər f yazılmaz, lakin tələffüz olunur, buna görə biz bunu “kor heca” adlandırırıq.

Füzulinin rübai vəzninin altıncı növündə yazılmış rübailərindən də bir misal gətirək:

Gül dövrü <i>məfUlü</i>	xoş ol kim, tu <i>məfaİlü</i>	-ta gülfam <i>məfaİl</i>	qədəh <i>fəul</i>
-----------------------------------	---	------------------------------------	-----------------------------

Bəzmində <i>MəfUlü</i>	dəmi tutma <i>məfaİlü</i>	-ya aram <i>məfaİl</i>	qədəh <i>fəul</i>
----------------------------------	-------------------------------------	----------------------------------	-----------------------------

Hər sübhⁱ <i>məfUlü</i>	ki, xurşidⁱ <i>məfaİlü</i>	-sifət qaldı <i>məfaİlü</i>	-ra baş <i>fəil</i>
--	---	---------------------------------------	-------------------------------

Bəzmin bə <i>MəfUlü</i>	-zəyib gəzdi <i>məfaİlü</i>	-rə ta şam <i>məfaİl</i>	qədəh <i>fəul</i>
-----------------------------------	---------------------------------------	------------------------------------	-----------------------------

Burada görürük ki, bu rübainin birinci, ikinci və dördüncü misalları eyni vəzndə - rübai vəzninin altıncı növündə, üçüncü misrası isə ikinci növündə yazılmışdır.

İndi Füzulinin hər dörd misrasına aid eyni vəzn növündə yazılmış rübailərindən də bir misal gətirək:

Ey kəsbi- Təhsili- Ar etmə Kamillə <i>məfUlü</i>	kəmalə ə kəmalə ic tələbdə, qıl -r içində o <i>məfaİlün</i>	-tiqadın na -tihadın na həzər ondan -la adın na <i>məfaİlün</i>	-qis! -qis! kim, -qis. <i>fa</i>
--	---	---	--

Yuxarıda deyildiyi kimi, belə hadisə, yəni rübainin hər dörd misranın eyni vəzn növü ilə yazılması yalnız Füzulidə deyil, ümumiyyətlə, başqa şairlərimizdə də nadir haldır. İkinci tərəfdən, bunu da qeyd etməliyik ki, bu vəziyyət yalnız Azərbaycan dilində yazılmış rübailər üçün deyil, ərəb və fars dillərində yazılmış rübailər üçün də səciyyəvidir.

Füzulinin 1958-ci il Bakı nəşrinin I cildində olan 77 rübainin altısı ərəbcə yazılmış, altısının da misraları müxtəlif vəzn növlərindəndir.

Buraya qədər biz Füzuli rübailərində işlənmiş altı vəzn növünün hamısını misallarla göstərdik. İndi bu bəhsə yekun vuraq.

Füzuli Azərbaycan dilində yetmiş altı rübai yazmışdır. Bunların yetmiş biri divanında (I cildində), üçü “Leyli və Məcnun” poemasının başlanğıcında, ikisi müəmmələrindədir. Bunların hamısı üç yüz dörd misra olur. Bunlardan yetmiş doqquz misrası rübai vəzninin birinci növündə, yəni məfULü məfAilün məfəllü fəul ölçüsündə, altmış dörd misrası ikinci növdə, yəni məfULü məfəllü məfəllü fəul ölçüsündə, yetmiş doqquz misrası üçüncü növdə, yəni məfULü məfAilün məfəllün fa ölçüsündə, altmış misrası dördüncü növdə, yəni məfULü məfəllü

məfəllün fa ölçüsündə, on beş misrası beşinci növdə, yəni məfULü məfAilün məfəll fəul ölçüsündə, yalnız yeddi misrası altıncı növdə, yəni məfULü məfəllü məfəll fəul ölçüsündə yazılmışdır.

Buradan anlaşılr ki, üçüncü cüt – beşinci və altıncı növlər Azərbaycan rübaisi vəzninin passiv növləridir. Bunların ahəngi Azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə uyğun gəlmir. Maraqlıdır ki, “Hədiqət-üs-süəda”da olan on üç rübainin əlli iki misrasından tək bir misra da bu növlərdə yazılmamışdır. Bu növlərin misra üzrə son dan üçüncü hecasının (-İl hecasının) Azərbaycan dili üçün qeyri-adi dərəcədə uzun, həm də qapalı uzun olması həmin vəzn növlərinin Azərbaycan rübaisi üçün çox passiv ölçü olmasına mühüm səbəb sayılmalıdır. Füzuli rübailərində də bu vəzn növlərinin bu qədər az işlənməsini məhz bununla izah etmək lazım gəlir.

İndi buraya qədər dediklərimizi cəmləyərək aşağıdakıları göstərə bilərik:

**Füzulinin Azərbaycan dilində
mənzum əsərləri:**

- 1) qəzəl – 324,
- 2) qəsidsə – 42,

- 3) **qitə** - 43,
- 4) **tərcibənd** – 3,
- 5) **tərkibbənd** – 2,
- 6) **mürəbbə** - 5,
- 7) **müxəmməs** – 3,
- 8) **təxmis** – 2,
- 9) **təsdis** – 1,
- 10) **münacat** – 2,
- 11) **mərsiyə** - 1,
- 12) **mənzumə** (*“Mənzumeyi-həsbal”*) – 1,
- 13) **müəmma** – 38 (*müəmmalar arasında olan iki rübai bu saya daxil deyil*),
- 14) **hədisi-ərbəin** – 1 (*eyni şəkil və vəzndə yazıldığı üçün qırx bir dördlüyü bir əsər sayırıq.*)
- 15) **poema** – 3,
- 16) **Dibacədə parçalar** – 12,
- 17) **Şikayətnamədə parçalar** – 7,
- 18) **Qazi Əlaəddinə məktubda parçalar** – 3,

Hamısı **493** əsərdir ki, **76** rübaini də buraya əlavə etsək, cəmi **569** əsər olur (Bu saydan kənarda Füzulinin yalnız “Hədiqət-üs-süəda”dakı mənzum əsərləri qalır).

Bu əsərlərdən:

103-ü *həzəc bəhrində,*

304-ü *rəməl bəhrində,*

39-zu *müzare bəhrində,*

26-sı *müctəs bəhrində,*

13-ü *xəfif bəhrində,*

3-ü *mütəqarib bəhrində,*

2-si *münsərih bəhrində,*

1-i *rəcəz bəhrində,*

1-i *səri bəhrində,*

1-i *kamil bəhrində yazılmışdır.*

Rübailərin vəzn növləri və hərəsinin tətbiq sayları 132-ci səhifədə dəqiq göstərildiyi üçün onu burada təkrar etmirik.

İndi bu yekunu bəhr növləri üzrə də göstərək.

Füzuli şeirində Azərbaycan əruzunun mütədarik bəhrindən başqa bütün bəhrləri tətbiq edilmişdir. Bunlardan həzəc bəhrinin altı növü, rəməl bəhrinin altı növü, müzare bəhrinin üç növü, mütəqarib bəhrinin iki növü, münsərih bəhrinin iki növü, rəcəz, müctəs, xəfif, səri və kamil bəhrlərinin birer növü işlənmişdir. Beləliklə, görünür ki, Füzuli şeirində on bəhrin iyirmi dörd növü işlənmişdir. Bu iyirmi dörd

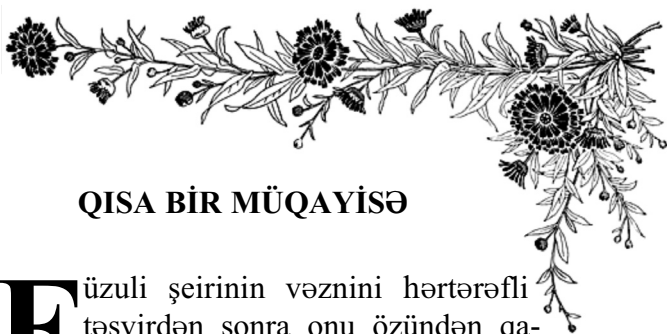
vəzn növünə biz rübai vəzninin yuxarıda gördüyümüz altı növünü və rəməl, müctəs, xəfif bəhrlərinin yuxarıda misallarla gördüyümüz müxtəlif variantlarını göstərilən səbəblərə görə daxil etmirik. Bunları da daxil etsəydik, deməli idik ki, Füzuli şeirində on bəhrin iyirmi dörd növü, rübai vəzninin altı növü, bəzi növlərin özlərindən başqa on bir variantı, yəni cəmi 41 vəzn ölçüsü işlənmişdir.

Vəziyyət bir həqiqət kimi göz qabağında belə ikən, Əbdülbaqi Gölpınarlının Füzuli şeirinin vəznini çox naqis göstərməsi öz-özündən aydın olur. Ə.Gölpınarlı Füzuli şeirində ondakı sıranı saxlasaq, aşağıdakı vəzn növlərini göstərir:

- (1) فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
- (2) فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن
- (3) مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن
- (4) فعولن فعولن فعولن فعولن
- (5) فعولن فعولن فعولن فعول
- (6) فاعلاتن مفاعلن فعلن
- (7) مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

- (8) مفعول فاعلات مفاعيل فاعلن
- (9) مفعول مفاعيل مفاعيل فعولن
- (10) مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن
- (11) مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن
- (12) مفتعلن مفتعلن فاعلن
- (13) متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن
- (14) متفاعلن فعولن متفاعلن فعولن
- (15) مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع *

Burada qeyd etməliyik ki, Gölpınarlı'nın 14-cü növü əruzda, demək olar ümumən, rəməlin VIII növü kimi göstərdiyimiz şəkildə, yəni fəilAtü fəilAtün fəilAtü failAtün şəklində işlənməkdə və rəməl bəhrinə daxil edilməkdədir. Rəməl bəhrində isə “m” ilə başlanan vəzn növü yoxdur, lakin bu xüsusda mübahisə artıqdır, çünki bu növün hər iki şəklində, yəni istər bizim, istərsə Gölpınarlı'nın göstərdiyimiz şəkildə əruzun ərkanı (səbəb, vətəd, fasilə) eynidir. Burada demək istədiyimiz budur ki Füzuli şeirinin iyirmi dörd vəzn növündən, “Füzuli Divanı” müəllifi doqquz növü ihmal etmişdir, yəni Füzuli şeirinin vəzni türk aliminin göstərdiyindən çox zəngindir.

QISA BİR MÜQAYİSƏ

Füzuli şeirinin vəznini hərtərəfli təsvirdən sonra onu özündən qabaqqı klassiklərimizlə bu cəhətdən qısa bir müqayisə maraqlı və faydalı olar. Məsələnə aydın təsəvvür etmək üçün əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan şeirində əruz vəzninin rübaidən başqa, ümumiyyətlə, on bir bəhri vardır. Şairlərimiz tarix boyu bu bəhrlərin Azərbaycan əruzunda olan qırx-dan artıq növünü əsərlərində tətbiq etmişlər. Yuxarıda gördük ki, Füzuli bu on bir bəhrin onunu və onların iyirmi dörd növünü əsərlərində işlətmişdir. İndi biz bunu Füzulidən qabaq gələn görkəmli klassiklərimizin - Nəsiminin, Kişvərinin və Xətəinin şeir vəznilə müqayisə edək.

Füzulidən qabaqdakı dövr ədəbiyyatımızda vəznə ən zəngin şairimiz Nəsimidir. Burada qeyd etməliyik ki, şeirin vəzni cəhətdən Nəsiminin Füzü-

liyə bir üstünlüyü var, bu da onun əruz vəznindən başqa heca vəznini də tətbiq etməsidir. Lakin Nəsiminin də yaradıcılığında əsas yeri əruz vəzni tutur. Heca vəznində onun bizə məlum olan əsərləri sayca çox məhduddur.

Nəsimi Azərbaycan əruzunun on bir bəhrindən doqquzunu və bu doqquz bəhrin on doqquz növünü şeirində işlətmişdir. Yuxarıda görmüşdük ki, Füzuli azəri əruzundan yalnız mütədarik bəhrini işlətmişdir. Nəsimidə isə həm mütədarik, həm də kamil bəhri tətbiq edilməmişdir.

Füzulidə olub Nəsimidə olmayan vəzn növləri aşağıdakılardır: həzəc bəhrinin üçüncü növü – məfəllün məfəllün; rəməl bəhrinin dördüncü növü – fəilAtün fəilAtün, fəilAtün, fəilAtün və altıncı növü – fəilAtün fəilAtün fəilün; mütəqarib bəhrinin birinci növü – fəUlün fəUlün fəUlün; müzare bəhrinin üçüncü növü – məfUlü failAtün, münsərih bəhrinin üçüncü növü – müftəilün failAtü müftəilün fa və kamil bəhrinin birinci növü – mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün mütəfAilün.

Beləliklə, görürük ki, Füzulinin işlətmiş olduğu vəzn növlərindən Nəsimidə yeddisi çatmır. Lakin Nəsimidə fəal surətdə işlənən vəzn növlərindən

ikisi Füzulidə yoxdur. Bu, rəcəz bəhrinin birinci və üçüncü növləridir. Rəcəzin birinci növü dörd müstəfilün ölçüsündədir. Nəsimidən buna iki misal:

Ey nazi çox Çox yanıram <i>müstəfilün</i>	dilbər, məni pərvanə tək <i>müstəfilün</i>	yandırma hic şəmi-rüxün <i>müstəfilün</i>	-rin narinə, ənvarinə. <i>müstəfilün</i>
---	--	---	--

və:

Düşmüş müən Şol rəsmilə	-bər sünbülün müşkin bənin	xurşidi-ta gülbərgi xən	ban üstünə, -dan üstünə
--	---	--	--

Rəcəzin üçüncü növü iki dəfə müftəilün məfAilün ölçüsündədir. Nəsimidən buna iki misal:

Düşdü yenə Kim nə bilir <i>müftəilün</i>	dəli könül bu könlümün <i>məfAilün</i>	gözlərinin fikri nədir, <i>müftəilün</i>	xəyalinə, xəyali nə. <i>məfAilün</i>
--	--	--	--

və:

Gərçi fəra Gəl nəzər ey	-qə düşmüşəm, -lə halimə,	eyni visa gör ki, nə ha	-l içindəyəm, -l içindəyəm.
--	--	--	--

Bu iki ölçüdə Füzuli şeir yazmamışdır. Nəticədə görünür ki, Füzuli şeirinin vəznəi kəmiyyətə beş növ Nəsimi şeirinin vəznindən zəngindir.

Nəsimidən sonra Kişvəri ilə müqayisədə Füzuli

zuli şeirinin vəznə zənginliyi daha bariz gözə çar-pır. Kişvəri azəri əruzunun on bir bəhrindən beşini və bu beş bəhrin on iki növünü işlətməşdir.

Füzulidə olub Kişvəridə olmayan beş bəhr - mütəqarib, münsərih, xəfif, səri və kamil bəhrləri-dir. Kişvəridə olmayan vəzn növləri isə aşağıdakı-lardır: Həzəc bəhrinin yeddinci növü – məfUlü mə-fəİlün məfUlü məfəİlün və onuncu növü – məfUlü məfAlün fəUlün; rəməl bəhrinin ikinci növü – fəilA-tün fəilAtün fAilün, IV növü – fəilAtün (4 dəfə), VI növü – fəilAtün fəilAtün fəilün və VIII növü – fəi-lAtü failAtün fəilAtü failAtün; mütəqaribin birinci növü – fəUlün (4 dəfə) və ikinci növü – fəUlün (3 dəfə) fəul; müzarenin üçüncü növü – məfUlü failA-tün; münsərihin birinci növü – müftəilün fAilün müftəilün fAilün və üçüncü növü – müftəilün failAtü müftəilün fa; kamilin birinci növü mütəfAilün (4 dəfə); xəfif və səri bəhrləri. Beləliklə, görürük ki, Füzulinin işlətdiyi vəzn növlərindən Kişvəridə on dördü çatmır. Lakin Kişvəridə iki vəzn növü var ki, Füzulidə bunlar yoxdur. O da, Nəsimidə olduğu kimi, rəcəzin birinci və üçüncü növləridir. Birinci növünə Kişvəridən misal:

Vəh-vəh nə a Yusif diril <i>müstəfilün</i>	-təşparəsən -miş guya <i>müstəfilün</i>	bu cameyi- pirahəni- <i>müstəfilün</i>	gülgün bilən, pürxun bilən <i>müstəfilün</i>
--	---	--	--

Yaxud:

Məşuqə kön Bitməz çü sən	-lündə vəfa -ki-xarədən	yox, çeşmⁱ-gir gülbərgⁱ ba	yan neyləsün? ran neyləsün?
---	--	---	--

Üçüncü növünə də bir misal:

Xari-fəra <i>müftəilün</i> Öldürəyim	-q ilən yenə <i>məfAilün</i> səni, dedin,	bağrıma pa <i>müftəilün</i> tiğ ilə, üş	-rə qılmağil, <i>məfAilün</i> -tə gəlmişəm.
--	---	---	---

Nəticədə görürük ki, Füzuli şeirinin vəznə kəmiyyətcə on iki növ Kişvəri vəznindən artıqdır.

Xətai ilə müqayisədə Füzuli şeirinin vəznə zənginliyi, Nəsimiyə və Kişvəriyə nisbətən daha artıq görünür. Xətai azəri əruzunun on bir bəhrindən yalnız dördünü və bu dörd bəhrin yeddi növünü işlətməmişdir. Xətainin qəzəllərində, “Dəhnamə”də və “Nəsihətnamə”də həzəc, rəməl, müzare və müctəs bəhrləri, bu bəhrlərdən həzəcin birinci, ikinci, altıncı və onuncu növləri, rəməlin birinci növü, müzarenin birinci növü, müctəsin ikinci növü tətbiq edilmişdir. Xətaidə olub Füzulidə olmayan heç bir vəzn

növü yoxdur. Lakin Xətainin bir üstünlüyü var ki, o, yaradıcılığında əruzdan başqa heca vəznini də, demək olar ki, geniş surətdə işlətmişdir.

İndi burada izah edilənlərə yekun şəklində deməliyik ki, Füzulinin işlətdiyi: rəməlin IV və VI növləri, mütəqaribin I növü, müzarenin II növü, münsərihin II növü və kamilin I növü - altı vəzn növü - böyük şairimizdən qabaq göstərilən klassiklərimiz (Nəsimi, Kişvəri və Xətai) tərəfindən tətbiq edilməmişdir. Bu növlər Füzulin Azərbaycan şeirinə gətirdiyi vəzn növləridir.

ЧЕМ ВЕЛИК ФИЗУЛИ

Непрерывные торжества наших дней, посвященные Физули, не есть создания лишь текущего времени. Они существовали в сердцах наших людей, начиная с XVI века. Они где били ключом, а где протекали ручейками в деятельности различных литературных кружков, в состязаниях азербайджанских поэтов, неумолкаемо кипели в душе наших сазистов, певцов, ашугов. Но в наши дни, благодаря общему подъему культуры народов, эти ключи и ручейки слились в один общий поток, в одну общую реку, массовым явлением.

Имя Физули за 400 лет никогда не сходило с уст азербайджанских писателей, литераторов, любителей поэзии, певцов,

декламаторов. Но еще больше оно в наше время стало любимейшим именем не только в кругу отдельных социальных групп, но уже в устах всего народа.

Физули – честь и слава азербайджанского народа, его национальная гордость. Заслуги Физули неизмеримо велики перед родной литературой, перед родным народом.

Поэты могут жить века и тысячелетия. Но не этим измеряется их величие. Величие выдающихся поэтов измеряется тем, что они сделали по сравнению с тем, что было до них сделано их предшественниками и какова была сила их влияния на дальнейшее развитие родной литературы. С этой точки зрения Физули в азербайджанской литературе незаменим.

I

По известным историческим причинам, азербайджанская литература за тысячу лет создана на трёх языках: азербайджанском, персидском и арабском. Физули в совершенстве владел этими языками и

создавал на всех трех этих языках. Но основное его творчество, главнейшие его произведения, обессмертившие его имя, созданы на азербайджанском языке. И в этой области, т.е. в области нашей литературы, созданном на собственном азербайджанском языке, Физули принадлежит самое почетное место. Он глубоко любил свой родной язык, на что он неоднократно указывает в своих произведениях. Это и служило одной из причин неуважения к нему со стороны тогдашних османфилов. Академик А.Крымский пишет, что Физули «не выезжал за пределы своей области и не бывал в тогдашнем Османском литературном центре, Константинополе. Это обстоятельство, в связи с азербайджанизмом его речи, было причиной того, что современники шейха-Физули Багдадского плохо его оценили». («История Турции и ее литературы». Москва, 1910, стр.138).

Он преобразовал, обогатил и отшлифовал азербайджанский классический литературный язык.

В этом отношении Физули идет в близком сравнении с Пушкиным. Что сделал Пушкин для развития русского литературного языка, в еще большей мере сделал и Физули для развития азербайджанского литературного языка.

До Физули азербайджанский литературный язык представлял следующую картину:

В XIV веке язык поэта Гази Бурханадина носил сильное влияние восточно-анатолийских азербайджанских диалектов и ряд особенностей южных и северных городов Азербайджана. Во второй половине XIV века в творчестве великого поэта-мученика, пламенного борца за свои идеи Насими, как бы воедино бытовали два языковых - стиля с одной стороны, простой, всем понятный и поныне народный язык, а с другой, язык, смешанный с арабско-персидскими словами и выражениями и хуруфийско-пантеистическими терминами. В XV веке язык видного поэта Кишвери пестрит обилием чагатаизмов (из языка Наваи)

как лексического, так и грамматического порядка. Во второй половине XV века и начале XVI века в языке произведений Хатаи мы часто встречаемся с элементами архаизмов и не нужных фарсизмов, а также особенностями говоров южного (иранского) Азербайджана. Физули в первой половине XVI века очистил азербайджанский литературный язык от излишних чужезычных элементов, а также от архаизмов и диалектизмов, усвоил все лучшее, языковые нормы прошлого, расширил круг словарного состава азербайджанского литературного языка, значительно сблизил его с народным языком, обогатил и усовершенствовал его грамматический строй и, тем самым, создал высокий одновременно общенародный классический литературный язык, ставший образцом для поэтов последующих эпох.

II

Такой обобщающий синтез всего положительного в наследии прошлого мы видим

у Физули не только в области языка, но во всех областях его бессмертных творений. Физули соединил в себе все достижения азербайджанской литературы за несколько веков и развил ее дальше. В этом отношении вполне допустимо его сравнить с Аристотелем. Как Аристотель силой своего гения обобщил достижения древнегреческой философии за предшествующие до него века, поднял ее на более высокую степень и стал, по выражению К.Маркса, величайшим мыслителем древности, так и Физули синтезировал в своем могучем таланте все лучшие художественные и идейные достижения азербайджанской литературы прежних ступеней развития, поднял ее на более высокий уровень, тем самым стал величайшим поэтом средневековой азербайджанской поэзии и вообще самым выдающимся представителем азербайджанской классической литературы, создателем и выразителем ее новой, блестящей эпохи.

Физули из тех исключительных личностей, которые весьма редко встречаются

даже в литературах народов с большой историей. После лучезарного солнца азербайджанской поэзии гениального Низами, Физули является самым высшим этапом в истории нашей литературы. Но если иметь ввиду, что Низами творил только на персидском, а Физули с равной силой на трех языках, то следует ему уделить среди великих особое место. Однако со временами Физули писать на персидском и арабском языках было гораздо легче, чем на каком-либо из тюркских языков. Величие Физули тем и определяется что он именно на азербайджанском языке творил такие высокохудожественные произведения, которые обязали известного английского ученого-востоковеда Гибба заявить: «Трудно найти во всех тюркских литературах более высокое имя, чем имя Физули».

III

Физули был не только великим поэтом, но и великим философом и ученым своей эпохи. Он хорошо знал все науки

своего времени. В предисловии своего азербайджанского дивана поэт образно говорит: «Украшательница моих высоких помыслов согласилась с тем, чтобы добродетельная красавица моей поэзии блистала на сцене мира, не нарядившись наукой..., ибо поэзия без науки – здание без фундамента. Видеть основание моего стиха без украшения науки мне казалось унижительным. Я презирал стихи без научности, как тело без души. Поэтому часть своей жизни я посвятил изучению наук, и с течением времени из жемчужин класса ученых я составил наряды красавице моей поэзии». И действительно, в высокохудожественных стихотворениях Физули нельзя найти ни единой цепки образов, которые расходились бы логическим суждением и ни единого поэтического суждения, которое противоречило бы научному мышлению.

Может быть, когда-нибудь у кого-либо возникнет вопрос: что является ведущим в поэзии Физули – чувство или мысль? И может быть многие, не считая нужным даже

задуматься, тут же ответят: конечно, чувство, ибо ведущим мотивом в ней является любовь. Но литературоведческий исследователь скажет: на этот вопрос ответить также трудно, как трудно указать на грани между поэтическим чувством и поэтической мыслью вообще, а в особенности, когда этот вопрос ставится по отношению к творчеству Физули.

Нам думается, что именно благодаря научной базе столь глубокого лиризма своего творчества Физули и освободил азербайджанскую классическую поэзию от двух главных идеологических путев: от сектантской ограниченности, имевшей место в творчестве ряда наших поэтов, и любовно-лирического индивидуализма легкого стиля, характерного для большинства поэтов, основным жанром творчества которых были газели.

IV

Через произведения Физули красной нитью проходит глубокое значение поэта

не только по наукам и философии, но и по изящным искусствам-живописи, музыке и т.п. из сведений о жизни поэта известно, что он учился в художественной и каллиграфической школах. Отсюда и понятны часто встречаемые в языке его произведений термины художества, прекрасные описания им природы и человеческой красоты, а также многократное обращение его к художникам, живописцам, портретистам:

«О портретист, ты не смог изобразить облик возлюбленной, – ты нарисовал ее локоны и ланиты, но не дал им блеска и жара».

Обращаясь к возлюбленной поэт говорит:

«Ты до того ослепительно красивая, что образ твой никак не поддается рисованию, – от изумления перед твоей красотой рисовальщик сам превращается в статую».

Физули питал сильный интерес к музыке. Его поэма «Сакинаме» («Книга о вичночерпии») построена на прениях между поэтом и различными музыкальными инс-

трументами – ней (свирелью), даф (бубе-
ном), уд (лютней), канун (цитрой) и др. В
других произведениях Физули, особенно в
его газелях и поэме «Лейли и Меджнун»
также нередко встречаются названия раз-
ных музыкальных инструментов, вплетен-
ных в поэтический текст, воспевающий
жизнь и любовь. Поэзия Физули вдохно-
вила композиторов на создание музыкаль-
ных произведений. «Основой первой оперы
Уз.Гаджибекова, – говорит Х.Агаева, – по-
служил подлинный текст поэмы Физули*
«Лейли и Меджнун». «Мугамы нужны бы-
ли ему (Уз.Гаджибекову) для выражения,
или, вернее сказать, изложения в музы-
кальной форме поэмы Физули, ее лиризма,
романтики и всей ее пленительной поэ-
зии.** По меткому замечанию Х.Агаевой
«Слушая Онегина, чувствуешь Пушкина,
слушая «Лейли и Меджнун» чувствуешь
Физули»***.

* Х.Агаева, Узеир Гаджибеков, Баку, 1995, стр.48

** Там же, стр 47

*** Там же, стр 14

Кроме прямого интереса Физули к музыке, она еще больше выражается в чарующей симфонии его поэзии в его языке в порядке сцепления слов в его стихах, в чередовании звуков в его словах, внутренних и конечных рифмах и редифах.

V

Физули в значительной мере обогатил стихотворную метрику и поэтические формы азербайджанской классической поэзии. В поэтических произведениях Физули, написанных только на азербайджанском языке, примерно свыше сорока различных видов и вариантов метрического размера. В этом отношении, т.е. в отношении богатства метрических родов и видов, Физули превзошел в азербайджанской классической литературе всех своих предшественников. Из примененных до XIX века в азербайджанской поэзии одиннадцати метрических родов аруза, Физули употреблял десять родов, тогда как у самого богатого в области метрики поэта – Несими мы видим

лишь девять родов, а у других поэтов еще меньше.

С точки зрения разнообразия поэтических жанров и форм Физули состоит опять-таки во главе всех своих предшественников и современников. У него мы находим все жанры и формы азербайджанской классической поэзии: и газели, и касыды, и китья (отрывки), и рубаи, и мисневи (двустопные парной формы), и мураббе (четверостишие), и мухаммас (пятистишие), и мусаддас (шестистишие), и поэму, и минаджат (моление), и элегию, и муамма (шараду) и тд. В этом отношении Физули также не имеет себе соперника в истории азербайджанской классической поэзии.

VI

Самым ведущим и основным жанром в творчестве Физули-газель. Когда говорят о Физули как о непревзойденном лирике, прежде всего, имеют ввиду его газели. По убеждению австрийского востоковеда Хам-

мера «газели, входящие в диван (сборник стихотворений) Физули показывают, что он был не простым поэтом, а имел право на звание чрезвычайно великого поэта». Газель в литературах народов Ближнего Востока, в том числе азербайджанской литературе, форма поэтического творчества, состоящая обычно из шести до девяти двустиший; тема ее – любовь поэта к его возлюбленной. Физули был величайшим мастером газели. Однако его газели отличаются от газелей других писателей не только по совершенству формы, по высокой образности, по музыкальности, по богатству метафор и т.д., но и по внутреннему содержанию. Физули поднял значение этого жанра на небывалую и до него, и после него высоту. Он обогатил содержание газели социально-философскими мыслями. Газели Физули - единство прекраснейшей поэтической формы и глубокого идейного содержания. Они есть создание сердца любящего человека и головы ученого, философа одновременно. Совершенно прав та-

лантливый азербайджанский критик М.Дж.Джафаров, когда говорит: «Физули любит, значит Физули мыслит. Его, как великого поэта, можно хорошо чувствовать и понимать только в том случае, если рассматривать Физули влюбленного и Физули мыслителя – в единстве»^{*}.

Не ошибочно будет отметить, что газель-жанр чувства. Но Физули в этом жанре соединил чувство и мысли воедино, тем самым обогатил содержание азербайджанской газельной лирики. Газели Физули представляют изящно кипучую лирику, выражающие жизнь и переживания любящего сердца мыслящего человека в условиях феодального гнета азербайджанского средневековья. Однако надо отметить и то, что в его газелях, а также в его бессмертной поэме «Лейли и Меджнун» Физули – поэт берет верх над Физули-философом, поэтому его стали называть «поэтом сердца».

^{*} Литературные размышления» (на азербайджанском языке), Азернешр, 1958 г., стр 98

VII

Одним из активных жанров в творчестве Физули-жанр касыды. Касыда вообще по форме представляет собою стихотворение, состоящее из десятков, а иногда и сотен двустиший, по содержанию она обычно - панегирик в честь и славу шахов, султанов, крупных вельмож, святых ислама и редко какого-нибудь исторического события. Посредством касид поэты Ближнего Востока открывали себе путь к дворцу и обогащению. Физули в этом отношении также стоит на высоте поэта народа. У него на азербайджанском языке сорок две касыды. В некоторых из них даются изумительные описания природы, весны, зимы, их различные художественные пейзажи; некоторые из них посвящены поэтической характеристике отдельных предметов: воды, розы, пера (ручки), кинжала. Некоторые же касыды поэта хотя и обращены к пророку, имаму, султану, паше, однако в них Физули явно стоит на стороне народа, жестоко осуждает тиранию античеловеческие поступки. Пос-

редством своих нравоучительных назиданий поэт призывает их к справедливости, к признанию прав трудового народа, к милосердию к бедным и слабым. Одним из примеров Физули в этом отношении заключается в том, что он создает абстрактные образы справедливых правителей и выставляет их в примеры против конкретных жестоких властелинов своего времени.

Вполне основательным будет утверждение, что Физули, как великий гуманист, выступает перед историей в своих касыдах не менее чем в других произведениях.

Тут же и с точки зрения литературной мы должны еще отметить, что Физули внес большое изменение и в жанр касыды. Он изменил смысловой характер и идейную направленность этого типичного для нашей средневековой литературы поэтического жанра, тем самым значительно сдвинул содержание классической поэзии к народной поэзии, обогатил ее духом народности.

VIII

Физули любил использовать в своем творчестве также жанры кыта и рубай. (Кыта такая форма стихотворения, в которой, в отличии от газели и касыды, не бывает начального рифмованного двустипия и концовки, где поэт, вместо подписи, вставляет свой псевдоним). Многочисленные и глубоко содержательные кыта Физули характеризуются тем, что в них поэт выражает свои гуманные и дидактические идеи прямо и ясно, т.е. не украшая их метафорическими образными средствами, столь свойственными вообще творчеству великого поэта. Физули в своих кытах силой логики своего могучего таланта обличает и политические и социальные и духовные пороки своей общественной среды. Он всячески осуждает несправедливость, насилие, лицемерие, скупость, жадность, зависть, невежество, чванство, обжорство и т.п. В кыта Физули высказаны и некоторые теоретические взгляды поэта на азербайджанский язык своего времени, на поэ-

зию, на необходимость и пользу внедрения ее в низовые массы народа. Физули как моралист и нравоучитель, ярче всего выступает в своих кытах.

IX

Физули писал рубайи еще больше чем кита. Причем он писал их на трех языках: азербайджанском, персидском и арабском. Но для нас весьма ценны рубайи поэта на азербайджанском языке.

Этот жанр отличается от других видов поэзии тем, что в нем поэт должен выразить свою определенную идею в четырех строках (Поэтому рубайи называются четверостишиями, хотя это не совсем правильно).

Великой заслугой Физули здесь считается то, что он приспособил азербайджанский язык к этому лаконическому жанру ближневосточной поэзии. Хотя на азербайджанском языке рубайи и были еще до Физули у поэта XV века Кишвери, но всего двадцать семь рубайи Кишвери ни по форме, ни по содержанию не могут идти в

сравнении с рубаи Физули. Можно смело сказать, что Физули в этом отношении на азербайджанском языке выполнил ту же роль, какую выполнил великий иранский поэт Омар Хайям на персидском языке. Как Хайям в качестве творца рубаи не имеет себе равного в персидской литературе, так и Физули, не имеет себе равного в азербайджанской литературе.

Тут необходимо отметить и то, что во многом рубаи Физули идут рядом с рубаи Хайяма и по идейному содержанию. Основные темы у обоих великих поэтов - борьба с фанатизмом, ненависть к двуличному художеству, разоблачение их обмана народа, воспевание вина, как средства борьбы с религиозными предрассудками, оптимизм и привязанность к земной жизни, преданность возлюбленной, жалоба на отсутствие умных людей и честных друзей в окружающем обществе.

В художественном отношении, т.е. со стороны образности выражения идеи поэта рубаи Физули стоят между его кыта и га-

зелью. Это значит – они созданы более образно, чем кыта, менее образно, чем газель. Язык понятий и язык образов в них действуют параллельно.

Х

В истории азербайджанской литературы до Физули среди наших классиков мы прозаиков не имеем. Еще одной из больших заслуг Физули в том, что он является родоначальником художественной прозы в истории нашей литературы. С ним начинаются жанры исторической повести, сатиры и писем в азербайджанской прозе. Кроме того, его предисловия к своим произведениям представляют образцы языка и стиля истоков нашей художественной прозы. Объемистое произведение Физули «Сад счастливых» («Хадигат-ус-Суада»), формально посвященное повествованию истории святых мучеников ислама, по существу служит средством для гневных протестов великого гуманиста против деспотов, против жестокости сильных над слабыми:

**«Берегись вопля угнетенных,
о бессердечный тиран!
Стрелы их вздохов проколят
твое каменное сердце».**

Призывая страдальцев к борьбе против насильников, Физули восклицает:

«Ты не думай, что притеснитель достигнет своей цели, нет, здание несправедливости скоро разрушится».

Произведение Физули «Жалоба» («Шикайетнаме») является первым сатирическим произведением азербайджанской литературы. Оно представляет политический памфлет, разоблачающий пороки и беззаконие чиновников турецких властей в тогдашнем Багдаде. Это замечательное произведение Физули свидетельствует также о зарождении на Ближнем Востоке XVI века демократических идей, зародышей реализма в литературе, первым выразителем которых является великий азербайджанский поэт.

XI

Физули встает перед нами как яснейшая голова в истории азербайджанского народа периода средневековой темноты. Бесправие феодального социально-политического режима и власть реакционного духовенства - вот два полюса, в тисках которых жил и работал великий поэт.

В борьбе с черными силами окружающей его беспросветной действительности он был беспомощным и одиноким:

**Нет у меня друзей, бегу я от меджлиса,
Кто мне укажет путь, — Я всюду одинок!**

Еще сильнее звучит следующая жалоба Физули на свою среду и эпоху:

**Бессилен друг, коварно время, страшен рок,
Участья нет ни в ком, лишь круг врагов
широк.**

**Лишь страсть, как солнце, горяча,
но безнадежна.
Кто честен, на землю упал, зато
подлец высок.**

**Слабеет разум, совесть упрекает глухо.
Растет любовь, а с ней горе – все не впрок!**

Все его стоны, вопли, стенания есть результат этого материального и духовного зажима трудящихся масс, выразителем отчаяния которых был Физули. Его надо оценить, как прогрессивнейшего мыслителя этой эпохи. Глубоко прав Мирза Ибрагимов, когда пишет:

«Произведения Физули и его мировоззрение были не только зеркалом передовой мысли народов Востока того времени, они перекликались с европейским возрождением. Свободная любовь, свободное развитие личности, новое оживление традиций древнегреческого материализма и реализма, распространение демократических идей, стремление к преодолению абсолютного господства религиозных догм – основные особенности возрождения. Большинство этих идей получали свое отражение в произведениях Физули».*

* Газета «Коммунист» (азербайджанский), 26 марта 1958г.

Период жизни и творчества Физули - период европейского Ренессанса, по выражению Ф.Энгельса, самого прогрессивного революционного периода в истории человечества. Этот период дал на западе Шекспира и Дантеса, на востоке Физули - гордость азербайджанского народа, всесторонне образованного гениального поэта, ученого, философа великого мечтателя о свободе жизни, свободе мысли, свободе любви, радостном светлом, счастливом будущем своего народа. Яркое доказательство величия Физули – его бессмертные творения, обогатившие сокровищницы азербайджанской и мировой литературы.

XII

История азербайджанской литературы, а также литератур Средней и Малой Азии, показывает, что векам творения Физули оказывало огромное влияние на творчество сотен поэтов. Его, в первую очередь, лирические произведения служили источником вдохновения для них. Особенно в

XIX и XX вв. в Азербайджане под разными именами были литературные организации известных поэтов - в Карабахе «Меджлиси-Унс» («Собрание дружбы») под руководством поэтессы Х.Натаван, «Меджлиси-хамушан» («Собрание безмолвных») под руководством поэта и ученого Навваба, в Шемахе «Бейтус-Сафа» («Дом Сафа» - имя поэта руководством выдающегося поэта Сейид Азима Ширвани, в Ордубаде «Энджумани-шуара» («Общество поэтов»), в Баку «Маджмауш-шуара» («Сборище поэтов»), в Кубе «Меджлиси-Гулистан» и т.д. Все документы этих литературных очагов показывают, что наши передовые поэты в них занимались изучением творчества великих поэтов прошлого, а также всего и больше всего – творчеством Физули.

Произведения Физули всегда стояли в центре внимания их как наилучшие образцы поэтического творчества, наилучшие объекты для подражания.

Тут весьма важно подчеркнуть и то, что действенное влияние Физули распрост-

ранялось не только в среде поэтов-классиков, но и в среде поэтов-ашугов, создателей народной поэзии.

Положительное влияние Физули находило место даже в сатирических-злободневных стихотворениях таких поэтов, как Закира, народного поэта Сабира и других.

Все эти факты яркое доказательство величия гениального азербайджанского поэта. Как нельзя мыслить греческую литературу без Гомера, английскую без Шекспира, индийскую без Тагора, русскую без Пушкина, так и нельзя представить азербайджанскую литературу без Физули, который по выражению профессора Е.Э.Бертельса, по праву занимает одно из первых мест в мировой литературе.

FÜZULİ HAQQINDA DÜŞÜNDÜKLƏRİM

Şərqşünaslığın ən qabaqcıl nümayəndəsi Hammer Purqştaldan başlamış Köprülü Fuada qədr yekdilliklə Füzulini dünya poeziyası klassiklərinin birinciləri, ən böyükləri sırasına salmışlar... Alimlər öz yerində, şairin ölməz əsərləri də bu fikri təsdiq edir. O əsərlər əl deyil, xəyal belə çatmaz bir zirvədə əsrlərlə parlamış, getdikcə işıqları daha da artmış və davam etməkdədir.

Füzulinin milli mənsubiyyəti mübahisə qəbul etməz dərəcədə aydındır. Xaqaninin, Nizaminin milli mənsubiyyətləri haqqında mübahisələr mövcuddur, Füzulinin milli mənsubiyyəti isə füzulişünaslığın mübahisəli məsələləri sırasına daxil deyildir. Şair özü bu məsələni öz dili ilə qəti və mübahisəsiz surətdə həll etmişdir:

“Büləğayi-rum (osmanlıların bəlağət sahibləri) və füsəhayi-tatardan (tatar və cağatayların fəsa-hət sahiblərindən) təvəqqem budur ki, əgər mənim yazdıqlarımda, dilimdə onların ibarələrində olan zi-yənət olmasa, onların lətifələrindən, zərbül-məsəllərindən bəzək almamışsam, məni məzur görsünlər, çünki hər məmləkətin əhlinə özgələrdən mənimsə-mək ar (ariyət) gəlir (Füzuli Divan, Dibaçə)”. Bu-rada Füzuli açıq deyir ki, mən nə osmanlı-türkiyəli, nə cağatay-tataram. Mənim öz diyarım və onun öz istilahları, sözləri, dili var.

Böyük şairin bu etirafı onun ana dilinin Azər-baycan dili olduğunu parlaq surətdə təsdiq edir. La-kin bu cəhət elmi yollarla, əsaslı surətdə təsdiq edil-məmişdir. Mən aşağıda tematika siyahısında Füzuli dilinin leksikasını öyrənmək, lüğətini mütləq tərtib etmək lazım olduğunu füzulişünaslığımızın birinci dərəcədə lazım işlərdən sayıram. Mən Füzuli dilinin lüğətinin bir hissəsini (birinci cildi) tərtib edib Res-publika Əlyazmaları Fonduna vermişəm. Bunun Füzuli yaradıcılığının mahiyyətinə nüfuz etmək üçün ciddi əhəmiyyəti olacaq. Şairin çoxlu düyünlü yer-ləri, dilini düzgün anlamaq yolu ilə həll olunur. Həm poetikasının, həm semasiologiyası və sintaksinin öy-

rənilməsi şairin dünyagörüşünün və sənətkarlığı-
nın öyrənilməsilə bağlı və yanaşı gedir. Füzulinin di-
lini öyrənmək Azərbaycan ədəbi dili tarixini öyrən-
məkdir. Bu problemin tədqiqi qüvvətli və yüksək bi-
likli bir dilçi alimin ömürlük işidir.

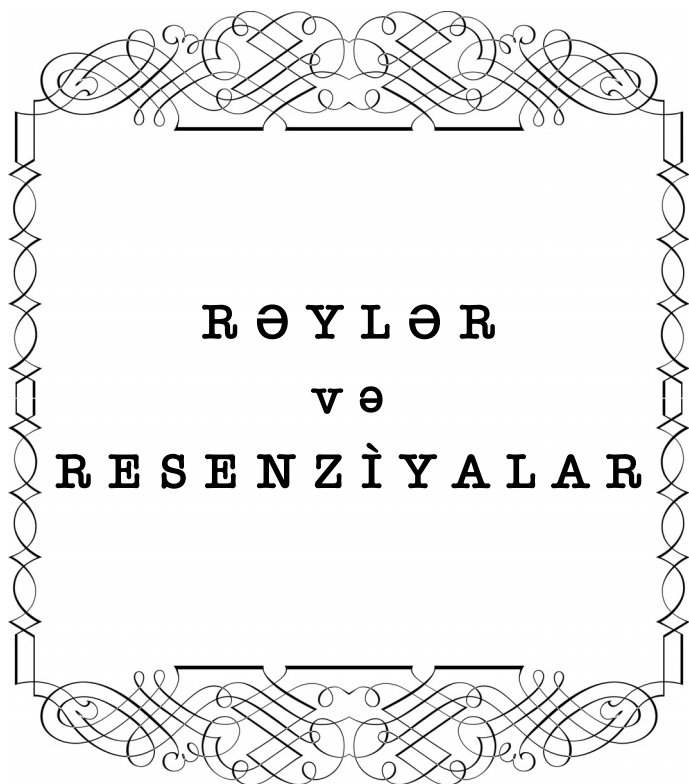
Füzulişünaslıqda mübahisəli olan, elmi əsaslar
və dəlillər ilə öyrənilməsi zəruri olan məsələləri
mən aşağıda sadalayacağım şəkildə təsəvvür edi-
rəm. Bu dediklərim, əlbəttə, qəti və son sayıla bil-
məz. Bu məsələləri başqa füzulişünaslar başqa şəkil-
lərdə də göstərə bilərlər. Bunlara əlavələr də edə bi-
lərlər və edəcəklər. Lakin mən hələlik bu siyahını
bir tədqiqat layihəsi, yaxud problematika kimi irəli
sürürəm.

FÜZULİŞÜNASLIQDA MÜBAHİSƏLİ MƏSƏLƏLƏR

- 1) Şairin doğum ili.** Bu xüsusda olan müxtəlif ziddiyyətli rəyləri yığıb sıralamalı və doğrusunu müəyyən etməli, əsaslandıraraq qeyd etməli.
- 2) Şairin ölüm ili.** Mövcüd fikirləri qeyd etməli, doğrusunu bəlləyib göstərməli.
- 3) Şairin doğum yeri, ana yurdu.**

R Ə Y L Ə R

v ə

R E S E N Z İ Y A L A R

О Т З Ы В

о статье Али Аждара Сеид-Заде,
Н.И.Гулак,
как переводчик М.Физули.

Статья посвящена вопросу о русском переводе поэмы великого азербайджанского поэта М.Физули, сделанном украинским писателем Н.И.Гулаком стихами в 1886-1887 гг., опубликованном в азербайджанской газете «Кешкюл». Статья тов. А.А.Сеид-Заде имеет большую ценность в деле изучения наследия Физули. Не говоря о бесспорных достоинствах данной статьи, я укажу на некоторые ее недостатки.

Заявление автора, что Н.И.Гулак, по всей вероятности, перевел на русский язык всю поэму «Лейли и Меджнун» (стр. 7), остается только вероятностью. В статье это не доказывается.

Статья местами содержит некоторые излишнее распространение как по постав-

ленным автором вопросам, так и по вопросам, не входящим в задачу статьи. Это последнее создает разрыв между заглавием и содержанием ее. Смотрите хотя бы на страницы, толкующие вопросы о взаимоотношении Н.И.Гулака с М.Ф.Ахундовым и др.

По вопросу об иллюстрировании выпусков перевода «Лейли и Меджнун» указание автора, что «Конечно, по всей вероятности, в обоих случаях были бы одни и те же иллюстрации» (стр.13), ничем не обосновано. Иллюстрации эти могли быть и совершенно различные.

По вопросу об участии в осуществлении перевода поэмы Физули с азербайджанского языка на русский роль Дж.Унси-Заде, по-моему, в статье умалывается. Раз Гулак был только «до некоторой степени знаком с тюркским (азербайджанским) языком (стр.6), то без серьезной помощи Дж.Унси-Заде, хорошо знающего оба языка, Н.И.Гулак не смог бы осуществить свою цель. Если Дж.Унси-Заде нельзя считать вторым стихотворным переводчиком, то, по край-

ней мере, его можно считать главным редактором данного перевода.

На странице 17 цитата из Энгельса о Хафизе, мне кажется, не уместна, так как в поэме Физули скабрзностей нет.

На странице 25 заявление автора, что персидский язык «был очень близок к европейским языкам», является несерьезным. Хотя эти языки и входят в одну индоевропейскую семью, но они относятся к разным ветвям этой группы языков.

На странице 26 говорится об опубликованных работах Гулака по грузинскому языку, но не указывается хотя бы на одну из них. Кроме того «лингвистическое исследование» по какому-нибудь языку еще не говорит о практическом знании исследователя этого языка.

Вторая группа недостатков статьи касается прямых ошибок в ней. На стр.30 слово строфа переводится автором словом «бейт». Это неверно. Бейт есть только двустихие, а строфа состоит из четырех и более стихов. Например, у Пушкина в «Евге-

нии Онегине» строфа состоит из 14 строк.

Ошибочно дана в статье на стр.4 также схема хоря. Двухсложная единица хоря в первой стопе разбита на части и тем самым нарушена схема хоря как самостоятельной стопы.

Ошибочно переведена на стр. 16 слово «мардом». Оно означает не «ресницу», как говорится в статье, а «зрачок». Это разные вещи.

Третья группа недостатков заключается во многочисленных опечатках. Об этом не стоило бы говорить, если бы статья не была бы перечитана и поправлена автором. В ней имеются, например, такие слова: словать (стр.1), попытаемся (стр.7), наванием (стр.8), выводы (стр.9), один бейти (стр.11) и много других. Почему-то в статье слово «Лейли» неоднократно повторяется в виде «Лейлы». На стр.2 ошибочно дан и инициал Ениколопова: вместо «И.К.» дано «К.И.».

На стр.6 пункт 7) должно быть 8) и тд. На стр.29 непонятно то, что значит:

«объемом в 11 страниц в 12-ю долю листа».

В этом отношении во многих поправках нуждается азербайджанская часть приложения, где автор даже правильное написание машинописи передал в ошибочное, вместо мцстяъмии написав мцстяъ-мяи. Между прочим, эту же ошибку допустил и Г.Араслы в своей редакции «Лейлы и Меджнун».

Наконец, я хочу указать еще на одно. Мне кажется тов. А.А.Сеид-Заде по отношению к Ениколопову держится несколько тенденциозно. Например, на стр.3 автор критикуя Ениколопова, пишет что он «по своему обыкновению предложил ряд новых и неверных объяснений...». Выходит, что Ениколопов всегда предлагает неверные объяснения. Или на стр.29 автор пишет: «Ениколопов не стесняется...» и т.д. Мне кажется, что было бы лучше, если в этих моментах тов. А.А.Сеид-Заде придерживался бы лояльности.

Идя мимо других, более мелких недостатков статьи, я повторяю сказанное мною

в начале этой рецензии. Данная статья вносит большое дополнение в наше знание о физикулиеведении. Исправляя указанные недостатки, ее не только можно, даже нужно опубликовать в нашей печати с более обширным резюме на азербайджанском языке, чем это у нас практикуется в изданиях трудов нашей Академии.

1956

РЕЦЕНЗИЯ

**На статью доктора
филологических наук
проф. А.К.Закуева на тему
«Мухаммед Физули, как
выдающийся мыслитель и ученый».**

Статья профессора А.К.Закуева, состоящая из 26 машинописных страниц, ставит целью охарактеризовать М. Физули, как философа и ученого. Для этого автор привлекает, как объект исследования, ряд произведений великого поэта: «Лейли и Меджнун», «Бенгу баде», «Ринду Захид», «Шикайетнаме», «Анисул – калб», «Хафт джам» и др. Но особенно сосредотачивается автор на философском трактате Физули «Матла-ул-ити-гад». Проф. Закуев указывает, что Физули упорно изучал науки и философию, как Ближнего Востока, так и древней Греции, в том числе философию милетской школы - Гераклита, Платона, Аристотеля и др. По мнению автора Физули в своем философ-

ском мировоззрении следовал за арабским философом века ан-Наззамом, известным своими радикальными воззрениями материалистического характера. Проф. Закуев подчеркивает, что Физули признавал объективное существование материального мира и возможность познания его. По своим социальным взглядам Физули был сторонником не только идеи равноправия индивидов, но и идеи равноправия всех народов. Физули ставит знак равенства и между государем и нищим и требует от правителя, чтобы он относился одинаково и к государю, и к нищему, в этом Физули видел залог счастья людей.

Автор справедливо указывает, что в произведениях Физули, содержатся наиболее прогрессивные идеи своего времени идеи гуманизма, служения народу, любви ко всему существующему, справедливости и сострадания к судьбе бедных и слабых людей, ненависть против насилия сильных над слабыми.

По моему мнению, в статье проф. За-

куева не совсем правильно лишь то место, где он говорит, что Физули «не был сторонником ни одного из существующих в его времена сект ислама, а держал себя высоко над сектантскими разногласиями» (стр. 13). Мне кажется, что это утверждение автора статьи расходится с общепризнанным шиизмом Физули.

Имея в виду, что философские взгляды и вообще мировоззрения Физули очень мало изучены, я считаю, что данная статья принесет большую пользу в деле всестороннего научного исследования этой весьма важной стороны наследия великого поэта. Я рекомендую эту статью проф. Закуева для опубликования в сборнике Академии Наук Азерб. ССР, посвященном 400-летию со смерти Физули.

РЕЦЕНЗИЯ

На статью кандидата
филологических наук
А. Ф. Сеид-Заде

«Изучение наследия Физули
в русском востоковедении».

Статья тов. Сеид-Заде, состоящая из 29 машинописных страниц, посвящена вопросу изучения наследия великого азербайджанского поэта М. Физули. Толкование вопроса в статье идет в хронологическом порядке, как в дореволюционный, так и в советский период русского востоковедения, начиная с пятидесятих годов XIX века до настоящего времени. Статья охватывает работы о творчестве Физули проф. Мирзы А. Казем-Бека, Мирзы-Шафи Садык оглы Вазеха и Ив. Ив. Григорьева, Л. Э. Лазарева, Н. И. Гулака, проф. В. Д. Смирнова, проф. А. Е. Крымского и проф. Е. Э. Бертельса, по-бочно касаясь отношения к вопросу и некоторых других ученых.

В статье привлекает внимание точность и обоснованность мыслей автора, а также богатый научно-критический аппарат.

Тов. Сеид-Заде, подчеркивая заслуги видного советского востоковеда Е.Э.Бертельса в области изучаемого вопроса, одновременно указывает на неправильную датировку «Лейли и Меджнун» следовал за Навои, а не за Низами.

Автор справедливо критикует ошибку, где искажена фамилия переписчика древнейшей рукописи дивана Физули, слово Авлонияви, т.е. из Авлонии (фамилия и местопроисхождение указанного переписчика) заменена «фантастическим словом «Улуййеви».

В статье тов. Сеид-Заде недостатком я считаю то, что автор, без какой-либо оговорки, включает деятельность азербайджанского ученого проф. Мирзы А.Казым-Бека и азербайджанского писателя Мирзы-Шафи Садых оглы Вазеха в историю русского востоковедения, тем самым молчаливо исключая их из истории азербайджанского

востоковедения.

Неточностью я считаю в рецензируемой статье также ничем необоснованную транскрипцию имени «Фузули» в форме «Физули», тогда это слово в первом виде распространено и в европейском, и в традиционном русском, и в турецком востоковедении. Но, по-моему, исходя из транслитерации и происхождения этого слова, следует его по-русски писать в форме Фюзули.

В заключении скажу, что данная статья тов. Сеид-Заде стоит на высоте научного требования и вполне заслуживает опубликования в издании Академии наук.

**Namiq Babayevin “Füzuli və
XX əsr Azərbaycan romantizmi”**

adlı əsərinə

R Ə Y

Klassik ədəbiyyatımızla müasir ədəbiyyatımızı rabitələndirən hər növ elmi əsərə bizim ehtiyacımız var. Bu sahə ədəbiyyatşünaslığımızın zəif sahəsidir. Onu gücləndirmək lazımdır. Bu iş özü müasir ədəbiyyatımıza xidmət yollarından biridir. Tək bu baxımdan da Namiq Babayevin bu əsəri məni sevindirir: Füzuli və müasirlik.

N.Babayevin bu əsəri həm də mənim gəlişigözlə dediyim kimi, ümumi planda deyil, yəni ümumiyyətlə müasirlik deyil, onun, müasirliyin konkret bir sahəsidir, yəni müasirlikdə məhz romantizm sahəsidir.

İkinci, məni sevindirən bir də budur ki, müəllif əsərinin birinci fəslini ədəbiyyatşünaslığımızın ən mühüm və az işlənmiş, və ətraflı işlənməsi vacib olan məsələsinə – bədii-nəzəri məsələlərinə həsr edir. Əlbəttə, tək birinci fəsil deyil, əsərin bütün fəsiləri ciddi diqqətə və əhəmiyyətə layiqdir.

Mən qeydlərimdə vaxtın darlığından, mənə daha yaxın olan üçüncü fəslə toxunacağam: “Füzulinin poetik ənənələri və Azərbaycan romantik şeirində vəzn və forma”.

Müəllifin mövzu üzrə özündən əvvəlki müəlliflərə konkret münasibətlə müraciət etməsi əsərin müsbət cəhətidir. Müəllifin istifadə etdiyi ədəbiyyat lazımcıca genişdir, uyumludur.

N.Babayev R.Zəkani əsaslı tənqid edir. Məsələ Azərbaycan şeirinin şəkillərindəki qafiyə sistemindən, onun tarixindən gedir. R.Zəka iddia edir ki, qafiyənin qurşaqlı şəkli (abba) ilk dəfə 1914-cü ildə M.Hadi tərəfindən işlənmiş, guya bu yeni şəkli şeirimizə Hadi gətirmişdir. N.Babayev faktlarla sübut edir ki, bu şəkli Hadidən qabaq Cavid işlətməmişdir. Buradan və başqa səhifələrdən açıq bəlli olur ki, N.Babayev bir məsələ haqqında müəyyən fikir söyləmək, hökm vermək üçün qabaqcadan çox çalışın, çox axtarın-araşdıran bir qələm sahibidir, iddialarında məsuliyyət hiss edir. Belə tədqiqatçılar ədəbiyyatşünaslığımıza lazımdır.

N.Babayev “Şeyx Sənan faciəsi” əsərinin müəllifi Zahid Əkbərovu da vəzn məsələsində düzgün tənqid edir. Z.Əkbərov “Şeyx Sənan”da xəlif bəhrin-

də yazılmış “şeyr parçası rəməl bəhrindədir” deyir. N.Babayev əruzşünas kimi bu hökmün səhv olduğunu göstərir, o yazır: “Şeyx Sənan”da rəməl bəhrində yazılmış parça yoxdur və doğru deyir, lakin səhifəsini doğru göstərmir. Bu səhv əsərin 19-cu deyil, 86-cı səhifəsindədir. N.Babayevin bu tənqidi bir də ona görə faydalıdır ki, M.Həyatadə də Z.Əkbərovun monoqrafiyası haqqında yazdığı məqalədə həmin səhvi təkrar edir. N.Babayev əsərinin 136-cı səhifəsində haqqında söz gedən beytin birinci misrasının rəməl deyil, xəfif bəhrinin VII variantı, ikinci misrasının isə I variantı ölçüsündə olduğunu düzgün göstərir. Səhifə 119-120-də Cavidin bir beşliyi müxəmməs sayılır, onun hər misrası 5 bəndin sonunda təkrar edilir. N.Babayev buna müxəmməs və təxmis deyir və klassik poeziyamızın qanunlarına zidd gedir. Təxmis bir şairin bir qəzəlinin hər beytinə 3 misra əlavə etməkdir. Burada isə o deyil, bu, qərb ədəbiyyatından türk ədəbiyyatına, türk ədəbiyyatından bizə gələn şeyr şəkillərindən biridir. Lakin bizdə müvafiq termin olmadığından, şərti olaraq, bunu işlətmək olar. Lakin burada (s.120) N.Babayev doğru göstərir ki, bu cür orijinal quruluşa malik şer nə Cavidə qədər, nə də Caviddən sonra bizdə yaradılmamışdır.

N.Babayev Azərbaycan şeirində qafiyə sistemi məsələsində Rəfiq Zəkani haqlı tənqid edir. Dördlüklərdə qurşaq (abba) qafiyəsi guya 1914-cü ildə M.Hadi tərəfindən ilk dəfə işlənmişdir. N.Babayev M.Hadinin özünün bu tarixdən əvvəlki şeirləri ilə bu fikri təkzib edir. Lakin Namiq Babayev deyə bilərdi ki, qurşaq qafiyəsi H.Cavid tərəfindən də (“Elmi-bəşər” şeiri, “Ah yalnız sən” şeiri və s.), Sabir tərəfindən də (“Ruhum” və s. şeirləri) işlənmişdir. Namiq Babayevin bu əsəri onun müsbət cəhətləri üstündə uzun-uzun danışmağa əsaslar verir. Açıq görünür ki, müəllif mövzusunu həm sevmiş, həm də onun üzərində gərgin əmək və səbrlə çox çalışmışdır.

Mən bir neçə söz də əsərin xırda nöqsanları haqqında demək istəyirəm.

Səh. 139-da: “Əruz vəzninin rübai növü” ifadəsi etiraza səbəb ola bilər, çünki əruzun mənşəyi ərəb mədəniyyəti ilə, rübainin mənşəyi fars mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bunların tarixləri də, nəzəri əsasları da müxtəlifdir. Babayev ona görə ki, rübainin məşhur 24 ölçüsünü əruz təfilələri üzərində qurublar. Lakin bu 12-ci əsrin icadıdır, rübai isə 8-ci əsrin axırlarından fars şeirində işlənməyə başlamış, sonralar türkdilli poeziyaya keçmişdir. Ərəbdə rübai

olmamışdır. Bu da sonrakı inkişafın hadisəsidir.

Səh. 144-də N.Babayev İbadoğlunu mütədarik bəhri üstündə nahaq tənqid edir. Şeirin vahidi misra-dır. Madam ki, misra əruzun hər hansı bir bəhrinin hər hansı qəlibini əks edir, demək, o əruz vəznində yazılmışdır. İbadoğlunun o üç ikibölümlü misranı mütədarikin IV növü ilə bağlamağa haqqı var. H.Cavidin eyni şeirdə həm əruz, həm də heca vəznini işlətməsi yenilikdir. Bu hadisə yalnız “İblis”də deyil “Azər” epopeyasında da az görünülür.

Səh. 145-də Namiq bir cəhəti nəzərə almalıdır: vəzn bütün misraya aid olur. Şeirın vahidi misra-dır. Burada isə misranın yarısı bu bəhrdə, yarısı başqa bəhrdə olarsa, onları eyni bəhrə aid etmək olmur-sa, demək, həmin misra bəhrsiz, yaxud qismən əruz, qismən hecadır. Burada dilqələmdil (fAilAtun) - rə-məl, yanında pərdəqələm (muftəilun) - rəcəz, mün-sərih, səri işlənilib. Demək, bu iki təfilə birlikdə eyni bəhrin eyni növünə daxil deyil, buna görə misra əruz vəznində yazılmış sayılmaz.

Səh. 146-da və demək olar, ümumiyyətlə, mahnılarda vəzn axtarmamalı. Mahnıların özlərinə görə ritmi, ahəngi, ölçüsü olur. Kompozitor əsərini yazanda əruzun tələblərini nəzərə almır. Onun öz notları

var. Mahnıların ayrı-ayrı parçalarını yazıb əruzla bağlamaq olar. Bu, hissələrdir, bütöv əsər deyil.

Əsərdə dəfələrlə təkrar olunan bir imla səhvini də göstərməliyəm: “sənki” deyil, bu söz “səbk”dir. Bu səhv o qədər yayılmışdır ki, hətta “Kommunist” qəzetində də bu cür getmişdir. Səbk üslub deməkdir: Səbkşunas – üslubiyyat. Səbki isə tamam başqa sözdür.

Son sözüm: Namiq Babayevin bu əsəri - Füzuli və XX əsr Azərbaycan romantizmi - hər cəhətdən müvəffəqiyyətlə yazılmış dəyərli bir əsərdir. Faktlar və onların elmi izahı, izahlarda məntiq, araşdırılan əsərlərə düzgün tənqidi münasibət, müəllifin mövzusuna aid mənbələrlə hərtərəfli tanışlığı, nəzəri mülahizələrində sağlamlıq, dili və üslubunda səlislik, sərrashlıq, aydınlıq və s. göstərir ki, onun müəllifi Namiq Babayev filoloji elmlər namizədliyi dərəcəsinə tamamilə layiqdir. Belə yüksək elmi səviyyədə yazılmış namizədlik dissertasiyaları bizdə çox seyrəkdir. Şəxsən mən bu əsərin müəllifini doktorluq körpüsünün başında görürəm.

**Filoloji elmləri
namizədi Həsən Zərinəzadənin
“Füzuli dilinin zəngin xüsusiyyətlərindən
biri” başlıqlı fonetik bağlama
məsələsinə həsr edilmiş
məqaləsi haqqında**

R Ə Y

Həsən Zərinəzadənin bu məqaləsi istər mövzu, istər mündəricəsi etibarilə qiymətli və filologiyamız üçün lazımlı bir məqalədir. Məqalənin qoyduğu və həll etdiyi əsas problem Türk dilləri ilə, o cümlədən Azərbaycan dili ilə əruz vəzninin qarşılıqlı münasibəti problemidir ki, dilimiz və ədəbiyyatımızla məşğul olan hər kəsi yaxından maraqlandırmalıdır. Dilimizlə klassik şeirimizin, o cümlədən Füzuli şeirinin vəznindəki rabitələri özünəməxsus bir tərzdə izah etmək məqalənin orijinallığını təşkil edir.

Məqalədə mənim gözümlə çarpan və təshih edilməsi asanlıqla mümkün olan nöqsanlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Məqalənin dilində bəzi sözlər, ifadələr və cümlələr var ki, müasir Azərbaycan dilinin leksik və grammatik normaları ilə uyğun gəlmir.

Belə sözlərə misallar: səh. 1 – rəmz, bu səbəbləri və rəmzlər, səh. 2 – dara, came, səh. 7 – şəhamətli və s.

Belə ifadələrə misallar: səh. 5 – bədbinlik ruhiyyəsi, səh. 6 – pəhləvi dili və xətti, həmçinin ərəb dili və xətti /yazısı əvəzinə/, səh. 8- sinədən-sinəyə gəlib; əməldə sabit etdi /işdə sübut et əvəzinə/; səh. 9- Türk səlcuqilərinin /səlcuq türklərinin əvəzinə/; kortəbii, uyğun ağır payı, türk xalqlarının nöqtəyinəzərindən /türk xalqları tarixi nöqtəyinəzərindən əvəzinə/; səh. 23. elmi tədqiqat bir iş kimi /bir elmi tədqiqat iş kimi əvəzinə/ və s.

Belə cümlələrə misallar: səh. 3 – yazdığımız bu məqalənin həcmnin nəzərə alaraq biz Füzuli dili... səh. 26 – məsələ belədir ki, fonetik bağlanmanın tərəfləri bir-birinə nisbət fonetik müqayisədə...

2. Məqalədə bəzi fikirlər var ki, məncə doğru deyildir. Məsələn, səh. 5-6-da orta fars dili ilə yeni fars dili arasındakı müddət 300-400 il göstərilir, yəni pəhləvi dilinin ölməsilə yeni fars dilinin formalaşması arasında 3-4 əsr zaman keçmişdir. Məncə ərəb dilinin fars dilini sıxışdırması təxminən 2 əsr davam etmişdir, dəqiq desək, bu tarix 651-ci illə başlanıb 850-ci illə bitir.

Səh. 9-da deyilir ki, Füzulini valeh edən fars dili- Xəyyam, Sədi dili olmuş. Məncə Füzulinin öz sözlərinə əsaslansaq, burada Xəyyam, Sədi əvəzinə, Nizami, Cami deməliyik.

Səh. 18-də: “yalnız sözlərdə deyil, hətta şəkilçilərdə də...”. Bu ifadə məqalədə dəfələrlə təkrar olunur. Məncə bunun əvəzinə: “Yalnız köklərdə deyil, hətta şəkilçilərdə də” deyilsə, daha düzgün olar, çünki “söz” məfhumu da əhatə edə bilər: yazdım, haraya, əlindən, kitabın sözləri kimi.

3. Məqalədə bəzi maşın-ımla xətalı fikri təhrif edir. Məsələn, səh. 14-də “məfailün” tərkibində uzun Uİ saitləri vardır, deyilir. Bu “uzun Aİ” olmalıdır. Səh. 16-da “qısa samit” yazılır. Bu “qısa sait” olmalı və s.

Bəzi məsləhətlər: səh. 1-də “son günlərdə nəşr edilmiş Füzuli əsərlərinin 1-ci cildi...” ifadəsi məqalə nəşr edildiyi zaman köhnəlmiş olacaq. Bunu düzəltməli. Səh. 30-31 və s. ərəbcə və farsca lüğətlərin azərbaycanca tərcüməsi haşiyədə verilsə yaxşı olar.

Məqalə qiymətli, məzmunlu, sanballı məqalədir. Nəşr edilməsi arzu olunur.

**Əli Hüseynzadənin
“Şərqin iki böyük şairi haqqında
Hasibə Mazioglunun fikirləri”
adlı məqaləsinə dair**

R Ə Y

Məqalənin adı gah yuxarıda göstərilən kimi, gah da “Şərqin iki böyük şairi haqqında türkiyəli bir alimin fikirləri” şəklində verilmişdir.

31 səhifədən ibarət olan bu məqalə türk professoru füzulişünas Hasibə Mazioglunun “Füzuli – Hafiz. İki şair arasında bir qarşılaşdırma” adlı 1956-cı ildə Ankarada nəşr edilmiş doktorluq dissertasiyası haqqında Əli Hüseynzadənin rəyidir.

H.Mazioglu bu əsərində qarşısına iki məqsəd qoyur:

- 1) Füzulinin bir lirik şair kimi qüdrətini və yaradıcılığının orijinalıq dərəcəsini göstərmək.**
- 2) Füzuli ilə Hafizin şeirlərini qarşılaşdırmaq yolu ilə İran ədəbiyyatı yanında türk divan ədəbiyyatının dəyərini aydınlaşdırmaq.**

Rəyçi müəllifin qarşısına qoyduğu bu məsələləri necə həll etməsi haqqında bizə öz fikrini söyləməlidir. Biz rəyçidən bunu gözləyirik. Halbuki o, Mazioglunun heç qoymadığı və qoymaq da istəmədiyi bir sıra məsələləri qaldırır və müəllifdən bunların həllini tələb edir. Mazioglu məqsədinə uyğun olaraq Füzulinin qəzəliyyatını və “Leyli və Məcnun” poemasını, Hafizin də divanını özünə tədqiqat obyektı alır, yəni o, müqayisə üçün bu iki böyük şairin yalnız eyni cins olan əsərlərini alır. Füzulidən məhz bu iki əsəri alır, çünki böyük şairin şairlik qüdrətini ən yaxşı göstərən məhz bu əsərləridir. Rəyçi buna etiraz edir. Mazioglundan Füzulinin mənzum, mənsur, bədii, elmi, fəlsəfi, yəni bütün əsərlərini tədqiqat obyektı kimi götürməyi tələb edir. Mazioglu Füzulini Türk Azərbaycan dilində yaratmış bir qəzəlçi kimi, Hafizi isə fars dilində yaratmış bir qəzəlçi kimi qarşılaşdırmaq istəyir. Rəyçi isə buna etiraz edərək, farsca qəzəllərini də cəlb etməyi müəllifə təklif edir. Mazioglu bu şairlərin dünyagörüşlərini araşdırırsa da, bu, onun məqsədi deyil, bəlkə də onların qəzəllərindəki yaradıcılıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vasitələrindən biridir. Rəyçi isə bu maddəni müəllifə bir maddə olaraq mənimsətmək

istəyir, buna görə Füzulinin bütün əsərlərini bu nöqteyi-nəzərdən təhlil etməyi müəllifdən tələb edir.

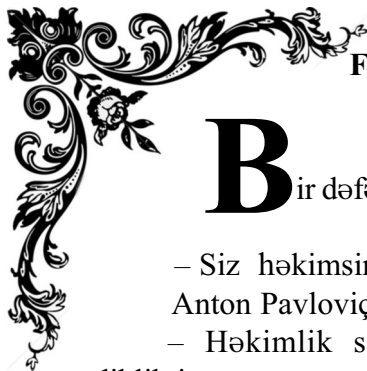
Mazioğlunun dolayısı ilə qoyduğu bir problemi – Füzulinin və Hafizin fəlsəfəsi problemini rəyçi öz məqsədi üçün şişirdərək uzun-uzun mülahizələrlə məqaləsini doldurur, hətta bizim qəzetlərimizdə vaxtilə nəşr edilmiş məqalələri də öz rəyində şərh və tənqiddə qədər əl atır.

İkinci tərəfdən, yenə Füzulinin dünyagörüşü ilə əlaqədar olaraq, Kamal Bardakçının (yaxud Bardaçı, səh. 9-10) “Anadolu üsyanları” adlı əsərindən uzun-uzun sitatlar gətirərək öz məqsədindən kənar şeylərlə məşğul olur. Bundan sonra “Füzuli və təsəvvüf” mövzusu ilə səhifələr boyunca uğraşır. Füzulinin dünyagörüşündə vəhdət-vücut məsələsindən bəhs edərkən rəyçi Kölpınarlı ilə mübahisəyə girir, hətta, yersiz olaraq, Əliağa Vahidin Füzulidən bir qəzəlin farscadan tərcüməsini məqaləsinə köçürür və Kölpınarlı Füzuliyə “quru böhtan atmış” deyir (səh. 23.) Belə kobud ifadələrə məqalədə tez-tez təsadüf olunur. “Mazioğlunun belə məntiqsiz və qeyri-elmi bir prinsipə əsaslanan tədqiq üsulu..”, H.Mazioğlu Hafiz haqqında böhtan söyləyir (s.14) və sair elmi məqaləyə yaraşmayan ifadələrlə rəyçinin əsərini qiymət-

dən salır. Məqalədə bəzən “mexanika materializmə istinad edən bir etiqaddır” (s. 5) kimi mənasız, eyni zamanda mövzu ilə heç əlaqədar olmayan cümlələrə də rast gəlinir. Səhifə 29-da rəyçi Yusif Ziya Şirvaninin Hafiz haqqında hələ nəşr edilməmiş, oxuculara məlum olmayan əsərlərindən danışır. Məqalədə çoxlu makina xətalrı, dəfələrlə lüzumsuz olaraq “kursiv bizimdir” kimi nöqsanlar da var.

Rəyçi məqaləsinin xüsusən son səhifələrində Mazioğlunun əsərini heçə-puçə çıxarır, onda heç bir müsbət cəhət görmür, onu yanlışlar və təhriflərlə dolu bir əsər adlandırır. Əli Hüseynzadənin bu məqaləsində iki-üç, hətta dörd məqalənin qiymətli materialları var. Onda Füzulinin dünyagörüşü və fəlsəfəsi “Füzulidə təsəvvüf və vəhdəti-vücut” motivləri, Füzulidə bədbinliyin ictimai kökləri və sairə kimi ayrı-ayrı elmi məqalələr üçün mənbələr və sitatlar var. Mazioğlunun əsəri haqqında isə, müəllifin planı və məqsədi dairəsində Əli Hüseynzadə, şübhəsiz, dəyərli obyektiv bir rəy verə bilər. Mən məsləhət bilirəm ki, o, məqaləsindəki o qədər zəngin və qiymətli mənbə və materiallardan göstərilən mövzular üçün səmərəli istifadə etsin, bizə bir deyil, bir neçə məqalə versin.

1960

Həkim Qəninin
Füzulinin qəzəllərinə
yazdığı təxmislər

Bir dəfə A.Çexovdan soruşurlar:

– Siz həkimsiniz, yaxud ədib?

Anton Pavloviç cavab verir:

– Həkimlik sənəti mənim zövçəm,
ədiblik isə məşuqəm məqamındadırlar.

Məhşur türk alimi Abdulla Cövdət həm təbib,
həm də şair olmuşdur.

Bizim böyük Sabirimiz həmin Abdulla Cövdə-
tin bir şeirinə nəzirə də yazmışdır:

“Səbəb Əbdül Həmid oldu – Səbəb boynu yo-
ğun oldu”

Bizim həkim Qənimiz də həm nevropatoloq,
həm də Füzuliyənə şairdir.

Dünya ədəbiyyatında belə yanaşı ixtisaslı şəx-
siyyətlər çoxdur. Buna görə də həkim Qəninin həm
həkim, həm də şair olmasına təəccüb edilməməlidir.

Bu eşq ilə o, uzun illərdən bəri dahi şairimiz
Füzulinin əsərlərini oxuya-oxuya pərəstişkarı olmuş

və bir şair kimi onun ən çox sevdiyi qəzəllərini təxmis etmək sahəsində çalışmışdır.

Nəzirə və nəzirəçilik Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında da, həmçinin klassikada da çox yayılmış ədəbi-bədii hadisədir.

Bu janrdır, yaxud deyil, o başqa məsələdir. Şairlər tərəfindən nəzirə əsasən şeirdə böyük şairləri təqlid, yaxud onlarla mübahisəyə girişmək və ya öz hünərini sınamaq hərəkətidir. Azərbaycan şeirində bu hərəkət Füzulidən qabaq da olmuşdur. Füzulinin özü də başqa şairlərə nəzirələr yazmışdır.

Böyük şairin hər hansı bir qəzəlinə nəzirə yazan şair öz işində sərbəst deyildir. O, bir qayda olaraq böyük şairin tənzir etdiyi əsərində olan vəznə, qafiyəni, rədifə və məzmunu izləməli, öz dili və sənəti ilə ona bərabər olmağa, onun səviyyəsinə qalxmağa çalışmalıdır. Bu məqsədə nə dərəcəyə qədər müvəffəq olması onun istedad və bacarığından asılıdır.

Bəlkə demək və iddia etmək olar ki, şairlərimizin arasında əsərlərinə ən çox nəzirə yazılan dahi Füzulidir. Nəzirənin adı şəkli qəzələ qəzəl (yəni monorifm), beytə beyt yazılır. Son beytdə, əgər Füzuliyə nəzirədirsə, Füzulinin məqtəsi və təxəllüsü ilə yanaşı, şair öz təxəllüsünü gətirir.

Nəzirəçiliyin mürəkkəb bir şəkli də var ki, o da böyük şairin qəzəlinin hər beytinə bir beyt, ya üç misra və yaxud iki beyt əlavə etməkdir. Birinciyə tərbi (dördləmə), ikinciye təxmis (beşləmə), üçüncüyə təsdis (altılama) deyilir.

Bu üç şəklin ən fəalı, ən çox yayılanı təxmisdir (beşləmə). Həkim Qəni də Füzulinin tənziirlərində bu ən fəal şəkli seçmişdir. Böyük Füzulinin yüz qəzəlinə yüz təxmis yazmışdır.

İlk baxışda bu sadə bir iş kimi nəzərə çarpır. Amma yox, bu, böyük və çətin bir işdir. Şairdən gərginlik, ciddi diqqət, əmək və geniş bilik, təcrübə tələb edən ağır, həm də milli ədəbiyyat qarşısında məsuliyyətli bir işdir.

Biz həkim Qəni ilə 20-50, bəlkə daha çox ildir ki, tanış, hətta dostuq. Bilirdim ki, o, Füzuli dühasının vurğunu, səmimi pərəstişkarıdır. Amma bu təxmislərdən xəbərim yox idi. İndi bu təxmislər əlimə gələndə və mən onları həvəslə, maraqla oxuyanda, demək olar ki, heyran qaldım.

Füzuli Əhməd Paşaya, Şahiyə, Qanuni Süleymana, Həbibiyə, Zatiyə, Lütfiyə, Nəvaiyə, Hüseyn Bayqaraya və s. bir sıra nəzirələr yazmışdır. Bu, Füzulinin geniş mütaliələrə qapılmasını, öz dövrünün

və özündən qabaqkı şairlərin əsərlərini yaxşı bilməsini göstərir.

Yuxarıda adları çəkilən şairlərin şeirlərini və Füzulinin onlara yazdığı nəzirələri müqayisə etsək, görərik ki, böyük şairimizin nəzirələri çox zaman orijinaldan qüvvətli yazılmışdır.

Füzuli 10-12 şairə nəzirələr yazmışsa, onun özünü təqlid və tənzir edən şairlər sayı gəlməz qədər çoxdur. Həm də böyük şairə nəzirələr yazmaq öz dövründən başlamış bu günə qədər gəlmiş və yəqin ki, gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Füzuli əsərlərinə nəzirələr yazmaq işi yalnız tək-tək şairlər tərəfindən deyil, Azərbaycanda XIX əsrdə əməliyyədə olan bir sıra şairlər məclisi tərəfindən də olmuşdur.

Şamaxıdan “Beytüs-səfa” məclisinin şairləri Füzuliyə nəzirələr yazıb, özlərini yoxlamaq üçün imzasız (anonim) şəkildə Qarabağ şairlərinin “Məclisi-üns”, və ya “Məclisi-fəramuşan” şairlərinin rəyinə- “məhkəməsinə” göndərərtilər. Onlar da bu gözəl müsabiqəni davam etdirərtilər.

Bu qədər nəzirələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Füzuli sənətkarlığı, Füzuli dühası daim müsbət təsirdə olmuşdur.

İlham adlanan qüvvə şairə orijinal yaradıcılıq üçün gəlir. Həkim Qəninin təxmisləri də ilhamla yazılmışdır. Bu ilham da, şübhəsiz, Füzuli sənətkarlığına sevgi və pərəstişdən irəli gəlir.

Nəzirə orijinal ilə üzvi surətdə bir-birinə cəlanmalıdır. Bu üzvi rabitə vəhdət deyildir, amma yaxşı nəzirəçi bütün qüvvəsilə nəzirəsini orijinala vəhdətə çatdırmalıdır.

Bunun ən gözəl misalını biz Füzulinin özündə, onun Həbibiyə bir müsəddəs nəzirəsində görürük. Həbibinin müsəddəsi:

**“Dün sayə saldı başıma bir sərv-i sərbülənd,
Kafur əlilə dəstələmiş ənbərin kəmənd,
Bir şəxsi-natəvan oturur, gərdənində bənd,
Kimdir bu miskin, ol nə rəsəndir? – dedim, dedi:
Zülfün kəməndi tutduğu canın durur sənin”.**

Füzilinin buna nəzirəsi:

**Dün sayə saldı başıma bir sərv-i sərbülənd,
Kim qəddi dilruba idi, rəftarı dilpəsənd,
Göftarə gəldi nagəh açıb ləli-nuşxənd,
Bir püstə gördüm onda tökər rizə-rizə qənd,
Sordum, məgər bu dürcidəhəndir,– dedim, dedi:
Yox, yox, dəvayi-dər-di-nihanındurur sən!**

Oxucu deyə bilər ki, Füzulinin Həbibiyə bu nəzirəsi, nəzirəçiliyin bütün tələblərinə cavab verən əla bir misaldır.

– “Ənd” sonluğu ilə qafiyə dilimizdə seyrəkdir. Buna baxmayaraq, Həbibinin bu tipli dörd qafiyəsinə (sərbülənd, kəmənd, müstəmənd, bənd) Füzuli də dörd qafiyə gətirmiş, birini də təkrar etmişdir (sərbülənd, nuşxənd, dilpəsənd, qənd).

Vəzn, qafiyə, üslub, şəkil (müsəmmətlik) hamısında möhkəm, sarsılmaz bir vəhdət təşkil edir ki, bu da klassik şairimiz tərəfindən yaradılmış nəzirəyə gözəl misaldır.

Başqa şairlərə də bu, sənətində nümunə olmalıdır. Bu şərtdən kənara çıxmaq nəzirənin zəifliyini göstərir, çıxmamaq isə şairin qüdrətinə və əsərinin bədii dəyərinə şəhadət edir. Biz H.Qəninin təxmislərində məhz belə gözəl nümunələrin şahidiyik.

Dil məsələsinə gəldikdə isə H.Qəninin təxmisləri Nəsimi-Füzuli dilini yaşadır və müasirliyin də ruhuna girir. Bu da H.Qəninin uğurlarındandır.

Ümumiyyətlə, H.Qəni ədəbi vasitələrin köməyi ilə vəzn, ahəng, məzmun vəhdətinə elə daxil olur ki, təxmisin bütün misraları arasında rabitə və tamamlıq itməmiş olsun. Məsələn, Füzuli beytində

eşq aşiqə həqiqət yolunu işıqlandıran bir vasitə kimi göstərilirsə, Qəninin əlavə etdiyi misralar həmin fikirləri təsdiq və davam etdirməklə təxmisdə ümumi bir ardıcılıq, əlaqə əmələ gətirməyə çalışır.

**Beş yüz ildir ki, bir aşiq ərşə qaldırmış nida,
Xətmi-nəzmü nəsr edib, eşq içrə can qılmış fəda,
“Qəd ənərəl-eşqülül-üşşaqi minhacəl hüda,
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida”.**

Başqa bir misaldan göründüyü kimi, təxmisin nəinki ümumi quruluşunda, misralar daxilində belə məntiqi rabitə və asılılıq saxlanılmalıdır:

**Dili-zarımdakı sövdayi-vüsəlın səməri,
Yuxusuz gözlərimin açdığı hicran səhəri,
Rəhmsiz oxlarının tökdüyü qan qətrələri,
“Gözlərimdən saçılan qətreysi-əşkin gühəri,
Ləblərindən tökülən lölöi-şəhvarı fəda”.**

və yaxud:

**Onda ki, cananə həmdəmdim bu bağırı qan ilə,
San Züleyxa idin bahəm Yusifi-Kənan ilə,
Yoxdu karım qisseyi-divani-bipayan ilə,
“Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,
Neməti-vəslin görüb, nazın çəkərdim can ilə”.**

Hərgah bir gözəlin səhər-səhər həmmamə xüram etməsi haqda deyilirsə, təxmis edən ilk üç misrada bunun üçün gözəl hazırlıq şəraiti yaradır:

**Sübh kim mahi-münəvvər eylədi dövrini tam,
Çıxdı Xurşidməsəl qönçə ləbü çeşmi badam,
Boxçeyi-zivər ilə əldə tutub tas ilə cam,
Qıldı ol sərv səhər naz ilə həmmamə xüram,
Şəmi-rüxsarı ilə oldu münəvvər həmmam.**

Açıq etiraf edirəm ki, mən əvvəl Qəninin bu işə, yəni Füzulinin bu qədər qəzəlinə təxmis yazmağına və bu çətin işin tələb etdiyi bacarığı göstərə biləcəyinə inanmırdım. Lakin fakt faktdır. İş göstərmək, söz ilə hər cür sübut etməkdən güclü olur, daha inandırıcı olur. Bu həqiqətə hər diqqətli oxucu da qane olacaqdır.

Ə k r ə m
C ə f ə r i n
ə l y a z m a l a r ı

شعر مثنوی

بوگونه بزم خوشتر انگلین دیران ادبیا نده کی بعضی تشبیهلرله یقین که اودون آردلاری دوقا اکلدار
... سے عرف خار جنہ چنجا بیلرگی بر تخیل و تپانندہ موجود عنبر الہی کی لذت گوشتہ اگر زور اولو بعضا
محکمہ انگلین غایتلر سور و کاشدر ، فضولی دیرانہ کوندر کی چو معینہ تشبیهلر بیوت چس قوتیل
چو بخ طبعین معیہ غ کوزل بر کاشدر افادہ ایستدر : دود اکلدر مدنی سر و ایلر ای باغبان
نیلر من گلشنی گلشنی سہر گلشنی سہر

نیلدر برک لاله تدن تنگین دانش بی نبات
صورده عکس سورتک یا شیر ولت و اثر کون

شاعر مقصد فرای چندک مدح برده نشین
ساغر شربت حباب صافی صہبائیکے لگون
فقط فضولید غریب تشبیهلر ده وار : ذکر لعلک زلفکم جان اولدی کسترش
آنکے کسی کو اوقیوب اغوش بیلان دوتار
ناتکہ صہبن مصنوعون فضولی و اها کورل دیستدر : کلمہ چین زلفان وھی گتیز زار کو کلمکدن
منہ اول رشتہ کی ارادہ قیلان سلیم اغوشدر
آتشی ایلد کبابیت عاشقان اوئل کو کلمہ بکرہ لطیفی فضولی نہ خوشنا گلشن تشبیهلر :

قان یا شوق کو کوب یا فندہ دوش را آتشی کباب
معشوقہ بکر آتشی وی شوق کباب آکا

فضولیدر بو شکلدر غریب تشبیهلر چو خنذر : درام چشم قان دولور وور خنذر غنمات
یو و بائیمد اجوان قوشلری ایدر و بجمخوج

دیوان مثنوی دیکر محورا اطر فندہ دوش : عاشق و معشوق ، یو ادبیا تدن سو کلملر خار جی مالکون
گردون ایلر کوزل شیردن اها کوزلدر : شاعر تشبیهلر ده سو کلمی الہی وار لغت زان و ایترون چناریر
یو ، تصوف ادبیا تدن آتشی لاله بجان لاندانددر ، دگر فندہ یو و مانند سترده عاشق الحق و الحقدر
بو بکر : سترده کونجو - حدود یو و خنذر ، یو و خنذر ساعران خنجر مندک آسیدلر ، دیوان ادبیا تدن کوزلدر
یا غنیلر ، چر کینلر و بیسلر و حدود کوزل یو و خنذر سترده افادہ اولدور ، بو نیکون دیوان مثنوی آکل جیلا -
تین دکلر خنجر ندن یا تدن یو و ادبیا ت اولدور .

[illegible]

[illegible]

داها خغنیف اولدوغوندا بیلیر، (فارسجا دیوان، مانینسا خراسان کتبه، ۱۸۶۸، ص. ۸۸۳).
 البته قبول ایتمک کدرکه، فضولی، همچون بروجق آدهم اوغللار کی، کبرلی لکلا کوکل آچی قلعی آراسندا چیرینیش و صحرای-
 مالار یا چمدر، ایستون اولانی، اونلار بو قایم میلرینی تیکیش، دنیا بکل باغلا مایب دنیا نغمه نینه قارش اصل راستغا
 کوششک باشلوما یی بیلیدیر. بونن قیضا جابر سنجی لوزلی آچملا ماکس شریک، دوتور خولردک یا دیلا بیلیر:
 فضولی ننه شعورالتمه بیلیر، ایچ آرزولارینان ره آلتیده قامی لا شریک آنگلار، اولاسی ایست بیلنم اولام
 آراسندا کی اوچوروم، ایچمده باشا دیغی جمعیت طرفدن ایستدیگی نولیده ایست دیگه اولاشدی ماکس و بونن دوتور خول
 ایچ حیزبسی، کوششک و عییا دیغوسو و نهایت تپس، قاراقته ری... اونز، آزدا اولسا بریر، ایکل موح
 اقلیم آراسندا ویا اوچلارند تانیما مینا یول آچمدر، بزه، بوگورونوسه برده سی قالدیریپ آردندا دولان اصل
 صنعتی یی تانیما، موده وی دوشمکه ور، بوندام دولای درک: شاعره طالعنده، آجه یلاران، یالکیز لقدان،
 آبر بلقادران... هنرلارلارین دا چون هر وقت کسه بختسز لغنا، یا خورده قدر بیلینی دیگم ویرمده گرت.
 اگر ایچ دیغولارین و سز گیلرین، زکا و صنعت اوپونلارند قیام آیر عامه آله اولسا، یا خورمزان نولر لیکلار یا
 گورملری آیرل آیرل تانیما، گر هنرلارینجه بولوشایدی، اوزمان، حکامزده داها آچملا بیلیر و کورلرلر آکیلیر.
 فقط دکل دیوان ادبیاتی کله نکل ایچمده بیسین صنعتی یلاردا، بو کونکله ره بیل، بو صنعت و کربست طر فای
 یا قالا مده، گر بیه سته قولای کور و گیمور، بو نکلا برار اگر ۴۵۰۰ نولوم میل دونومونه اونن روعنی و خواطه سنی،
 ماترین شانه لایق سکله جانلاندیرلار ماز ساه، فضولی عراق حربه چولرل اورک سولار، بایشی قالدیریپ بزه نولک
 فارسجا دیواننده نو آچملا ماکس بپس اوچو یا جامه، هکلا را مشهور غزلی ایم شویله جمه سله بکلر:
 « فضولی، سوره کل نولر گون هزارده یاتیمده یلامادی، بو یاریق، جواملن زنده نغما بر باشغا
 قایم آچمسی ».

یتیم بیکلک اول غایت کیم چورمده - کیم یوق چنر گنه گراب بلادم غیز
 نه یانار کیم بکا آتور دلمه نولر کم - نه آچار کیم قایم باد صبارن غیز.

ی بیکرتس، حدیث اربعین، هفتده

Хагасея переведены стихами в форме
рубрики. (Известия Академии Наук СССР,
1930. Отделение Филологических Наук. «Новая
рубрика» рукописи «Хагасея» стр. 299).

برکتس، رباعی، آنگلا میخی. رند و راهده، ده یونیه تیکه اصله.

ملا راجه ایضا حاتی، نو کلیات (1561 کلا، 1928) م.ع. Верещагин
طرفنده، آستامه نینه، هدی و یلشده. او وقت قور معلوم اولیه برجه فضولی اثران
بر نذا مندرج اولمده.

«صحت و مرض» ان صورتده

در کوی فنا عاقل دیوانه کیست - در قهر میاه سفت و در دانه کیست
هرگاه که اعتبار نیکی و بدی - خیزد ز میان مسجد و میخانه کیست.

کتابت بزمده تصویر:

1. ترجمه حدیث اربعین، 2. لیلی و مجنون
3. مطلع الاعتقاد 4. شکایتنامه
5. عماد الدین مکتوب (959) 6. رساله معما (فطری تراجمات)
7. معنیات ترکی 8. صحت و مرض (آلای غریب نوری ناله) حسن عقیقه
9. رساله رند و راهده (آلای غریب نوری ناله) 10. بنک و بادیه (مطالع به آنگلا میخی ناله) ناله
11. دیوان قصاید فارسی (آلای غریب نوری ناله) 12. دیوان عربی (11 قصیده و برزخ ناله)
13. قصاید ترکی 14. دیوان ترکی
15. دیوان فارسی ~~قصاید~~

غزل، مثنوی، ساقی نام، مقطعات، رباعیات.

بو کلیاتده یوخده: حدیقه السعدا، رگورونر ادر نیال ارمادیه ایچره 6؟

یارب برالت سزل عربی - یا بحریم روضه نیال نبی

عفو کن و در کمر از عجزم که کرد - بیچاره فضولی از ره بی ادبی

(دیوان فارسی سبک صحران)

[illegible]

2.

нин əsərlərində sufiizm tə'sirlərinin olduğunu dəqiq keçən tədqiqatçılar bu məsələnin məmununu aiddinləşdirə bilmişlikləri çiddi səfvlərə yol verirlər. Üsl məsələ bu tə'sirlərin mənşəyini, xarakterini və dərəcəsini müəyyənləşdirəndən ibarətdir.

Şəvkiyətin jərəyçiliyində və dünjəkeriyində islahatçılığa gətirən müxtəlif tə'sirlərin təşkilatı pantheon ədəbiyyatı jərə tutur. Şairin jərəyçiliyində də, o, dərəcəli fəlsəfi ictimai cərəyanlarla, o, dərəcəli ədəbi əsərlərin tə'sirləri ilə əlaqədar olaraq onun lirikasında və digər bəzi əsərlərində sufiizmi motivləri özünə kəsb edir.

Şairin fikrimizə şairin "təsəvvüf" tə'sirlərinə on cəhətlə baxaraq "Jəddi çai" / "Səhnamə" / əsərində bəzi mənəvi motivlər böyük sənətkarın progressiv jərəyçiliyi ilə əlaqədar və şairin jərəyçiliyindəki əsas ideya motivlərinə bəzi olmur. Başqa cəhətlə desək, bu poemada insan kamaliyyətinin əlaməti, onun jərəyçiliyindəki güdrəti, ədalətsevçiliyini həqiqi cürdə ağırlıq, məhəbbətli nəzərdən keçirən mənəvi bir dərəcə ifadə olunmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar böyük sənətkarın "Rindü Zəhid" əsərində də həqiqi dərəcədə sufiizmə mənşəli dərəcəli əsər hesab edirlər / A. Gərahən, Kırkçı oğlu və sairə /

Bu cəhətlə əsərin dərəcəli fəlsəfi-əxlaqi və nəzəri ədəbiyyatı prof. İ. Ərslan, prof. M. Çələli, dos. M. Ç. Çəfərov tərəfindən kəsb edilmişdir. "Rindü Zəhid" Şəvkiyətin əsas məsələləri ilə, onun jərəyçiliyi ilə əlaqəli cəhətlərlə əlaqəli olan bir əsərdir. Sufiizmi motivləri isə burada şairin nəzəri, ictimai-terbiyəvi ideallarının əks etdirmək üçün istifadə etdiyi bir forma, pərdə kimi

15/Y1-60.

15/1-00. ۱۵
 اول ادعای آنست که این زمین را در زمان شاهان صفوی و قاجار ...
 این زمین را در زمان شاهان صفوی و قاجار ...
 این زمین را در زمان شاهان صفوی و قاجار ...

İÇ SƏHİFƏDƏKİLƏR

Ön söz (G.Əliyeva-Kəngərli)	5
Füzuli yubileyi qarşısında qəlbim	56
Füzulinin həyatına dair yeni məlumat	61
Füzuli dövrü	65
Füzulinin “Hədiqət-üs-süəda”sında olan mənzum əsərlərin vəznı	75
Füzulinin əsərlərini öyrənirik	114
Беликий азербайджанский поэт	125
Беличие Физули	131
Füzulinin seçilmiş əsərlərinin (1984) bircildliyinə ön söz	145
Füzulidə xüsusi adlara dair: bircildlik üçün, 1984	153
Füzuliyə	161
Təhzil	163
Füzuli mənaqibi uydurmamıdır?	164
Füzuli şeirinin vəznı	169
Чем велик Физули	267
Füzuli haqqında düşündüklərim	294
Rəylər və resenziyalar	299
Əkrəm Cəfərin əlyazmaları	355

Qeyd üçün:

ƏKRƏM CƏFƏR

... Yandım avazeyi eşqinlə sənin

Nəşriyyatın direktoru: Eldar Əliyev
Texniki redaktoru: Mehri Xanbabayeva
Kompyuter dizaynı: Vüqar Nağıyev

Yığılmağa verilib. 01.06.2010
Çapa imzalanıb. 03.07.2010
Formatı 70x100¹/₃₂. F.ç.v.11.
Ş.ç.v. 14,19 Sayı 300.
Qiyməti müqavilə ilə

“Çaşıoğlu” nəşriyyatı.
“Çaşıoğlu” mətbəəsi.
Bakı ş., M.Müşfiq küç. 2E